

ПОСТАНОВИ І РОЗПОРЯДЖЕННЯ
Центрального Виконавчого Комітету
Нової Радянської Соціалістичної Республіки

SECRET
SECRET

1. CONFIDENTIAL

Подпись: [illegible]
Дата: 10/12/2011

Але вона знала, що мати її в цей час, коли вона
працює, зарплати не має, привласнивши її гроші, розбу-
хавши її промисловістю, чи не вийде вона з грошів
дівчини, зарплати, яка належить їй за її працю.
Вона це не має змоги зрозуміти, бо вона не
держить нічого з її господарства будинку. Її
власний, що належить їй, що вона не
має, що, коли розуміє її, що
з другого боку, неможливо, щоб
вона не була бодай, що
вона не була бодай, що
вона не була бодай, що
вона не була бодай, що

ІПРЕЛЬСТАН ЗБВА

Україна
крізь віки

С.В.Купчицький

УКРАЇНА МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921-1939 рр.)

Том 11

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ – 1999

Кульчицький
Станіслав
Владиславович

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

*Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія*

С.В.Кульчицький
**Україна між двома
війнами (1921 -1939 рр.)** – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 336 стор.

*Одинадцятий том 15-томного видання
"Україна крізь віки" висвітлює роки
мирного розвитку України
між двома світовими війнами.*

Всім, хто цікавиться історією України.

*Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський*

*Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»*

ISBN 966-7217-26-4

ISBN 966-7217-48-5 (том 11)

© С.В.Кульчицький, 1999

© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1999

© Видавничий дім «Альтернативи», 1999

ПЕРЕДМОВА

Після загибелі двох перших у ХХ ст. демократичних держав українського народу — УНР і ЗУНР — їхні землі були поділені між чотирма країнами. Головні події відбувалися в утвореній більшовиками радянській Україні (УСРР, з 1936 р. — УРСР).

Це була спочатку формально незалежна від Москви республіка, хоч усі важелі влади зосереджувалися в руках Російської комуністичної партії (більшовиків) — РКП(б). З 1923 р. УСРР перетворилась у союзну республіку в складі створеної більшовиками радянської федерації — СРСР. Федерація була суто умовним поняттям, оскільки диктаторська влада, як і раніше, зосереджувалась у вищому компартійному керівництві.

Період, якому присвячується ця книжка, тривав від закінчення громадянської та національно-визвольних воєн у колишній Російській імперії до початку Другої світової війни. Нова світова війна спалахнула після вторгнення гітлерівської Німеччини в Польщу й від свого першого дня торкнулася населення Західної України. На основну територію українського народу війна прийшла пізніше. Однак мир і спокій в усій Україні, включно з возз'єднаними з УРСР у 1939-1940 рр. західноукраїнськими землями, були відносними. Смуга мирного розвитку між двома війнами фактично тривала менше двох десятиріч.

Міжвоєнний період поділяється на добу нової економічної політики (неп) і етап глибоких, швидких і болісних соціально-економічних перетворень, що впливали з комуністичної доктрини. У радянській історіографії цей період зображався лише в рожевих тонах. Тільки після ХХ з'їзду КПРС з'явився певний критичний струмінь щодо змісту історичного процесу після 1928 р., коли генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й.Сталін досяг одноособової влади. Проте опрацьована в сталінському короткому курсі

“Історії ВКП(б)” історична концепція залишалася непорушною в своїй основі аж до кінця існування правлячої партії та наддержави.

Нині настав час для спокійних і зважених історичних оцінок, що базуються на фактах. Не заперечуючи цілком очевидних досягнень міжвоєнного періоду в індустріалізації народного господарства, а також у розвитку науки й культури, слід замислитися над ціною соціально-економічних і культурних перетворень. За останнє десятиріччя оприлюднено безліч документальних свідчень, які показують, скільки коштувала модернізація суспільства в людському вимірі, особливо в Україні.

Не менш важливо замислитися над справжньою метою соціально-економічних перетворень. Вона вочевидь не узгоджувалася з проголошуваними гаслами. Справжня мета, яку належить установити (а це й є завданням нашої книжки), суттєво відрізняється од нав'язуваних радянською пропагандою стереотипів.

Спираючись на дослідження колег і власні пошуки в раніше закритих архівах, я постарався дати в своєму дослідженні стислий виклад подій і причинно-наслідкових зв'язків між ними, які становлять саму суть вітчизняної історії досліджуваного періоду, “Білих плям” залишається обмаль, основні факти відомі, але їх треба пояснити. Читачам пропонується заснована на фактах реконструкція історичного процесу. В ній знаходять, зокрема, свої пояснення причини нової економічної політики, українізації 20-х рр., голодомору 1932-1933 рр., Великого терору, який в Україні тривав із 1933 по 1938 рр.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УКРАЇНА В ДОБУ НЕГІУ

§1. Запровадження нової економічної політики

МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ

На початку 20-х рр. колишня Російська імперія існувала у вигляді 13 держав. П'ять із них добилися справжньої самостійності — Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія й Польща. В інших утвердилася радянська форма державності.

Радянські республіки були формально самостійні, але фактично утворювали одну державу без назви завдяки пануючій у кожній із них єдиній Комуністичній партії. Радянська Україна мала територію 452 тис. кв.км. Населення її за переписом 1920 р. становило 25,5 млн. чоловік.

Російське компартійно-радянське керівництво потурбувалося про те, щоб “прив’язати” до центру колосальною військовою силою найбільшу національну республіку — Україну. Наприкінці 1920 р. в УСРР розміщувалися шість армій загальною чисельністю понад 1 млн. 200 тис. бійців. Водночас центр бажав у корені придушити національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про незалежність України.

28 грудня 1920 р. Голова Раднаркому РСФРР В.Ленін і нарком закордонних справ Г.Чичерін підписали в Москві з Х.Раковським, який поєднував в Україні обидві ці посади, договір про воєнний і господарський союз. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності згуртувати свої сили для оборони та в інтересах господарського будівництва. Із факту колишньої належності України до Російської імперії, як зазначалося в ст.2, для УСРР не впливало жодного зобов’язання стосовно будь-кого. Для практичного здійснення проголошених спільних завдань уряди обох держав об’єднували сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу, Вищу раду народного господарства. У день підписання договору був ратифікований VIII Всеросійським з’їздом рад.

Х.Раковський скористався формальною незалежністю радянської України для встановлення дипломатичних відносин з іншими держава-

ми. УСРР була єдиною з національних радянських республік, яка розгорнула на міжнародній арені активну діяльність. У лютому 1921 р. представники УСРР Ф.Кон і Ю.Коцюбинський підписали першу мирну угоду радянської України — з Литвою. Незабаром були встановлені дипломатичні відносини з іншими країнами Балтії — Латвією та Естонією.

Після укладення в жовтні 1920 р. перемир'я між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польщею, з другого, в Ризі розпочалися тривалі переговори. 18 березня 1921 р. вони завершилися укладенням Ризького миру. Державним кордоном визнавалася лінія фактичного розмежування до початку радянсько-польської війни. За Польщею залишався контроль над українськими землями по Збруч і Горинь.

У березні 1921 р. радянська Росія і Туреччина уклали між собою угоду про дружбу й братерство. Було домовлено, що подібну угоду Туреччина укладе і з Україною. 2 січня 1922 р. делегація УСРР на чолі із заступником голови Раднаркому, командувачем Збройних сил України та Криму М.Фрунзе уклала в Анкарі відповідну угоду.

І. М. Фрунзе у 1922 р.

Відносини з великими державами у більшовиків залишалися напруженими. Виняток становила переможена в світовій війні Німеччина, яка прагнула вийти з міжнародної ізоляції. У жовтні 1921 р. уряд радянської Росії звернувся до урядів Антанти з пропозицією скликати міжнародну конференцію для розгляду проблеми боргів та позик. Західні держави тоді ухилились од відповіді. Проте на початку 1922 р. було оголошено про ухвалене в Каннах рішення Верховної ради Антанти скликати конференцію з участю радянської Росії та Німеччини для врегулювання економічних і фінансових проблем.

У квітні-травні 1922 р. в Генуї (Італія) відбулася конференція глав урядів європейських держав. Радянську делегацію очолив Г.Чичерін, тому що В.Ленін не наважився виїхати за межі країни. Знаючи ціну самостійності національних радянських республік, Верховна рада Антанти запросила тільки Росію. Тоді в Москві була влаштована показова процедура передачі повноважень. Законодавчі органи національних радянських республік доручили російській делегації укладати й підписувати від свого імені міжнародні угоди та договори.

До складу російської делегації було включено Християна Раковського. Посідаючи тривалий час керівні посади в II Інтернаціоналі, він мав дружні стосунки з багатьма лідерами європейської соціал-демократії, які після Першої світової війни стали відігравати провідну роль у політичному житті своїх країн. До всього, Раковський вільно володів основними європейськими мовами та був природженим дипломатом.

Генуезька конференція закінчилася безрезультатно. Діючи в межах інструкцій, розроблених Леніним, російська делегація посідала мало-перспективну безкомпромісну позицію. Однак під час роботи конференції Раковський уміло скористався суперечностями між Антантою та Німеччиною й підготував сенсаційний прорив дипломатичної блокади Росії. У квітні 1922 р. в містечку Рапалло неподалік від Генуї було укладено рівноправну угоду між РСФРР та Німеччиною. Між обома країнами поновлювалися дипломатичні відносини.

Пізніше, уже в Берліні, сторони вирішили поширити дію Рапальського договору на Україну та інші радянські республіки. Така домовленість не мала істотного практичного значення. Наполягаючи на ній, Х.Раковський мав на меті зміцнити міжнародними договорами декларовану незалежність своєї республіки.

Користуючись впливом у центральному компартійно-радянському керівництві (завдяки добрим стосункам із В.Леніним, який відрядив його в Україну, та давнім, ще до світової війни, дружнім відносинам із Л.Троцьким), голова українського уряду постійно *"витягав"* свою республіку на міжнародну арену попри опозицію московських дипломатичних кіл.

Наприкінці 1922 - на початку 1923 р. Росія, Україна і Грузія в складі єдиної делегації взяли участь у роботі Лозаннської конференції, де розглядалося питання про чорноморські протоки. Тиснучи на Туреччину, Великобританія добилася несприятливого для радянських республік рішення про відкриття проток для військових кораблів нечорноморських держав. Москва відмовилася ратифікувати Лозаннську конвенцію.

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ НА ПОЧАТКУ 20-х рр.

Воєнні дії, що точилися майже безперервно протягом семи років (з літа 1914 р.), завдали величезної шкоди народному господарству України. Воно становило жахливу картину спустошення: висаджені в повітря домни, затоплені ґрунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости, понівечені пожежами стіни заводських будівель. Тікаючи з чорноморських портів, французькі інтервенти та білогвардійці захопили з собою всі пароплави. Було виведено з ладу третину залізниць. У провідній для народного господарства металургійній галузі працювала лише одна невелика доменна піч на Петровському заводі в Єнакієвому. Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Рятуючись від безробіття й голоду, вони масово кидали міста й подавалися в сільську місцевість.

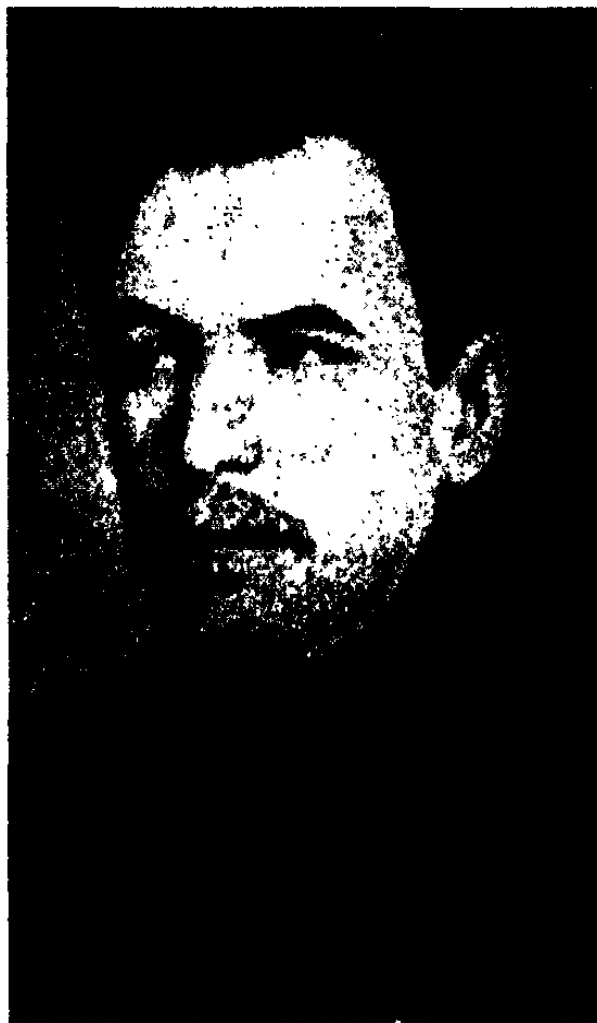
Пайок у містах було скорочено до чверті фунта хліба, тобто, до 100 г, та й то видавали його не щодня. Продовольчі негаразди призводили до страйків, найчастіше у формі "італійських", коли робітники перебували на своїх місцях, але різко уповільнювали темп праці. Участь у справжньому страйку загрожувала робітникам позбавленням продовольчих карток. Коли застрайкували Катеринославські залізничні майстерні, губвиконком заклав їх і оголосив про перереєстрацію всіх робітників і службовців. Ті, хто не пройшов перереєстрації, виключалися з профспілки із позбавленням усіх прав і продовольчих карток. Органи державної безпеки організували "вилучення контрреволюційних елементів", тобто, організаторів страйку. Коли він усе-таки перекинувся на інші підприємства, губвиконком наказав зайняти їх військовими загонами. Керівництво Харківського військового округу опротестувало цю директиву перед ЦК КП(б)У, вважаючи використання збройної сили для придушення страйків "у корені неправильним".

Щоб постачати армію, управлінський апарат і робітників, держава вилучала продовольство у селян методами розкладки, тобто, примусо-

во. Коли припинилися воєнні дії, невдоволення селян реквізиціями різко зросло, продрозкладка виконувалася з величезним напруженням. Навесні 1921 р. її спромоглися виконати менш ніж на 40%. Створити державний хлібний фонд у запланованих розмірах не вдалося.

З огляду на таке становище з продовольством у Москві, Петрограді та інших промислових центрах ЦК РКП(б) 8 травня 1921 р. зобов'язав ЦК КП(б)У та наркомпрод УСРР під персональну відповідальність Х.Раковського й наркома продовольства УСРР М.Владими́рова протягом травня надіслати в розпорядження наркомпроду РСФРР не менше 40 ешелонів, переважно з хлібом. Вимоги центру вкрай загострили політичну ситуацію в республіці. Центральному комітетові КП(б)У не залишалося нічого іншого, як запропонувати військовому командуванню *“надати всілякого сприяння при здійсненні продрозкладки”*.

Стягнення продрозкладки за допомогою робітничих і червоноармійських загонів наштотувалося на збройний опір селянства. Воно пройшло школу світової та громадянської воєн, мало зброю. У повстан-

2. М. Владимиров (Шейнфінкель)

ському русі брали участь усі верстви села, за винятком наймитів і бідняків. Однак в офіційній пропаганді причиною всіх труднощів називали саботаж продовольчої політики радянської влади з боку найбільш заможної частини селянства — куркулів. Селянський повстанський рух розглядався як політичний бандитизм.

Боротьбу з селянськими повстанськими загонами очолили безпосередньо Х.Раковський і М.Фрунзе. Проти селян були кинуті червоноармійські частини, керовані прославленими героями громадянської війни В.Блюхером, П.Дибенком, Г.Котовським, О.Пархоменком та ін. Допомогали регулярній армії сформовані партійними й профспілковими організаціями частини особливого призначення ("части особого призначення" — ЧОН). Чонівці складалися з робітників і селян-незаможників.

Радянський уряд мав свій план повоєнної відбудови. У лютому 1920 р., після розгрому денікінських військ, коли здавалося, що громадянська війна вже позаду, згідно з директивою В.Леніна була утворена Державна комісія з електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Під електрифікацією розуміли технічну реконструкцію народного господарства, здійснювану на найпрогресивнішій енергетичній основі — електриці. XIII Всеросійський з'їзд рад розглянув і затвердив у грудні 1920 р. план ГОЕЛРО.

З. М.Фрунзе вручає Червоний прапор командирові 51-ї Перекопської дивізії П.Дибенку. 1921 р.

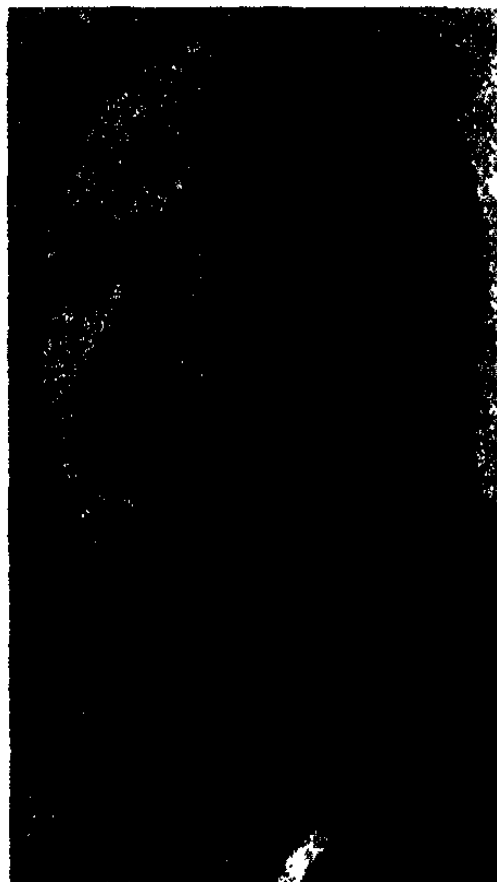

*4. С.Будьонний, М.Фрунзе і К.Ворошилов
у період боротьби з селянським повстанським рухом. 1921 р.*

5. О. Пархоменко

6. Г. Котовський

7. П. Дибенко

8. В. Блюхер

Інженери, які працювали над ним під керівництвом Г.Кржижановського, проігнорували кордони України. У плані ГОЕЛРО фігурував Південний економічний район, який складався з України та прилеглої до неї частини території РСФРР. Усього передбачалося спорудити 30 теплових і гідравлічних електростанцій, кожна з яких мала задовольнити потреби великого промислового вузла або району (звідси виникла назва: **“державна районна електростанція” — ДРЕС**). У Південному районі належало створити електроенергетичні потужності на 560 тис. кВт. Найбільші масштаби будівництва були заплановані в Придніпров'ї та на Донбасі. Передбачалося відбудувати та об'єднати в єдину мережу 24 електростанції металургійних заводів і шахт, звести ДРЕС у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві, Гришиному, побудувати гідроелектростанцію на Дніпрі біля Олександрівська потужністю 200 тис. кВт з імовірним розширенням у перспективі. На базі енергії Дніпрогесу планом ГОЕЛРО передбачалося побудувати кілька алюмінієвих заводів і потужний завод якісних сталей. На Донбасі прогнозувалося десятиразове, як порівняти з 1920 р., зростання видобутку вугілля. У галузі машинобудування слід було забезпечити першочерговий випуск машин для паливної та металургійної промисловості, транспорту й сільського господарства.

До революції існували три основні джерела індустріалізації: податки, сплачувані переважно селянством у державний бюджет; іноземний капітал у формі державних позик чи безпосередніх інвестицій у промисловість; капіталонакопичення в самій промисловості. За нових умов про внутрішнє інвестування не могло бути й мови, позаяк націоналізація підприємств і ліквідація ринку зробили виробництво економічно неефективним. Експропріація більшовиками власності іноземців на засоби виробництва поставила хрест на перспективі зарубіжних інвестицій. Нарешті, промисловості не міг допомогти державний бюджет, тому що величезна інфляція перетворила податки в абстрактну величину. Отже, для здійснення плану ГОЕЛРО залишався тільки один канал фінансування, який більшовики винайшли під час громадянської війни: продрозкладка, тобто, примусове вилучення селянської продукції в її натуральній формі. Сподіваючись на те, що продрозкладка 1920/21 господарського року дасть до 300 млн. пудів хліба, В. Ленін на VIII Всеросійському з'їзді рад зауважив: *“Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо думати про відродження транспорту, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії”*.

Не можна сказати, що керівники більшовицької партії не бачили політичної небезпеки продрозкладки, яка виявлялась у збройному опорі селянства. Цілком усвідомлювали вони й економічну безперспективність політики реквізицій та заборони вільної торгівлі, яка справляла руйнівний вплив на виробництво й підштовхувала селян сіяти тільки для власних потреб, тобто, цілеспрямовано обмежувати виробництво. Споживачі сільськогосподарської продукції за браком ринку опинялися під загрозою голоду. Ще в лютому 1920 р. в записці в ЦК РКП(б) Л. Троцький переконливо схаактеризував усі вади продрозкладки: *“Сучасна політика зрівняльної реквізиції за продовольчими нормами, кругової поруки під час зсипання й зрівняльного поділу продуктів промисловості спрямована на зниження виробництва, на розпорошення промислового пролетаріату й загрожує остаточно підірвати господарське життя країни”*. Троцький пропонував тоді замінити розкладку прогресивним натуральним податком, щоб дати селянам стимул для розширення виробництва.

Процитована фраза з доповідної записки Троцького вимагає пояснень. Вони тим більш необхідні, що інші вожді більшовиків прореагували на записку не так, як він сподівався, й майже з річним запізненням, породженим, щоправда, вагомою причиною: на початку 1920 р. країна втягувалася в нову війну — з Польщею і Врангелем.

Розкладка — це примусове й довільне стягнення продукції, яке зростає із підвищенням потреб держави в продовольстві. Податок —

це твердо зафіксована частка селянської продукції, яка в натуральній або грошовій формі стягується на користь держави. Знаючи наперед, яку частку продукції доведеться віддати, селянин міг нарощувати своє виробництво й не потерпати стосовно того, що вирощену продукцію реквізують.

Здійснення розкладки (зсипання) відбувалося примітивними засобами: урядове завдання на заготівлю хліба та іншої сільськогосподарської продукції розкладалося по губерніях, повітах і волостях залежно від того, що і де можна було взяти. За виконання завдання в конкретному селі відповідала сільська громада (кругова порука). Розкладка стягувалася озброєними загонами, подібно до збирання данини (полюддя) в часи Київської Русі. Що ж до зобов'язання держави безплатно надавати селу промислову продукцію, то воно не виконувалося взагалі, хоч Троцький критикував тільки метод постачання (зрівняльність). Напівзруйновану війною промисловість після націоналізації охопив хаос. Ту невелику кількість продукції, яка ще вироблялася, спрямовували передусім на воєнні потреби та в міста. До села вона практично не доходила.

Запровадження податку замість розкладки означало, що селяни зможуть вільно розпоряджатися своєю продукцією. Це загрожувало відродженням купівлі-продажу, тобто, товарно-грошових відносин, які більшовики всіма засобами пробували скасувати. Тому В.Ленін і далі тримався за подрозкладку й сподівався, що з її допомогою можна буде виконати план ГОЕЛРО, розрахований на півтора-два десятиріччя. З його ініціативи VIII Всеросійський з'їзд рад у грудні 1920 р. здійснив спробу зупинити деградацію сільськогосподарського виробництва не скасуванням розкладки, а в інший спосіб: ухвалив закон про запровадження державних завдань на посів для кожного селянського господарства. Законодавці навіть не замислилися, що вони повертають селянина до становища, яке існувало напередодні реформи 1861 р. Різниця полягала тільки в тому, що раніше селяни працювали на поміщика, а тепер їм пропонувалося працювати на державу, яка називала себе робітничо-селянською. Не дивно, що від початку 1921 р. селянські повстання охопили майже всю Україну. Селяни збройно виступали проти продовольчої та посівної розкладки, за вільну торгівлю.

Насувався новий етап громадянської війни, в якій більшовикам протистояли основні маси селянства. Використання проти повстанців регулярної армії становило смертельну небезпеку для партії більшовиків, адже армія складалася переважно з селян.

ПЕРЕХІД ДО НЕПУ

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують із повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. й проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. В.Ленін також підкреслював взаємозв'язок цих подій. Справді, повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало критично підійти до оцінки всього пройденого з 1917 р. шляху.

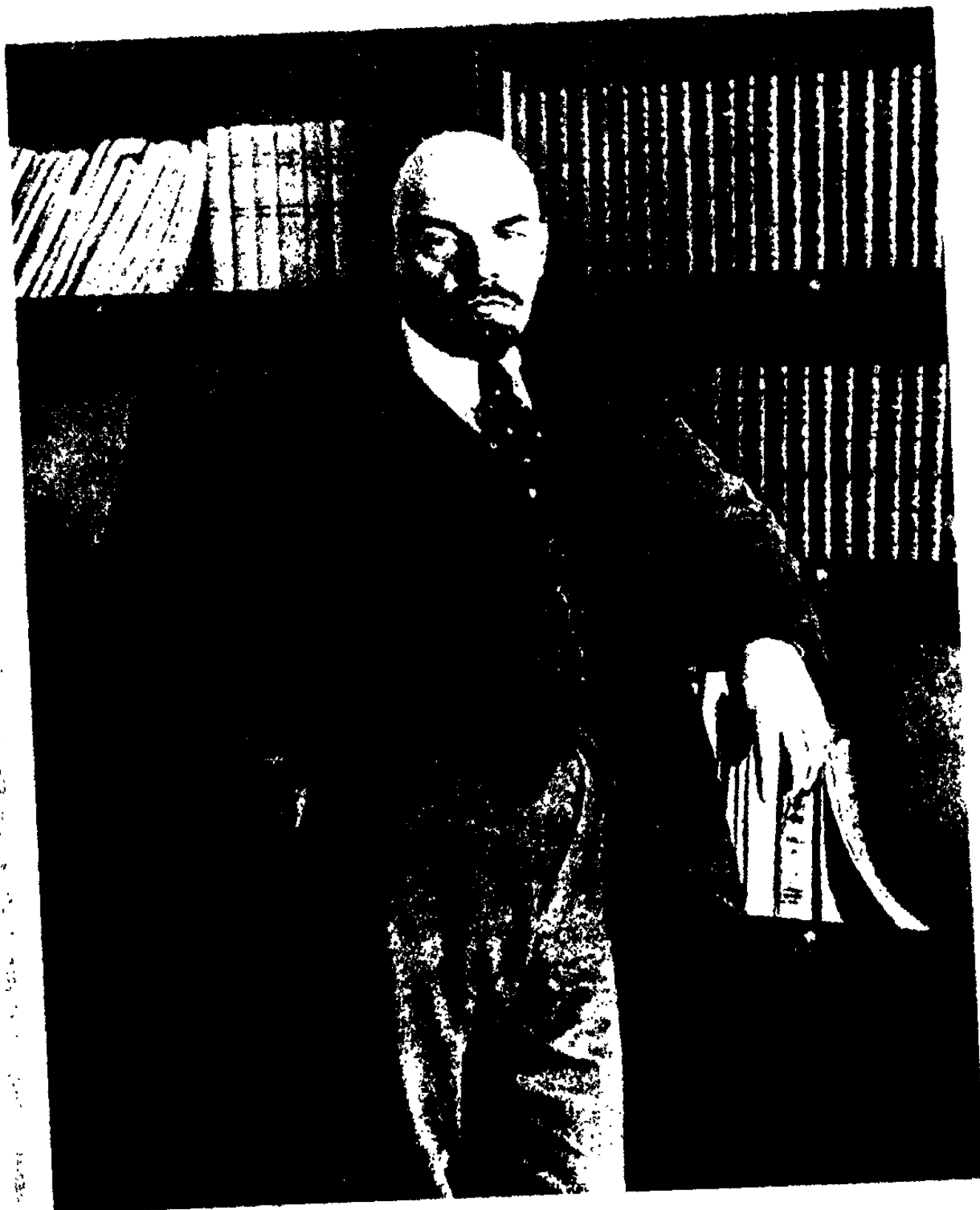
Проте рішення про відмову од реквізиційного принципу у відносинах міста й села визріло, як свідчить зіставлення подій, десь у січні 1921 р. В грудні 1920 р. Ленін ще підписував один за одним декрети, які готували скасування державою товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві ухвалила після його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозкладку натуральним податком. Сам Ленін у промові подібної пропозиції не висував, обмежившись загальними фразами про необхідність перегляду відносин із селянами. Однак рутинна процедура роботи таких конференцій зобов'язувала промовця ретельно редагувати текст резолюції. Леніну потрібно було, щоб ключова теза оголошувалася від імені робітничої конференції.

Першим компартійним документом непівського періоду є тези, сформульовані Леніним на засіданні політбюро 8 лютого 1921 р. В них пропонувалось задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку проти торішньої розкладки й дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку в місцевому господарському обороті. На засіданні було сформовано комісію для винесення цього питання на розгляд X з'їзду РКП(б).

Комісія підготувала "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком", який було розіслано для обговорення в місцеві партійні організації. 27 лютого відбувся пленум ЦК КП(б)У. Перший секретар ЦК В.Молотов запросив до участі в роботі пленуму секретарів губкомів партії та голів губвиконкомів.

Партійно-радянське керівництво УСРР зустріло ідею скасування продрозкладки з неприємним подивом і фактично відмовилося підтримати народжений у ЦК РКП(б) проект. До початку X з'їзду РКП(б) українські газети жодним словом не відреагували на "єретичні" думки, тоді як у московській партійній пресі була розгорнута пропагандистська кампанія на користь скасування розкладки.

Апаратні працівники партії за три роки звикли до мобілізацій, реквізицій та інших форм примусу аж до терору, які були невіддільні

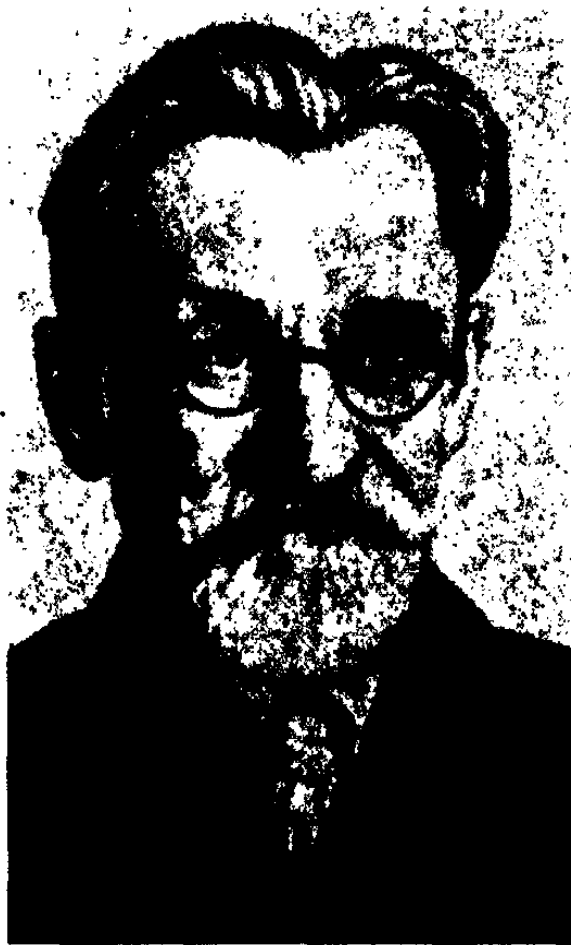

В. Ленин

од комуністичної організації виробництва та розподілу. Скасування продрозкладки означало фактичний поворот до ринку, хоч у тезах Леніна обережно говорилося про “місцевий господарський оборот”. Такий поворот суперечив партійній програмі й викликав у відданих комуністичній ідеї людей глуху опозицію.

Втім, існувала партійна дисципліна. X з'їзд РКП(б) 15 березня 1921 р. дисципліновано затвердив запропоновану політбюро ЦК резолюцію “Про заміну розкладки натуральним податком”. Відповідно до рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК ухвалила закон про заміну продрозкладки податком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми та розмір податку. Продподаток визначався в 117 млн. пудів замість встановленої раніше розкладки в 160 млн. пудів. Перед селянами вперше відкрилася перспектива господарського освоєння одержаної землі.

На партійному з'їзді доповідь В. Леніна про скасування розкладки майже не зустріла заперечень. Мабуть, кронштадтський урок подівав навіть на твердолобих. У постанові з'їзду йшлося тільки про надання селянам можливості використати надлишки продовольства в місцевому обороті, тобто, продавати їх на сільських та містечкових базарах. Однак усі розуміли, що фактично легалізується, хоча й не повною

10. Ф. Кон

мірою, звичайна приватна торгівля, яка раніше існувала підпільно, переважно у формі так званого мішечництва.

Опозиція новому курсові економічної політики серед місцевих партійних працівників була глухою, але потужною. У циркулярі секретаря ЦК РКП(б)У Ф.Кона, адресованому місцевим партійним організаціям, наголошувалося на необхідності нещадно викорінювати спроби протесту, особливо якщо вони набували групової форми або виходили за межі осередку. Розмови про “селянський Брест”, як висловився на X з'їзді РКП(б) відомий опозиціонер Д.Рязанов, вважалися неприпустимим підривом партійної дисципліни.

У перші місяці після з'їзду компартійно-радянське керівництво не припиняло відчайдушних спроб налагодити взаємодію дрібнотоварного селянського господарства з націоналізованою промисловістю на позаринковій основі, тобто, шляхом товарообміну. В тогочасній господарській практиці термін **“товарообмін”** став надзвичайно популярним. Він логічно збігається з сучасним англomовним терміном **“бартер”**, але не має з ним нічого спільного. Бартер є обміном товару на товар у безгрошовій формі в суспільстві, яке не сумнівається в наявності та необхідності товарно-грошових відносин і вільного ринку. Проведена більшовиками в 1921 р. грандіозна товарообмінна кампанія була задумана як альтернатива ринку. Кампанія провалилася, тому що життя не визнало проголошених програмою РКП(б) умоглядних комуністичних схем. В.Ленін із гіркотою змушений був визнати, що товарообмін вилився в звичайну купівлю-продаж.

Здійснена вже після X з'їзду РКП(б) товарообмінна кампанія наочно свідчить, що рішення з'їзду можна вважати початком переходу до непу, але не безпосереднім переходом. Насправді більшовики вкупі зі своїм лідером дуже болісно відмовлялись од затвердженої в 1919 р. партійної програми.

Однак усе-таки відмовлялися. У промові на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р., коли вперше було озвучено термін **“нова економічна політика”**, Ленін допустив можливість торгівлі не тільки в місцевому господарському обороті, а й у масштабах усієї країни. Якщо раніше стрімке падіння купівельної спроможності рубля, перейменованого в “радзнак” (радянський знак), нікого не бентежило, бо передбачалося, що не за горами повне відмирання грошей, то на цій нараді пролунав заклик поновити правильний грошовий обіг. На порядок денний було поставлено питання про створення державної торгівлі, насамперед оптової, регулювання приватної торгівлі через банки, податкові й кредитні установи, оздоровлення на цій основі грошового обігу.

За роки громадянської війни в середовищі господарників укорінилося презирливе ставлення до фінансів, і з цим доводилося тепер боротися. Фінансові органи, які раніше ледь животіли, зміцнювалися кадрами. У квітні 1922 р. до Москви відкликали одного з найталановитіших господарських працівників України, наркома продовольства М.Владимирова. В.Ленін призначив його заступником наркома фінансів Г.Сокольникова, разом із яким Владимирів очолив роботу над подоланням дефіциту бюджету та здійсненням грошової реформи. У жовтні 1922 р. були випущені забезпечені золотом банківські білети — червінці. У лютому-березні 1924 р. грошова реформа завершилася успіхом.

Обернення правлячої партії — всупереч її ж програмі — обличчям до товарно-грошових відносин, легалізація приватної торгівлі, зміцнення фінансів вивели з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія — орендатори, маклери, комісionери, торговці-оптовики, промисловці. Їх називали людьми непу, непманами.

Підіб'ємо деякі підсумки. Від захоплення влади в 1917 р. й до весни 1921 р. партія Леніна тримала курс на негайну побудову комунізму. Під комунізмом розуміли суспільно-економічний лад без приватної власності й товарно-грошових відносин. Проголошувалося, що комуністичне будівництво вимагає націоналізації засобів виробництва великих власників (буржуазії та поміщиків) і усуспільнення засобів виробництва дрібних власників (селян, ремісників, кустарів). Однак націоналізація не означала передачі засобів виробництва в розпорядження нації. Так само усуспільнення не означало передачі засобів виробництва в розпорядження суспільства. Засоби виробництва після їх націоналізації чи усуспільнення фактично переходили в розпорядження держави, тобто, державної партії. Контроль над засобами виробництва становив економічне підґрунтя диктатури партійних вождів.

Реально, проте, були одержавлені тільки так звані командні висоти економіки (промисловість, зв'язок, транспорт і банки). Загнати селян у комуни не вдалося, хоча такі спроби мали місце.

Тобто, держава не змогла ліквідувати економічну самостійність селян і перетворити їх у пролетарів, які працювали б по команді.

Не будучи спроможною "усуспільнити" селянські засоби виробництва, державна партія почала експропріювати селянську продукцію шляхом продрозкладки.

Ось така політика передувала непу впродовж трьох років, і ніхто з лідерів РКП(б) не заперечував її комуністичної суті. "В чому полягає комунізм?" — риторично запитував Ленін на Всеросійській нараді політпрацівників народної освіти в листопаді 1920 р. й відпо-

відав так: *“Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоднішнього фактичного будівництва”*.

Коли стався крутий поворот в економічній політиці, про такі заяви постаралися забути. На трирічний період радянської історії було накинуто маскувальну сітку з двох слів — **“воєнний комунізм”**. Цей запроваджений тільки в 1921 р. неологізм мав запевнити всіх і кожного, що ніхто не збирався негайно втілювати в життя партійну програму. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. У радянських енциклопедіях термін **“воєнний комунізм”** розшифровувався як *“система тимчасових надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918-1920 рр.”*

Першовитоки цього терміна містяться в плані промови про заміну продрозкладки податком, який Ленін підготував у першій половині березня 1921 р.: *“Надто поспішний, прямолінійний, невідготовлений “комунізм” наш викликався війною та неможливістю ні дістати товари, ні запустити фабрики”*. Одночасно із зародком терміна, тобто, взятим у лапки словом **“комунізм”**, виникла схема пояснення причин попередньої політики державної партії: нічого не вдієш, змусила війна! Справді, лапки в слові **“комунізм”** давали істотну пропагандистську вигоду. Можна було проголосити без шкоди для *“єдино вірного вчення”*, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. Тобто, всі злигодні цієї жорстокої доби від справжнього комунізму відводилися. Вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс із собою безліч горя та нещастя, підмінялося тезою про зумовленість самого штурму обставинами війни.

Про суть комунізму, яка полягала в ліквідації приватної власності, з початком непу стали згадувати лише в загальних виразах. Комунізм зображався як суспільство загального благоденства, в якому трудящі маси вироблятимуть продукцію в кількості, достатній для розподілу за потребами. Актуальним гаслом стала побудова соціалізму. Під багатозначним і популярним терміном **“соціалізм”** більшовики розуміли той самий комунізм, а точніше — його першу фазу.

У 1921-1922 рр. В.Ленін безліч разів усно й письмово роз'яснював суть нової економічної політики. Вона характеризувалась як вимушений і тимчасовий відступ од будівництва соціалізму. У заключному реченні останнього в своєму житті публічного виступу 20 листопада 1922 р. він проголосив: *“Із Росії непівської буде Росія соціалістична”*. Прив'язана компартійною диктатурою до Росії міцніше, ніж будь-коли, Україна також мусила пройти весь хресний шлях *“соціалістичного будівництва”*.

ГОЛОД У ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЯХ

Становище України на початку 1920-х рр. ще більше погіршилось у зв'язку з катастрофічною посухою 1921 р.

Голод 1921-1923 рр. — явище далеко не локальне. Ця трагічна сторінка в історії українського народу безпосередньо пов'язана з трьома факторами: деградацією продуктивних сил унаслідок майже безперервних протягом семи років воєнних дій на території республіки, згубною для народного господарства економічною політикою державної партії та підлеглим становищем формально незалежної України щодо московського центру. Останній по-своєму розв'язував проблеми, що виникли внаслідок жорстокої посухи в основних хлібовиробних регіонах — у Поволжі, на Північному Кавказі та в південних губерніях УСРР.

У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність у 1921 р. майже не поступалася звичайній нормі. Проте тут посіяли істотно менше, ніж у роки, що передували продрозкладці. А навіть за кращих часів ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного хліборобства й навіть узяти на харчування сільське населення цих зон. Так виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована.

Якщо в південних губерніях України селяни після жнив подекуди не змогли навіть повернути посіяне, то в більшості місцевостей Лівобережжя й, особливо, Правобережжя урожай видався непоганим. Перерозподіл лишків на користь південних губерній міг запобігти голоду в Україні. Однак центральне компартійно-радянське керівництво вирішило взяти максимум хліба з України й розробило свою систему пріоритетів щодо його розподілу. Найбільше його турбувало постачання промислових центрів Росії. Уже в травні 1921 р. В.Ленін телеграфував керівникам України: "Питання життя і смерті для нас — зібрати з України 200-300 мільйонів пудів".

Однак навіть за допомогою збройної сили в травні 1921 р. вдалося зібрати й надіслати в Росію тільки 522 тис. пудів хліба. Х.Раковський дістав по партійній лінії догану "за недостатньо енергійну продроботу". Доводячи до органів місцевої влади зміст ленінських телеграм, ЦК КП(б)У в липні 1921 р. зобов'язав їх "прикласти надлюдські зусилля для підняття продзаготівлі й виконання нарядів наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб". Одночасно секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь і Голова ВУЦВК Г.Петровський звернулися до

керівників губкомів і губвиконкомів із вимогою (відповідаючи на їхні повідомлення про брак хлібних запасів і загрозу голоду): хоч би що сталося, а вивозити треба! У телеграмі в Чернігівську губернію вони, зокрема, твердили: "Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема, в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби".

Леніна обурювало, що УСРР дає Росії менше хліба, ніж треба. Він навіть запропонував здійснити в Поволжі мобілізацію молоді до армії в кількості до півмільйона багнетів і розташувати їх в Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу серед "ненажерливих багатих селян". Реалізувати цей зловісний задум не вдалося через дезорганізацію життя в голодуючому Поволжі. Поволзькі селяни самі покидали уражені посухою місця й прямували пішки (залізничі були паралізовані) в інші регіони. Зокрема, 439 тис. біженців із Поволжя, Казахстану та Уралу знайшли притулок в Україні. Переважно ними заопікувалася створена в липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г.Петровським.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження в Україні продрозкладки. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. 12 серпня Рада праці та оборони (РПО) ухвалила постанову про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Уявлення про суть надзвичайних заходів дає інструкція Вознесенського повітового особкому: "Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу".

Становище в південних губерніях України, які постраждали від посухи одночасно з Поволжям, трагічно погіршувалося. Але про голодуючих українських селян держава забула. Газетам було заборонено писати про голод на півдні України. "Братерська допомога хлібом" формально незалежної України сусідній державі виглядала б дивно, якби всі знали, що українські селяни також вмирають від голоду.

Було опрацьовано й техніку замовчування голоду. Під час обговорення доповіді наркома продовольства М.Владимирова "Про кампанію

11. Вручення прапора представнику комнезамів
Полтавської губернії від робітників Донецької губернії за допомогу,
надану під час голоду. Бахмут, 1923 р.

щодо боротьби з голодом” 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію, яка не потребує пояснень: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами”.

У грудні 1921 р. почалася масова смертність селян від голоду в південних губерніях. Тільки тоді на черговій партконференції М.Скрипник порушив тему інформаційної блокади й заявив: “Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні, — голод”. Однак центральне керівництво ще на місяць продовжило інформаційну блокаду, щоб йому було зручніше викачувати хліб з України.

Тільки 16 січня 1922 р. ЦК КП(б)У дістав дозвіл зняти блокаду. У південні губернії був надісланий кореспондент центрального органу ЦК — газети “Коммунист” — із завданням висвітлити тему. Не втрачаючи часу, Х.Раковський уклав угоду з Американською організацією допомоги (АРА) — неурядовою організацією, утвореною в США для надання допомоги потерпілим від світової війни європейським країнам. У радянській Росії АРА діяла з серпня 1921 р. На допомогу Україні прийшли також місія Ф.Нансена й утворений у Берліні за участю Комінтерну Міжнародний комітет допомоги голодуючим радянської Росії (Міжробдоп) — альтернативна “буржуазній” АРА прокомуністична організація.

Хоча голод на півдні України більше не замовчувався, республіка мусила й далі вивозити хліб для постачання російських міст. У травні 1922 р. голодувало, за даними ЦК Допгол УСРР, понад 3,7 млн. чоловік. Г.Петровський кількаразово звертався в Москву з проханням не вивозити на північ продовольчі вантажі наркомпроду УСРР, але позитивне рішення центр ухвалив тільки в червні. Тим часом до врожаю 1922 р. не дожили сотні тисяч селян.

Восени 1922 р. Москва зробила першу спробу вийти на світовий хлібний ринок. З України вивезли 13,5 млн. пудів зерна нового врожаю. Щоб експорт хліба не виглядав аморально, оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом усього 1922 й перекинувся на першу половину 1923 р.

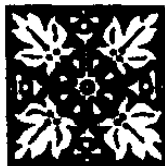
Зарубіжна допомога Україні тривала з березня 1922 по червень 1923 р. Голодування з другої половини 1922 р. вже не супроводжувалося масовою смертністю, тому що допомога АРА була ефективною. У тогочасній пресі пронагувалася міжнародна пролетарська допомога, тоді як роль “буржуазних” організацій замовчувалася. Однак статистика свідчить, що Міжробдон надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія Ф.Нансена — 12,2 млн., АРА — 180,9 млн.

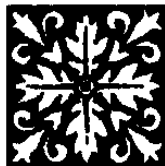
Цілком зрозуміло, чому керівники державної партії турбувалися про постачання міського населення й забували про селян. Голодні та згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Але в політиці центру виявлялося й неоднакове ставлення до селянства різних регіонів: співчутливе в Поволжі й агресивно-жорстоке в південних губерніях України. Пояснення криється в тій конкретній ситуації, яка існувала в Україні.

Українське село було охоплено антибільшовицьким повстанським рухом. Проте в другій половині 1921 р. він стрімко пішов донизу. В радянській історіографії стверджувалося, що селяни відчували благодійний вплив нової економічної політики й тому припинили виступи проти влади. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися в розпачливій ситуації голодного року. Переконливіше звучить пояснення, що впливає з досвіду боротьби Н.Махна. Його рейд по донецьких і поволзьких степах зазнав цілковитої невдачі. В умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід, перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився фактором, який утихомирював ефективніше, ніж каральні експедиції. Конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з “куркульським бандитизмом”. У 1921 р.

в Україні було вперше запроваджено
терор голодом.

§2. Утворення Союзу РСР

“ДОГОВІРНА ФЕДЕРАЦІЯ”

Після XX з'їзду КПРС стали відомі замовчувані раніше документи В.Леніна, що стосувалися проблеми утворення Союзу РСР. На їхній основі склалася певна схема, яка раз у раз відтворювалася під час урочисто відзначуваних ювілеїв. Наявні факти розглядались у ній як вільний пошук суверенними радянськими республіками форм державного об'єднання. Засуджувалася позиція Х.Раковського, який нібито пропонував об'єднання у формі конфедерації, а також позиція Й.Сталіна, який відстоював перетворення незалежних держав в автономні

12. Й. Сталін

республіки Російської Федерації. Радянський Союз, як підкреслювалося, виник на основі плану, запропонованого В.Леніним: на рівних правах незалежні республіки об'єднувалися в єдину багатонаціональну державу.

Після розпаду СРСР ця схема була відкинута. З'явилися статті зі спробами нового бачення проблеми. У них наголошувалося на тому, що союз радянських республік був укладений із порушенням юридичних норм, а тому може вважатися недійсним від початку. Один із нових історичних міфів звучав так: якби радянська Україна не ввійшла в 1922 р. до складу Союзу РСР, вона могла б зберегти суверенітет й уникнути страхітливих трагедій у своїй недавній історії.

Обидві схеми, радянська й пострадянська, ґрунтувалися на тезі про незалежний статус національних республік. Фактично ж сукупність радянських республік становила єдину державу без назви й до утворення СРСР. Ситуацію в кожній із них надійно контролювала державна партія.

Утворення СРСР стало певною подією для національних республік, зокрема й України. Радянська влада була все-таки владою, й особливості її організаційної побудови мали значення в повсякденному житті. Однак перехід від "незалежності" до статусу союзної республіки не змінював ні суті, ні структури політичної влади. Отже, цю подію не слід розглядати як доленосну.

Союз РСР утворювався за ретельно розробленим у ЦК РКП(б) сценарієм. Він визначав зміст і послідовність подій, які мали відбутися, характер висловлювань політичних діячів, яким доручалося виконати заздалегідь намічену роль, форми та місця "народного волевиявлення", зміст конституції союзної держави тощо.

Україна була приєднана до радянської Росії в перебігу громадянської війни за допомогою збройної сили. В ній була розбудована система установ і органів військової та цивільної влади, яка нічим не відрізнялась од існуючої в Росії. Водночас республіка була визнана незалежною, хоч її кордони позначалися тільки на географічній карті. Поява національної радянської державності була наслідком прагнення більшовиків послабити конфронтацію з визвольним рухом пригноблених народів колишньої Російської імперії.

Декларативні заяви про незалежний статус національних республік аніскільки не перешкождали більшовикам розбудовувати централізовану унітарну державу. У середині 1919 р. РКП(б) домоглася ухвалення в республіканських законодавчих органах постанови про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські струк-

тури в республіках, навіть якщо вони очолювалися місцевими наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. Таке підпорядкування дістало назву **“воєнно-політичного союзу”**.

Коли “воєнно-політичний союз” було оформлено законодавчо, в ЦК РКП(б) стали зважувати питання про відмову од декларації щодо незалежності національних республік. При ЦК РСФРР була утворена комісія в складі Л.Каменєва (голова), М.Крестинського, Д.Курського і Х.Раковського. За виїятком Раковського, комісія схилилася до надання республікам статусу автономних у складі Російської Федерації. Проблема відпала сама собою, коли білогвардійські війська захопили Україну.

Після перемоги над Денікіним керівники РКП(б) вирішили зберегти незалежний статус України. Це принципове рішення було оформлено в грудні 1919 р. резолюцією VIII конференції РКП(б) “Про радянську владу на Україні”. На основі резолюції слід було визначити конкретні форми відносин між Україною і Росією.

Ці форми обговорювалися на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) за участю членів ЦК КП(б)У в січні 1920 р. Під час засідань було розроблено документ, авторство якого визнали корисним зберегти за українською стороною й надати йому форму тез ЦК КП(б)У до чергової партконференції. Остання ухвалила їх як власну резолюцію під назвою “Державні відносини Радянської України і Радянської Росії”.

У резолюції підтверджувалося підпорядкування основних установ УСРР російському центру, що було явочним порядком встановлено в перебігу очищення території республіки від денікінських військ. Тобто, відновлювався той ступінь підпорядкованості периферії центру, який був юридично оформлений угодою про “воєнно-політичний союз”.

Після того, як громадянська війна закінчилася, 9 грудня 1920 р. були затверджені “Політичні директиви ЦК РКП(б) Центральному комітету КП(б)У”. Президії ВЦВК й наркомату закордонних справ РСФРР разом із відповідними органами УСРР доручалося знайти нову формулу міждержавних відносин. Вона мала спиратися на рішення, вже ухвалені по партійній лінії, тобто, на резолюцію конференції КП(б)У “Державні відносини Радянської України і Радянської Росії”.

Доручення виконали надзвичайно швидко, тому що всі ці переговори законодавчих і виконавчих органів “двох держав” перебували під контролем одного ляльководи — В.Леніна. Як уже згадувалося, 28 грудня 1920 р. в Москві було підписано й ратифіковано “союзний робітничо-селянський договір” між РСФРР і УСРР. 2 березня 1921 р. договір ратифікував V Всеукраїнський з’їзд рад.

За цим зразком у першій половині 1921 р. укладалися й союзні договори Росії з іншими національними республіками. Так виникла друга, після “воєнно-політичного союзу”, форма існування радянських республік — **“договірна федерація”**.

КУРС НА ЛІКВІДАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Працівники центрального компартійно-радянського апарату підходили до незалежного статусу національних республік як до тимчасового явища. Вони знали причини виникнення декларативної національної державності, тож були переконані в тому, що після переможного закінчення громадянської війни її пропагандистський ефект вичерпано. Деякі з них вважали за необхідне повернутися до передреволюційного адміністративно-територіального поділу й перетворити “незалежні” республіки в звичайні губернії. Інші думали, що республіки треба зберегти, але урівняти в правах із автономними республіками Російської Федерації. Курс на ліквідацію національної державності шляхом автономізації республік підтримував нарком у справах національностей РСФРР І.Сталін.

Навпаки, керівні діячі партії в республіках із незалежним статусом бажали для себе більшої свободи дій. Х.Раковського хвилювало, зокрема, становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління й напрямки зв'язувалися з підвідомчими підприємствами та установами в українських губерніях. Це ставило під сумнів доцільність існування харківського партійно-радянського центру.

Обидві тенденції виявилися в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б). Сталін заявив, що живим утіленням тої форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація. Іншими словами, він запропонував ліквідувати національну державність шляхом автономізації незалежних республік, розчинення їх у кордонах Росії. Головним опонентом Сталіна на з'їзді став В.Затонський. *“Нам необхідно, — заявив він, — витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська. Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації”*.

Обговорення національного питання стояло останнім пунктом у порядку денному. Наступного дня частина делегатів повинна була виїха-

ти на придушення повстання в Кронштадті. По доповіді Сталіна виступило лише троє, хоч записалося на виступ 29 делегатів. Ухвалена резолюція не змішувала існуючого непевного становища з формами союзу радянських республік. Але ідея позбавлення національних республік державності не пройшла, що теж було певним результатом обговорення цього питання. Зрештою, сам доповідач у заключному слові не наполягав на своїй пропозиції.

Відразу після з'їзду Раднарком УСРР ухвалив постанову про доцільність розроблення загальнофедеративної конституції. Мета такої ініціативи Х.Раковського була цілком очевидною: конституційно закріпити існуюче становище, тобто, відстояти державний статус УСРР. ЦК РКП(б) не заперечував, і президія ВУЦВК затвердила представником УСРР у конституційній комісії одного з найбільш авторитетних діячів — М.Скрипника.

Однак з боку РСФРР до складу комісії ввійшли другорядні діячі — нарком юстиції Д.Курський і член президії ВУЦВК М.Владимирський. Доповіді її від часу до часу заслуховувались у вищих партійних і радянських органах обох республік. Проте розбіжності в судженнях щодо основних принципів конституційного оформлення "договірної федерації" паралізували роботу комісії.

Нову спробу відстояти державний статус УСРР Х.Раковський зробив у березні 1922 р. З його ініціативи політбюро ЦК КП(б)У запропонувало створити спеціальну комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У "для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР". Українським цекістам допекло, що центральні відомства весь час оминали Харків і прагнули безпосередньо управляти найважливішими підвідомчими об'єктами на території України.

Москва не пішла на утворення двосторонньої комісії. Тимчасом у травні 1922 р. В.Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби й на кілька місяців утратив здатність впливати на події. За його відсутності в ЦК РКП(б) посилювалося значення затвердженого в квітні на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) І.Сталіна. Він був противником подальшого існування "договірної федерації" й не вважав за потрібне приховувати свою позицію.

У серпні 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До неї ввійшли шестеро членів ЦК РКП(б) — В.Куйбишев (голова), Г.Орджонікідзе, Г.Петровський, Х.Раковський, Г.Сокольников і І.Сталін, а також представники всіх національних республік.

Сталін усунув від постійної роботи в комісії представників республік, а свого найближчого співробітника Куйбишева — від головування.

Він узяв справу в свої руки й підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою "Про відносини РСФРР з незалежними республіками". Ним передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень.

За день до 23 вересня, коли на комісії повинен був розглядатися цей проект, генсек написав листа Леніну (той перебував на лікуванні в Горках), в якому цілком чітко формулював свою позицію. Цей лист, на відміну од ленінських документів у справі утворення СРСР, після XX з'їзду КПРС не був опублікований і зміг побачити денне світло лише в 1989 р. Один уривок із нього варто процитувати: "За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, у супереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність із боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік".

Сталін не сумнівався в мотивах небажання периферійних компартійно-радянських керівників понижувати статус своїх республік до автономного. Цих керівників, починаючи від Раковського, не можна було підозрювати в прагненні відстояти суверенітет національних республік і державні права народів. Вони боролися за власний статус. Небезпека, на думку генсека, полягала в тому, що тенденція деяких партійних керівників розглядати декларовані конституціями права народів Росії як щось серйозне підривала державну єдність.

Сталін не підтримував тих, хто стояв за перетворення незалежних республік у звичайні російські губернії. У цьому не було політичної необхідності, тому що за лаштунками радянської національної державності приховувалася партійна диктатура. Згідно з партійним статутом, центральні комітети компартій національних республік мали не більше прав, ніж губкоми партії в РСФРР. Тобто, реальне становище будь-якої національної республіки було таким самим, як і губернії.

Сталін прагнув автономізувати республіки, щоб зменшити розрив між конституційними деклараціями й реальністю. Ставлячись досить цинічно, як це видно з процитованого уривка його записки Леніну, до "форми", тобто, закону (включно з Основним Законом), він усе-таки вважав небезпечною надто велику дистанцію між формою та суттю

радянської державності. Краще було, на його думку, взагалі покінчити з національною державністю.

Комісія політбюро ЦК двічі, 23 і 24 вересня, розглядала підготовлений Сталіним проект резолюції. Його було ухвалено без істотних змін. Пропозиція Г.Петровського обговорити проект у губкомах партії була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох — представників України, Грузії, Білорусії та Азербайджану. Генсек не бажав обговорення проекту навіть у бюро губкомів, не будучи впевненим у позитивних результатах. Він розраховував на те, що вдасться використати авторитет ЦК РКП(б) в проштовхуванні ідеї автономізації республік, коли її реалізуватимуть радянські органи влади.

КОМПРОМІСНА ІДЕЯ В.ЛЕНІНА

Матеріали комісії політбюро ЦК 25 вересня 1922 р. за розпорядженням Леніна були привезені в Горки. Наступного дня вождь написав листа Л.Каменєву для передачі членам політбюро. Проект Сталіна відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації — Російська і Закавказька — разом з Україною та Білорусією утворили новий союз. *“Важливо, — підкреслював Ленін, — щоб ми не давали поживи “незалежникам”, не знищували їх незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік”.*

Щоб не давати поживи “незалежникам”, під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по партії, він був згодний на те, щоб слово “Росія” зникло з назви держави. У цьому він не бачив жертви. Суть, тобто, статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалася недоторканною за всіх можливих змін у формі, назві, фасаді.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, яку пропонував Ленін, і утворив конституційну комісію в складі І.Сталіна (голова), М.Калініна, Л.Каменєва, Г.Пятакова, Х.Раковського і Г.Чичеріна, а також представників незалежних республік. Комісія висловила за утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних і автономних. Злиті наркомати з “безроздільною владою” мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи республіканських кордонів. Об'єднані наркомати відрізнялись од злитих тільки тим, що підпорядковані мос-

Телеграмма В. И. Ленина

7-му Всеукраинскому Съезду Советов.

Приветствую открытие Всеукраинского Съезда Советов. Одним из самых важных вопросов, который предстоит рассмотреть Съезду, является вопрос об объединении республик. От правильного решения этого вопроса зависит дальнейшая организация нашего государственного аппарата, вопиющие недостатки которого так выукло и наглядно обнаружены последней переписью советских списков, произведенной в Москве, Питере и Харькове. Вторым вопросом, на который Съезд должен обратить свое особое внимание, — это вопрос о нашей тяжелой промышленности, особенно Донбасса, нефти и металлургии до довоенной производительности. Это основная задача всего нашего хозяйства, на разрешение которой должны быть направлены все наши усилия. Выражаю твердую уверенность в том, что Съезд найдет правильный путь к разрешению этих задач и от души желаю ему полного успеха в работе. ЛЕНИН.

13. Привітання В. Леніна VII Всеукраїнському з'їзду рад
(газета "Комуніст" — орган ЦК КП(б)У, 12 грудня 1922 р.)

ковській колегії республіканські підрозділи дістали назву “наркомати”. Статус самостійних управлінських ланок зберігали тільки шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров’я і соцзабезпечення.

Далі події розвивалися за сценарієм, ретельно опрацьованим у ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з’їзд рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави й запропонували скликати загальносоюзний з’їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з’їзду рад. Останній відкрився в Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з’їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з’їзд рад. Він затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір.

У цьому бездоганно складеному сценарії чужою нотою став лист В.Леніна “До питання про національності, або про “автономізацію”, написаний у день роботи I з’їзду рад СРСР. Таку “епохальну”, з погляду авторів сценарію, подію, як утворення СРСР, виведений хворобою з політичного життя вождь принизив до від’ємної величини. У перших рядках листа він висловив жаль, що *“не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік”*. Важливо відзначити не тільки вжитий епітет (*“горезвісне питання”*), а й ототожнення автономізації незалежних республік із проголошенням СРСР.

Вождь усвідомлював, що ідея про двоповерхову федерацію, яку партійне керівництво використало без вагань і суперечок, має тільки декларативну цінність. Він пропонував у листі розглянути можливість повернення на наступному з’їзді рад до проблеми утворення Союзу РСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Однак ці пропозиції нікого не зацікавили. Напівпаралізований засновник державної партії втратив вплив на вищі ешелони влади. Його лист приховали.

Ленін мав рацію, визнаючи за своєю ідеєю про входження існуючих радянських республік на рівних правах у новоутворювану державу тільки пропагандистське значення. Справа виглядала б інакше, якби поряд із російськими центральними відомствами постали організовані всіма союзними республіками на паритетних засадах паралельні управлінські структури. Такого, однак, не сталося. Союзними органами,

ПОСТАНОВИ І РОСПОРЯДЖЕННЯ Центрального Виконавчого Комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

45. Освітний закон (конституція) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

ПЕРША ЧАСТИНА.

Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Відколи утворилися радянські республіки, держава цілого світу поділилася на два табори: табір капіталізму і табір соціалізму. Там, у таборі капіталізму — національна ворожнеча та нерівність, колоніальна робота та шовінізм, національний гніт та погроми, імперіалістичні звірства та війни.

Тут, у таборі соціалізму обопільно довіря та лад, національна свобода та рівність, мирне співжиття і братнє співробітництво народів.

Спроби капіталістичного світу, протягом десяти років розв'язати національне питання шляхом погодження вільного розвитку народів з системою експлуатації людини людиною, не дали позитивних наслідків. Півпани, клубок національних суперечностей все більше заплутується, загрожуючи самому існуванню капіталізму. Буржуазія планувала себе неадекватно налагодити співробітництво народів.

Тільки у таборі рад, тільки в умовах диктатури пролетаріату, що збрала навколо себе більшість населення, виникла можливість зникнути догма національний гніт, утворити умови взаємного довіря і закласти основи братнього співробітництва народів.

Тільки завдяки цим умовам, радянським республікам повністю оборонитися від нападів імперіалістичного світу, внутрішніх та зовнішніх: тільки ці умови допомогли їм успішно відкадувати громадянську війну, забезпечити своє існування і перейти до мирного господарського будівництва.

Але роки війни не минули безслідно. Винищені поля, заводи на яких припинили працю, розруйновані продукційні сили та виснажені господарські засоби, що залишилися як наслідок війни, все це не дає змоги окремим зусиллям окремих держав налагодити господарське будівництво. Виявляється, що відновлення народного господарства неможливо, коли республіки існують окремо.

З другого боку непевність міжнародного становища і небезпека нових нападів неминуче вимагають атаки радянських республік, утворення їх одного фронту перед лицем капіталістичного оточення.

Врешті сама будова радянської влади, інтернаціональної по своїй класовій природі посунула працюючі маси радянських республік на шлях атаки в одну соціалістичну сім'ю.

Всі ці умови рішуче вимагають атаки радянських республік в одну союзу державу, злину оборонитися і під зовнішньої небезпеки і забезпечити внутрішній господарський поступ і свободу національного розвитку народів.

Вся народів радянських республік, які зібрані нещодавно на з'їзди своїх рад і одиниці прийняли постанову про утворення «Союзу Радянських Соціалістичних Республік», став повною заперкою цього, що союз цей в добровільною атакую рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечено право вільного виходу з союзу, що доступ у союз вільний всім радянським соціалістичним республікам, як вже існуючим, так і цим, що виникнуть пізніше, що нова союзна держава буде достоїнним унітарним закладеним ще у жовтні 1917 р. осів мирного співжиття і братнього співробітництва народів, що вона стане вірною опорою проти світового капіталізму та новим рішучим кроком на шляху атаки працюючих всіх країн у Всесвітню Соціалістичну Радянську Республіку.

починаючи від очолюваного самим Леніним Раднаркому, стали органи російські. А це означало, що вони не тільки фактично (це спостерігалося завжди), а й юридично вивищилися над органами влади в республіках.

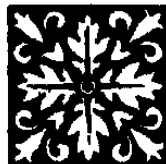
26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР, пристосований до її статусу союзної республіки, було затверджено в травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад.

У Конституції СРСР термін “федерація” невинадково вживався тільки в назвах двох республік — Російської та Закавказької. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром і периферією. На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає тільки унітарна держава.

Росії надавали федеративний вигляд автономні республіки, області й округи, утворювані на територіях із переважно неросійським населенням. Але ці “суб'єкти федерації” були безпорадні перед всемогутнім центром і не мали незалежних від нього повноважень. Не існувало справжніх федеративних засад і всередині “договірної федерації”. Якщо по радянській лінії можна було говорити про поділ владних повноважень, то по партійній лінії влада була монолітною. Тим більше не існувало справжніх федеративних засад у новій двоверховій конструкції — Союзі РСР.

У пропагандистських цілях Конституція СРСР проголошувала державні права національних республік, їхню цілковиту рівність із Росією та право виходу з Союзу РСР. Усі республіки скріплювалися в єдину багатонаціональну державу тільки диктатурою Комуністичної партії. Більшовикам здавалося, що цього досить. Цього й справді було досить, поки існувала державна партія. Коли ж партія

зійшла з історичної сцени, разом з нею роз-
сипався й Союз РСР.

§3. Народне господарство в умовах непу

“ХТО – КОГО?”

В радянській історіографії неп вважався перехідним періодом від капіталізму до соціалізму. Для цієї перехідної доби наявність товарно-грошових відносин визнавалася об'єктивно необхідною, тому що приватне селянське господарство існувати без них не могло. В умовах ринку постійно народжувалася буржуазія, яку комуністи вважали соціальним злом. Дилема виглядала так: або радянська держава впорається з буржуазією й поведе за собою багатомільйонне селянство, поступово змінюючи його “дрібнобуржуазну”, тобто, приватновласницьку природу на колективістську, або буржуазія захопить контроль над народним господарством і прожене комуністів. Ця дилема в працях В.Леніна формулювалася афористично: “Хто — кого?”

Постать приватного підприємця, яка рантowo виринула на поверхню після всіх націоналізацій, реквізицій і конфіскацій, набула в радянській історіографії гротескних рис. Люди, які користувалися наданими непом можливостями вільного підприємництва, розглядалися владою як політично небезпечні й морально неповноцінні. Цей типовий погляд на непмана відбито в популярних і досі сатиричних романах І.Пльфа і Є.Петрова “Дванадцять стільців” та “Золоте теля”.

В.Ленін невтомно пояснював функціонерам своєї партії, що з новою буржуазією треба до часу миритися, й застерігав їх від “перегинів” у здійсненні класової лінії. На XI з'їзді РКП(б) в березні 1922 р. він оприлюднив таку систему доказів: непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з селянським господарством; будувати комуністичне суспільство руками комуністів — це дитяча ідея, тому що комуністи — це крапля в народному морі; комунізм треба будувати некомуністичними руками.

Установка на побудову комунізму некомуністичними руками вимагала застосування насильства з боку “краплі” над тими, хто уособлював собою народне море. Сподівання багатьох на те, що з непом приниється червоний терор, виявилися марними. “Величезна помилка ду-

мати, — інструктував Ленін Л.Каменєва в березні 1922 р., — що непоклав край теророві”.

Непмани стали одним із головних об'єктів державного терору. Ленін вимагав для придушення політичної та економічної контрреволюції провести ряд показових процесів у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах.

У грудні 1921 р. відбулися XI конференція РКП(б) і IX Всеросійський з'їзд рад, які поставили завдання пристосуватися до ринку й завоювати на ньому вирішальне панування. Ленін заявив, що вже є перші ознаки піднесення соціалістичного господарства, і це створює передумови для наступу на приватногосподарський капітал.

Функціонери державної партії, яким доручалося керівництво націоналізованими “командними висотами” економіки, опинилися в неймовірно складній ситуації. Від них вимагали налагодити підприємницьку діяльність в умовах вільного ринку. Вони повинні були замінити собою капіталістів, яких прогнали.

Виявилося, однак, що націоналізована промисловість не може конкурувати з приватною, хоч і має, як порівняти з нею, досить серйозну “фору” — сприяння й підтримку державних органів. Непмани знаходили можливості для успішної підприємницької діяльності в тих сферах господарства, куди їх допускали. Навпаки, очолювані комуністами великі заводи й фабрики виглядали безпорадно. Абсолютне ринкове невігластво мобілізованих на господарську роботу функціонерів впадало в око. В.Ленін із гіркотою визнавав (на тому-таки XI з'їзді РКП(б), де він закликав до наступу на непмана): відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торговельної справи, а й не знають навіть і того, що цього не знають.

Йшлося не тільки про керівників. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Члени державної партії звикли до екстремальних ситуацій воєнних років, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Характеризуючи кадри республіканської партійної організації, оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У наголошував і на такому: “Ще одне зло є в наявному складі партії: його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селян-ському походженні, виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання”.

Після смерті Леніна цільова установка на викорінення непманів не змінилася. Однак практичні кроки в цьому напрямі рік у рік відкладалися, тому що держава й кооперація не могли замінити приватника на ринку. Новий голова Раднаркому О.Риков у червні 1924 р. заявив, що уряд не може допустити, щоб відносини між державною промисловістю та селянством контролювалися приватним капіталом, а тому докладе всіх зусиль для зростання державної торгівлі й кооперації. Він додавав, що це зростання має відбутися на основі нормальної ринкової конкуренції, а не спрямованих проти приватного капіталу адміністративних обмежень. Насправді, однак, коли надійшов час, держава вдалася до силових методів.

Наступ на непмана розпочався після оголошення XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію в грудні 1925 р. Зрослі з 1926 р. капітальні вкладення в промисловість створили на ринку ситуацію "товарного голоду". У зв'язку з економічно невмотивованими заходами уряду щодо зниження цін, яким підлягали всі господарські суб'єкти, почалося згортання як промислової, так і торговельної діяльності приватного капіталу. Випускати й реалізовувати продукцію за зниженими цінами в умовах "товарного голоду" могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Непманський капітал став зазнавати й прямих атак із боку держави. У червні 1926 р. було запроваджено руйнівний одноразовий податок на непманів. Через деякий час його повторили, але цього разу збільшили ставки, тож підприємницька діяльність стала майже неможливою. Тарифи залізничних перевезень для приватника було підвищено на 50-100% проти ставок для державних вантажів. Припинилося державне кредитування приватного капіталу.

У 1927 р. наступ на непманів тривав з неослабною силою. Це призводило до панічної "втечі" приватного капіталу з усіх легальних форм підприємницької діяльності. Потім за справу взялося ДПУ, яке за допомогою провокаційно-силових методів (з неперевершеною майстерністю їх описав М.Булгаков у романі "Майстер і Маргарита") стало вилучати у підприємців валюту та коштовності.

Непман перестав бути потрібним державі не тому, що вона змогла налагодити ринкову змичку між містом і селом. Сама ця змичка перестала бути метою державної партії. Керівники її готувалися до цілковитої зміни економічної політики, до нового, другого після громадянської війни комуністичного штурму.

НЕП У “КОМАНДНИХ ВИСОТАХ”

У добу “воєнного комунізму” націоналізований сектор народного господарства функціонував як одне велике підприємство, в якому необхідні виробництву елементи, включно з пайками для робітників, централізовано розподілялися в натуральному вигляді. Управлінський апарат при звичайся до виконання нескладних конкретних завдань, які завжди забезпечувалися ресурсами, а робітники — до гарантованої, хоч і мінімальної норми споживання.

З переходом до непу держава побажала скинути з себе непосильний, як це з'ясувалося, тягар підприємництва, тобто, покласти відповідальність за хід виробництва безпосередньо на заводи й фабрики. Разом із відповідальністю на керівників покладался обов'язок обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції та постачання робітників. Тобто, від них тепер вимагалось вишукувати ресурси, ощадливо витрачати їх, піклуватися про піднесення продуктивності праці, пристосовуватися до вимог споживачів, щоб мати гарантований збут продукції. Такі функції до націоналізації виконував або власник, або його довірена особа. Реальне виробництво без них існувати не могло й тому після націоналізації поступово розвалилося.

Оздоровлення “командних висот” із переходом до нової економічної політики розпочалося з ринку робочої сили.

Як відомо, комуністична доктрина вимагала будувати суспільство, в якому, за висловом В.Леніна, “сотні мільйонів людей керуються одним планом”. У такому суспільстві не залишалося місця для волевиявлення окремих працівників щодо власного працевлаштування. Будуючи його, державна партія опинилася перед необхідністю постійно придушувати таке волевиявлення єдиною можливим засобом — мілітаризацією праці.

Саме тому одним із перших урядових декретів невідомої доби було ліквідовано найбільш зловісний гавк “воєнного комунізму” — Головкомтруд із відповідними органами на місцях і мережею таборів для “дезертирів трудового фронту”. Процедура наймання “від воріт” і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів.

Компартійно-радянське керівництво вже зрозуміло, що слід позбавлятися помилкових уявлень про соціалізм як гігантську монополію, що керується одним інтересом. В.Ленін неодноразово в попередні роки повторював це твердження, мобілізуючи свою партію на побудову “командних висот” економіки як супермонополії. Коли ж ніколи не бачений людством монстр з'явився, то з'ясувалося, що держава нездатна знаходити ресурси для забезпечення його функціонування.

Життя не погодилося з концепцією “єдиної фабрики”, яка становила один із фундаментальних постулатів комуністичної доктрини. Щоб уникнути господарського колапсу, доводилося ламати мертві конструкції “главкізму”, які обплутували й душили націоналізовану промисловість.

Економісти з більшовицького табору бачили вихід із становища, що склалося, в денационалізації підприємств. Однак цей вихід не влаштував політиків, які стояли за збереження державної власності й погоджувалися тільки на приватизацію дрібних закладів. Водночас політики розуміли, що бюджет повинен позбутися відповідальності за матеріальне постачання державних підприємств. “Командними висотами” економіки треба було керувати на відстані, а не безпосередньо. Підприємства, як підкреслювали політики, треба утримати в державній власності, але відпустити “на волю”.

Радикального виходу з такої нерозв’язної в комуністичній доктрині економічної ситуації не існувало. Проте певний вихід усе-таки знайшовся. Народилася суперечлива в самій своїй основі концепція комерційного розрахунку (трохи згодом стали вживати інший термін — **“господарський розрахунок”**). Між державним бюджетом і бюджетом державного ж підприємства запроваджувалася адміністративна перетинка. Виробництво переставало функціонувати як “єдина фабрика”. Підприємство ставало господарюючим суб’єктом, набувало права юридичної особи й діставало можливість самостійних дій на ринку. Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, що держава не могла не турбуватися про долю власних підприємств, навіть якщо вони господарювали вкрай погано.

Ринок, в якому опинилися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний од світового ринку монополією держави на зовнішню торгівлю. Він був майже або цілком монополізований, тобто, позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності.

Після березня 1921 р. в господарській політиці РКП(б) склалася нова система пріоритетів, інтереси сільського господарства виходили в ній на перший план. Від закликів негайно розпочати широким фронтом програму електрифікації країни довелося відмовитися. Переконаючи партію, робітників у необхідності відступу, В.Ленін запевняв: відступ цей короткочасний і незабаром зміниться прискореними темпами промислового розвитку. А тим часом належало реорганізувати на засадах непу управління націоналізованою промисловістю й поступитися частиною одержавлених до цього підприємств. Стратегія реалізації цих завдань була розроблена в ухваленому 9 серпня 1921 р. “Наказі Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної

політики". Передбачалося зосередити в руках держави управління великими підприємствами та передати в оренду дрібні. В Україні в оренду організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям) і приватним особам, зокрема, колишнім власникам, було здано 5,2 тис. підприємств.

Під час громадянської війни націоналізовані підприємства цілком підпорядковувалися галузевим головним комітетам (главкам) Вищої ради народного господарства (ВРНГ), а в Україні — відповідно Української ради народного господарства (УРНГ). Ніякої самостійності ці підприємства не мали: не продавали, а здавали свою продукцію главам на основі замовлень, не купували, а одержували за нарядами сировину й матеріали. В умовах же непу главки скасовувалися, а підприємства об'єднувалися в госпрозрахункові трести. Як метод господарювання госпрозрахунок ґрунтувався на самоокупності трестів, під якою розумілося не тільки досягнення беззбитковості виробництва, а й одержання додаткового продукту — прибутку.

Трести почали організовуватися з осені 1921 р. Більшість великих шахт, де на початок 1923 р. працювало близько 94 тис. робітників, об'єднав трест "Донвугілля", 15 металургійних заводів (частина з них була законсервована) і низку шахт — трест "Південсталь"; залізорудну промисловість об'єднував Південнорудний трест, хімічну — "Хімвугілля", "Склосода", "Коксобензол", харчову — "Цукротрест", "Олійтрест", "Бахсіль" тощо. Загалом на діючих промислових підприємствах, охоплених трестами, налічувалося майже 220 тис. робітників.

15. Перша плавка на Брянському металургійному заводі в Катеринославі. 1922 р.

Із утворенням трестів на УРНГ було покладено загальне керівництво державною промисловістю України. Водночас формувався ринок засобів виробництва на основі новоутворених синдикатів (організацій для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів), оптових ярмарків і товарних бірж.

Масштаби й рішучість перебудови народного господарства в ті роки просто вражають уяву нашого сучасника. Перехід від обов'язкової праці (загальна трудова повинність, трудові мобілізації, трудармії) до системи вільного найму робочої сили, від розподілу за картками — до ринкової торгівлі, від інфляційного “радзнаку” (паперового карбованця) — до обмінюваного на інші валюти червінця, від безгрошових нарядів-замовлень — до стимулювання випуску необхідної суспільству продукції економічними засобами, а також децентралізація управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи й оптової торгівлі засобами виробництва — все це було розпочато, а частково й завершено протягом перших двох років нової економічної політики. Переконавшись, що комуністичні засоби й методи організації економічного життя, застосовувані в роки громадянської війни, не спрацьовують, Ленін доклав величезних зусиль, щоб якнайшвидше позбутися їх, хоча йому було надзвичайно важко прийти до рішень, які суперечили всій його попередній діяльності.

Однак нову економічну політику не варто переоцінювати. Компарти́но-радянське керівництво не могло перейти до справді ринкових методів господарювання в економіці. Ринок — це завжди добровільна угода між виробниками й споживачами або посередниками. Диктатура і ринок — поняття несумісні. В умовах диктатури міг виникнути тільки штучний ринок. Запозичені від капіталістичного господарювання в роки непу зовнішні форми організації економіки (включно з термінологією — “трести”, “капітал”, “прибуток” тощо) були тільки імітацією ринкових відносин. Це унаочнює так і не розв'язана проблема банкрутства.

В.Ленін не заперечував принципової можливості банкрутства. Покидаючи у зв'язку з хворобою свій кремлівський кабінет, він підготував письмову інструкцію своїм заступникам по Раднаркому й Раді праці та оборони (РПО), в якій зазначалося: *“Дуже важливим є нагляд за роботою держтрестів для відокремлення стерпно поставлених від більшості поставлених дуже погано й неухильного закриття цих останніх”*.

Така думка була логічною. Банкрутства в ринковій економіці — це необхідне й цілком зрозуміле явище. Підприємництво як рід людської діяльності завжди має не тільки позитивний, а й негативний результат. У випадку, коли негативний результат не завершуватиметься банкрутством, функціонування підприємства означатиме даремне витрачання ресурсів.

Хоч і не відразу, але виявилось, що точка зору Леніна розійшлась із судженнями переважної більшості компартійного керівництва. У липні 1923 р. за пропозицією заступника голови ВРНГ Г.Пятакова цей наркомат ухвалив рішення припинити виробництво на "Червоному путиловці" (Петроград), який був символом революційних традицій. Газети зчинили з цього приводу великий галас, і спеціальною постановою РПО рішення президії ВРНГ було скасовано. Підприємство одержало солідне фінансове підкріплення з державного бюджету. Путиловська історія спеціально розглядалася на XIII конференції РКП(б), яка ухвалила таке рішення: *"Там, де закриття заводів означало б удар по політичній силі пролетаріату, підривало б його основні кадри й вело до їх розпорошення, — там проведення жорсткої концентрації було б неприпустимою політичною помилкою"*.

Це був суто політичний підхід до економічної проблеми. Важка індустрія одержувала від партійного керівництва своєрідну індульгенцію. Їй дозволялося розвиватися незалежно від результатів господарювання. У більш небезпечній формі відновлювалися традиційна російська політика "насадження" фабрично-заводської промисловості за рахунок стягування державним бюджетом податків із населення. Різниця полягала в тому, що за радянських умов підвищена увага уряду до галузей, штучно виділених у так звану групу "А" (виробництво засобів виробництва), спотворювала всі народногосподарські пропорції. Адже можливості дореволюційних чиновників обмежувалися об'єктивними законами ринкової економіки. Можливості радянської влади, як здавалося керівникам державної партії, не обмежувалися нічим.

Тільки найбільш далекоглядні компартійні керівники (серед них, мабуть, і В.Ленін, хоч він був автором попередньої економічної політики) зрозуміли відносність господарської всемогутності влади. Здійснюючи економічну диктатуру, державна партія могла як завгодно перерозподіляти національний дохід, але була неспроможною вплинути на зростання маси прибутку й змусити підприємства господарювати раціонально. Цілком зрозуміло, що ефективне господарювання забезпечувалося не кавалерійськими атаками чи пропагандистськими кампаніями. Постанови та інструкції, якими керувалися в своїй діяльності "червоні директори" й чиновники главків та раднаргоспів, мусили відповідати об'єктивним економічним законам.

У жовтні 1923 р. голова ВРНГ О.Риков та його заступник Г.Пятаков запропонували реорганізувати діяльність свого наркомату в напрямку пристосування до ринкових умов. Зокрема, вони наполягали на визнанні банкрутства державних трестів. У випадку банкрутства трест підлягав ліквідації, а його засоби виробництва й майно передавалися

тим підприємствам, які здатні були використати його найбільш раціонально. Мова йшла не про закриття заводу, в чому звинувачували Пятакова під час скандалу з “Червоним путиловцем”, а про ліквідацію господарюючого суб’єкта (тресту), нездатного до ефективного підприємництва. Однак ідея банкрутства трестів була похована й ніколи в радянські часи не відроджувалася.

Оцінка трестівського госпрозрахунку буде неповною без аналізу господарського становища підприємств у складі трестів. Виявляється, що самі трести працювали на засадах “єдиної фабрики”. Окремі підприємства не були юридичними особами, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив вони здійснювали на економічні та фінансові показники свого тресту.

Х.Раковський виступив на VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) відразу після поїздки по Донбасу. Він одірвався від заготовленого тексту, щоб порушити проблему, яка його вразила — брак внутрішньогосподарського розрахунку в трестах:

“Політика непу спинилась коло воріт трестів, а в трестах у певному розумінні провадиться далі стара главкістська політика: наші окремі заводи, майстерні й т.ін. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви питаєте, як це мені трапилося в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує ваш паровоз — дорожче чи дешевше, ніж до війни, — він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю, скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції”.

Картинка з натури, подана Раковським, чудово ілюструє, що неп, який ідеалізувався в історико-економічній літературі недавнього минулого, був тільки блідим відображенням реальної ринкової економіки.

Виробничі програми трестів затверджувалися раднаргоспами. Якщо останні розробляли й затверджували плани відповідно до кон’юнктури, тобто, реальної ситуації на ринку, планування ставало позитивним елементом виробничого процесу. Якщо трестам “спускалися” суто директивні, одірвані від кон’юнктури завдання, планування перетворювалося в негативний фактор.

У перші роки непу керівники державної партії намагалися не протиставляти план ринку. Вони закликали враховувати у плануванні ринкову кон’юнктуру, спиратися в управлінні “командними висотами” на закони ринку. Тимчасово відсунувши ідеологічні установки на задній план, керівники партії взяли за реорганізацію колосального державного сектора на ринкових засадах. До цього вони залучили дореволюційних спеціалістів — економістів, статистиків, фінансистів. Краді

з них домоглися винятково цінних результатів. Зокрема, макроекономічні дослідження В.Леонтьєва, який пізніше емігрував у США, зробили можливим розроблення співробітниками ЦСУ на чолі з П.Поповим першого звітного балансу народного господарства на 1923/24 р. Розраховані вперше у світі міжгалузеві баланси давали величезний ефект.

Зусиллями спеціалістів світового рівня, яким партія надала певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася в багатьох конкретних досягненнях, серед яких насамперед слід згадати відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведену грошову реформу, організацію державної та кооперативної торгівлі, налагодження, попри гамівну сорочку економічної диктатури, госпрозрахункових засад у “командних висотах” економіки.

У лютому 1925 р. в ЦК КП(б)У було заслухано доповідь голови УРНГ К.Максимова про перший досвід побудови промислового плану України на 1924/25 р. Політбюро високо оцінило унікальну роботу українських економістів. У його рішенні вказувалося: *“Вважати, що промплан, після того як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, що не допускає жодних змін, а як загальна вказівка напряму й форм здорового розвитку промисловості, копіра може та повинна коригуватися відповідно до змін загальної господарської кон'юнктури”*.

Тут не вживається дуже популярний у партійній лексиці вислів “ринкова стихія”. Підкреслюється, що вплив держави на ринкові відносини має бути досягнутий не звичними силовими засобами, а через вивчення ринкової кон'юнктури.

Однак тимчасовий союз компартійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним уже в 1925 р., коли державна влада взяла курс на поступове згортання непу. В галузі промисловості поворот пов'язаний із гаслом індустріалізації, проголошеним у грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б).

Валова продукція державної промисловості по колу підприємств, підпорядкованих УРНГ, становила 14% обсягу 1913 р. в 1921/22 р., 32% — у 1923/24 й 91% у 1925/26 р. Капіталовкладення в українську промисловість у 1925/26 р. вперше були спрямовані, хоч і невеликою частиною (11% загального обсягу), на новобудови.

В міру того, як закінчувався відбудовний процес, перед партійним керівництвом поставало завдання визначити пріоритети в соціально-економічній політиці. Гасло перетворення країни з відсталої аграрної в передову індустріальну дедалі частіше стало з'являтися на газетних сторінках, знаходячи позитивний відгук у масах. Переважна більшість

керівників партії висловлювалася за активнішу роль держави в економічних процесах. У 1925-1926 рр. такі настрої ще не реалізувалися в поточній політиці, оскільки в Кремлі тривала боротьба за владу. Але вони стали помітні в державних органах, які визначали риси перспективної політики, зокрема в Держплані. Провідні спеціалісти Держплану поділилися на генетиків і телеологів.

Генетики, які склалися переважно з безпартійних економістів, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного та минулого. Вони вважали, що планові завдання повинні ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях розвитку ринку й підправлятися господарською кон'юктурою. Навпаки, телеологи стверджували, що вирішальним фактором у плануванні є мета, яка ставиться державою. Завданням планування, з їхнього погляду, була зміна економічної ситуації, що досягалася вольовим методом. Якщо генетики розглядали план як прогноз, то для телеологів він був директивою.

Протягом 1926 р. комісія Держплану СРСР під керівництвом С.Струмліна розробляла детальний проект п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1926/27 - 1930/31 рр. Як зазначалося в преамбулі, перспективний план повинен був максимально швидко наблизити країну до соціалізму й комунізму, його показники визначалися не об'єктивними критеріями ринку, а постановами директивних органів щодо розподілу наявних і прогнозованих ресурсів. Вольовий підхід призвів до багатьох диспропорцій, що їх автори плану допускали цілком свідомо.

Диспропорції неминуче призводили до інфляції, падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, товарного голоду, скорочення видатків на соціальні потреби та інших подібних явищ. Такі наслідки штучного форсування темпів індустріалізації розглядалися плановиками-телеологами як невідворотні "тимчасові труднощі" соціалістичного будівництва.

Могутня пропагандистська машина, яка після XIV з'їзду ВКП(б) переключилася на пропаганду політики індустріалізації, не приховувала поточних труднощів і нестатків. Але вона обіцяла в недалекому майбутньому, не пізніше, ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання мало нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. В такий нехитрий спосіб державна партія прагнула забезпечити підтримку суспільством політики індустріалізації.

КООПЕРАТИВИ ЧИ КОЛГОСПИ?

Трирічні наполегливі спроби більшовиків замінити ринкову економіку комуністичним виробництвом найбільш повно й безповоротно провалилися на селі. Селяни змусили державну партію заплатити по революційних векселях і віддати конфісковані поміщицькі маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіткала й плани фактичного одержавлення селянської власності у формі колективізації. Поодинокі комуні виникли переважно в поміщицьких маєтках, урятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). На VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. В. Ленін із гіркотою зауважив: *“Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться”*. Держава, що не бажала мати справ із ринком, змушена була застосовувати у відносинах між містом та селом найбільш варварський засіб — продрозкладку.

Вимушена відмова од продрозкладки, як уже зазначалося, не змінила попервах стратегічних установок партії, зокрема і в аграрній сфері. На VI Всеукраїнській партконференції (грудень 1921 р.) Х. Раковський висловлювався недвозначно: *“Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами й підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки”*.

Зрівняльний поділ землі в українському селі завершився в 1923 р. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств в Україні збільшилося в півтора раза за рахунок поміщицьких, удільних і церковних земель, а також частини земель тих селянських господарств, в яких наділи перевищували трудову норму (такою нормою вважалася земельна ділянка, що її селянин мав змогу обробити силами власної сім'ї, без наймитів; у малоземельних районах вона була меншою, в багатоземельних — більшою). Загалом у селянському користуванні в 1923 р. перебувало понад 31 млн. десятин землі (92% земельного фонду республіки). Решта залишалася в розпорядженні держави та призначалася для промислового й радгоспного будівництва, переселення селян із густонаселених районів тощо.

Відбудові продуктивних сил села сприяв декрет ВУЦВК й Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р. про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. На відміну од попередніх часів, коли централізований продовольчий фонд створювався шляхом продрозкладки, в роки непу держава на гроші, одержані бюджетом як сільськогосподарський податок, почала формувати хлібний фонд через

закупівлі на ринку. Основний тягар сільгосподатку перекладався на заможні верстви. Рік у рік чимраз більше число незаможників звільнялося від сплати податків. У 1925/26 господарському році податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто, практично всі незаможники.

Зернове виробництво в середині 20-х рр. досягло передреволюційного рівня, однак урожайність залишалася невисокою. Екстенсивний характер рільництва й відстала культура землеробства не могли забезпечити сталих врожаїв. Товарність зернового виробництва не тільки поступалася дореволюційній, а й знижувалася надалі. До цього сприяли зникнення високотоварних поміщицьких і переважної частини заможних селянських господарств, зростання споживання проти дореволюційного, а також виникнення на початку 20-х рр. 1 млн. нових господарств, не забезпечених тяговою силою та реманентом. У другій половині десятиріччя справа із забезпеченням селян засобами виробництва поліпшилася. Так, у 1925 р. не мали робочої худоби 46% господарств, у 1929 — лише 39%.

Якщо ринок у "командних висотах" створювався й контролювався самою державою, то ринкові відносини між містом і селом були позбавлені штучності. Націоналізація основного засобу виробництва — землі — не робила індивідуальні (за тогочасною лексикою — одноосібні) селянські господарства залежними від держави. Вони міцно трималися за свою власність і віддавали державі вироблену продукцію лише по ціні, яка їх влаштовувала. За цих умов державним заготівельним організаціям було зручніше мати справу не з розпорошеними селянськими господарствами, а з їх кооперативними об'єднаннями. Селяни вже давно, з кінця ХІХ ст., організовували з власної волі різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Кооперативне будівництво в українському селі розгорталося під пильним наглядом компартійно-радянських організацій. За постановою Раднаркому УСРР від 13 квітня 1921 р. в республіці формувалася єдина система споживчої кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в місті та на селі. Споживкооперації надавалося право заготовляти й збувати продукцію. В жовтні 1921 р. з неї виокремилася сільськогосподарська кооперація. Поступово розвитку набули спеціальні види останньої — машинно-тракторні, тваринницькі, насіннєві, цукробурякові, меліоративні товариства тощо. Для полегшення доступу в кооперацію маломісним прошаркам села згідно з рішенням ВУЦВК й Раднаркому УСРР у серпні 1926 р. було створено спеціальний фонд бідноти, з якого сплачувалися вступні паї.

Будь-які форми кооперативів не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативних об'єднань зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язання їхніх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Описані в програмі РКП(б) колективні господарства були іншої природи. Саме за ними закріпилася назва колгоспів, хоч кооперативи також були колективними господарствами. З кооперативами у колгоспів не було нічого спільного. Вони базувалися на відчуженні засобів виробництва. Самі форми колгоспів розрізнялися за ступенем відчуження, яке могло бути цілковитим (у найбільш невинних для селян комунах), проміжним (в артільях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У комунах і — меншою мірою — в артільях, які проголошувалися комуністичною доктриною вищими формами виробничих об'єднань, селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати господарювання. У виробничому процесі він посідав становище, яке практично нічим не відрізнялось од становища робітників промисловості — найманої робочої сили.

Економіка колгоспів була натуральною або, в усякому разі, цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи були елементом ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

На початку 20-х рр. питання “кооперативи чи колгоспи?” стало надзвичайно актуальним. Своєю відповіддю на нього Комуністична партія на багато десятиріч наперед визначала власне становище в суспільстві та історичну долю опанованої нею велетенської країни. Можна було обрати магістральним шляхом соціально-економічних перетворень кооперативне будівництво й уникнути багатомільйонних жертв, пов'язаних зі створенням силовими засобами тоталітарного ладу. Можна було обрати, навпаки, колгоспне будівництво, тобто, просуватися шляхом, передбаченим комуністичною доктриною, хоч остання вже довела у добу так званого “воєнного комунізму” свою економічну неспроможність. Перебуваючи вже на порозі смерті, цю дилему в завуальованій формі поставив перед партійними функціонерами сам засновник комуністичної доктрини, партії та держави.

Принципову різницю між кооперативами й колгоспами В.Ленін чудово розумів. У найбільш відомій брошурі пенівського періоду — “Про продовольчий податок” (квітень 1921 р.), яку присвячено обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи розгля-

даються як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Як підкреслював у цій праці вождь партії, кооперація дрібних товаровиробників *“неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичних, їм дає найбільшу вигоду”*. Це не може бути інакше, пояснював він далі, *“раз в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну”*. Тобто, ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибокими причинами: залежністю від товарно-грошових відносин ринку. Це належить підкреслити з притиском, щоб простежити свідуючу поглядів Леніна на проблему кооперативного будівництва.

Неприйняття селянської кооперації Леніном як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. Він закликав до сприяння кооперативному будівництву (у цій же брошурі) щоб надлишки селянської продукції, які не вилучалися державою податком, спрямовувати через *“кооперативний капіталізм”*. Це він вважав більш прийнятним, ніж їх надходження до споживача через індивідуальну торгівлю. Причина в тому, що кооперованому селянинові, на його думку, легше було перетворитися в колгоспника, ніж індивідуальному господарю. *“Політика кооперативна, — писав він, — в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства й полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на початку добровільного об'єднання”*.

Отже, вже після переходу до непу хід думок вождя партії був такий: про колективізацію мріяти не доводиться, треба зосередитися на сприянні кооперативному будівництву, яке є *“передумовою”* колективізації.

У Леніна були цілком певні уявлення про тривалість непу як відступу од попередньої політики партії: два десятки років. У цих хронологічних рамках, за його уявленнями, повинні були створюватися передумови для відновлення політики комуністичного будівництва. Однак він дуже добре нам'ятав відразу, виявлену селянами до комун, і вже не наважувався називати конкретні терміни утвердження на селі великого виробництва у формах, передбачених партійною програмою. **“Невизначений строк”** — ось вираз, якому Ленін віддав перевагу. Це те, слід запам'ятати.

Ставлення партійного керівництва до колгоспів на початку 20-х років було суперечливим. З одного боку, доктрина вимагала відмови од приватного господарства на користь колективного. З другого, суворе реальність не залишала сумнівів щодо повної нездатності існуючих колгоспів стати державі опорою. Не даючи продукції на сторону (сами

невистачало!), колгоспники заявляли, що вони — сіль землі, й постійно вимагали від уряду пільг та субсидій.

На V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) голова ВУЦВК Г.Петровський висловив думку, що вищою формою землеробства в майбутньому повинен стати взагалі не колгосп, і особливо не комуна, яка працює тільки на себе, а радгосп. Інші також піддавали сумніву доцільність існування колгоспів із максимальним ступенем відчуження засобів виробництва, які за доктриною вважалися вищим досягненням на селі, але вітали утворення артільей. Е.Квірінг у цей час у газетній статті висловлювався так:

“Щоб господарче зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації — комнезамів, повинні організуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає — в сільськогосподарські комуни, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т.ін., а для польових робіт складається артіль, яка спільними зусиллями виконає ці роботи”.

В.Ленін також вважав, що серед незаможних прощарків селянства мають шанс утвердитися не комуни, а види колгоспів із частковим відчуженням селянської власності. Це засвідчує його телеграма Х.Раковському і М.Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. з накресленням програми дій для українських незаможників: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення аграрної революції (*“відібрати землю в куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти”*). Телеграма закінчувалася такою рекомендацією: *“Усіх цих заходів уживати тільки за умови успіху колективного обробітку та під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни”.*

З дореволюційних часів приватне господарство селянина втратило натуральний характер і пов'язало себе з ринковою економікою. Своїм незалежним від держави існуванням селянин-власник кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Але цієї причини не можна було називати, закликаючи селян до відмови од індивідуального господарювання. Тому більшовики наполегливо доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян, вони закликали останніх добровільно об'єднуватися в колективи.

Навіть у часи, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, які так добре забезпечували “капіталістичні” кооперативи й так фатально не забезпечували “соціалістичні” колгоспи, партія не могла, будучи комуністичною, зробити правильний вибір. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б) від 18 березня

1922 р. “Про сільськогосподарську кооперацію”, повела себе в цій ситуації прагматично. У циркулярі читаємо: *“Робота попередніх років з усуспільнення сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці як найбільш сталі радянські осередки на селі можуть здійснити позитивний і помітний вплив, коли ввести їх у загальне кооперативне річище”*. Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об’єднань.

Витоки неймовірного гібриду у вигляді поняття “колгоспно-кооперативна форма власності” сягають 1922 р. Саме тоді народився цей оксюморон, що пізніше став однією з ключових категорій “політичної економії соціалізму” й найбільш стійким стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. У роки, які передували суцільній колективізації, таке нарування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають на поверхні організаційно прив’язані до них колгоспи. Зайве говорити, що при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об’єднань, а колгоспи — вищими.

У жовтні 1921 р. в Україні налічувалося 1077 колгоспів усіх видів, у липні 1923 — 5105. Питома вага їх у селянському землекористуванні не перевищувала 2-3%. Переважали артілі, а частка комун становила тільки 4%. Соціальний склад колгоспників був на 70% незаможницьким.

15 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про подальшу роботу з колективізації сільського господарства”. В ній зазначалося, що колективізація повинна здійснюватися тільки у випадках, коли є впевненість у зміцненні нових колективів. Заборонялося форсування переходу нижчих видів колективів у вищі. Державні пільги колективам вважалися конче необхідними.

Отже, зміст постанови суперечив її назві. Документи з назвою “Про подальшу роботу” ухвалювалися для активізації діяльності партійних комітетів у розглядуваному напрямку. Тут же мова йшла про те, щоб не форсувати ні темпів колективізації, ні ступеня відчуження засобів виробництва у колгоспників. Обумовлений непом відстун од комуністичної доктрини диктував саме такий курс.

З ідеологічних причин XI з’їзд РКП(б) в квітні 1922 р. затвердив рішення про обов’язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а в разі браку таких — про необхідність виявлення ними ініціативи щодо утворення колгоспів. Через рік VIII Всеукраїнська партконференція змушена була констатувати, що у виконанні цієї директиви досягнуті *“досить незначні результати”*. У зв’язку з цим секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь запропонував приймати селян у комсомол та в партію тільки через колгоспи. Х.Раковсь-

кий відкинув цю пропозицію і з усією одвертістю сказав: “А ви знаєте, до чого це може призвести? Провал колективів позначиться й на партії. Адже у нас тепер 4500 колективів. Якщо їх усі перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть є колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг”.

На початку 20-х рр. теоретичні настановлення й політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань на селі визначалися такими параметрами:

- створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементами капіталістичної економіки;
- створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементами соціалістичної економіки;
- ставлення компартійного керівництва до існуючих комун як вищих за доктриною видів селянських колгоспів було негативним унаслідок їх неефективності та некорисності для держави, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;
- держава відкладала широку колективізацію на невизначене майбутнє, але сприяла з допомогою пільг організації нових колгоспів, вбачаючи в них наростки соціалістичного ладу;
- держава прихильно ставилася до кооперативного руху, вважаючи його передумовою майбутньої широкої колективізації.

ЛЕНІНСЬКА АЛЬТЕРНАТИВА КОМУНІСТИЧНІЙ ДОКТРИНІ

П'ять перелічених вище висновків слід зіставити зі змістом статті В.Леніна “Про кооперацію”. Зіставлення висловлених у ній ідей з попереднім теоретичним і політичним доробком державної партії (передусім, самого Леніна) в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни одного з останніх ленінських документів. Без такого зіставлення аналіз статті буде непродуктивним (таким він був упродовж семи з лишком десятиріч). По-перше, Ленін надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. По-друге, стаття продиктована наполовину паралізованою людиною, яка формулювала положення безсистемно, інколи не обґрунтовувала їх доказами чи навіть губилася в думках. Ретельний аналіз положень статті, однак, дозволяє виявити в ній концепцію “кооперативного соціалізму”, альтернативну комуністичній доктрині.

На X Всеросійському з'їзді рад, запланованому на кінець 1922 р., В.Ленін мав намір порушити широке коло проблем. На початку грудня він став збирати матеріали по кількох темах, зокрема й по кооперації. План майбутньої доповіді зберігся, в ньому є такий запис: "Центроспілка: її особливе значення". У листі до голови Центроспілки Л.Хінчука Ленін просив подати останні дані про роботу кооперації.

16 грудня стався новий напад хвороби, який, схоже, переконав Леніна в неможливості повернутися до активного політичного життя. Він домігся в лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці, щоб висловити свою останню волю. До 6 березня 1923 р., коли черговий напад перетворив його в розумового інваліда, він устиг надиктувати спочатку три листи до ЦК РКП(б), а потім п'ять статей. Другою серед них була стаття на тему, сформульовану так: "Про Центроспілку та її значення з погляду нєну". Текст був надиктований у два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р. Н.Крунська передала статтю в ЦК РКП(б) в травні. 26 і 27 травня вона була надрукована в газеті "Правда" під назвою "Про кооперацію".

Автор дипломатично ухилявся в цій статті від зіставлення економічного курсу партії до та після 1921 р. Але він сміливо починав із неймовірних для догматичних послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в нєні більшовики зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає (всупереч тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму.

В.Ленін радикально переосмислив нову економічну політику буквально за кілька тижнів. 20 листопада 1922 р. він твердив: "Із Росії нєпівської буде Росія соціалістична". Нєн і соціалізм були для нього тоді несумісними. Тобто, нєн вважався інструментом соціалістичного будівництва, і тільки. І поки країна залишалася нєпівською, вона не була соціалістичною. А на початку січня 1923 р., осмислюючи заново уроки нєну, вождь партії диктував стенографістці:

"Кооперувати достатньою мірою широко й глибоко російське населення за панування нєну — це все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торговельного інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів".

"Камінь спотикання", який став фатальним у політиці комуністичного штурму 1918-1920 рр., уособлювало собою багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), належало позбавитися

селянства, тобто, докорінно змінити його соціальну природу, перетворити всіх приватних власників у пролетаризовану робочу силу в одержавлених колгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питому вагу селян у населенні країни!

Новий погляд на кооперацію, що спроможна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який вона загнала сама себе своєю доктриною. У статті "Про кооперацію" колективізація та колгоспи жодного разу не згадувалися. Причина цілком зрозуміла: заявою про те, що *"просте зростання кооперації для нас то-тожне... зростанню соціалізму"*, Ленін знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва у селян. Хоч би скільки більшовики твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити в те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитись од свого господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Ленін недарма попросив стенографістку виділити в статті курсивом головну думку: кооперація робить перехід до нових порядків *"якнайбільш простим, легким і доступним для селянина"*.

Зміна погляду на кооперацію дала Леніну змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за формулою "невизначене майбутнє". Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни чинили запеклий опір, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. *"Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював тепер Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя"*. Інакше кажучи, тривалість створення "ладу цивілізованих кооператорів" визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

Уже відзначалося, що до непу державна партія на чолі зі своїм вождем просувалася нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування до об'єктивно існуючої ринкової економіки. У січні 1923 р. в статті "Про кооперацію" Ленін зробив черговий і цього разу вирішальний крок у відступі од комуністичної доктрини. Це означало зміну погляду на ринкові відносини й на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто, на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією й соціалізмом, між непом і соціалізмом — означало відмовитись од комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміну "соціалізм" як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, але він фактично відмовлявся од ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринкови-

ми відносинами, ставав схожим на лад, якого прагнули західноєвропейські соціал-демократи з часів Е.Бернштейна, російські меншовики, українські соціал-демократи В.Винниченка й С.Петлюри.

Після цього прояснюється значення найзагадковішого уривка знаменитої ленінської статті. Ось він: *“Тепер ми можемо сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... зростанню соціалізму, й водночас ми змушені визнати докорінну зміну всього погляду нашого на соціалізм”*.

Історики по-різному інтерпретували зміст процитованих слів. Аналіз тексту самої статті не дає можливості зробити однозначні висновки. Тільки зіставлення підходів до кооперації й непу, що радикально змінилися, дозволяє зрозуміти, в якому напрямку мінялися погляди В.Леніна на соціалізм. Якщо запровадження непу в 1921 р. означало відмову од комуністичної політики, то висунута в статті “Про кооперацію” концепція “кооперативного соціалізму” означала відмову од комуністичної доктрини.

ПОВЕРНЕННЯ ДО ГАСЛА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Кооперативний соціалізм залишився нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій. Тому про нього важко сказати щось певне. Навіть його існування доводиться доказувати ретельним зіставленням неоднакових у різні часи підходів керівництва більшовицької партії до непу та кооперації. Але в світлі того, як розгорталися події в СРСР після Леніна, концепція “кооперативного соціалізму” становить особливий інтерес.

Коли В.Ленін опинився за межами активної політичної діяльності й зрозумів, що жити залишилося недовго, найважливішими для нього стали питання, пов'язані з функціонуванням і перспективами партії та держави. З останніх листів і статей однозначно випливає, що вождь партії усвідомлював наростання негативних тенденцій і явищ у системі влади, що спиралася на диктатуру. Леніна турбувало й те, що поворот 1921 р. в економічній політиці теоретично не осмислено.

Висловлена Леніним в останніх листах і статтях політична воля була спотворена, хоч керівники партії та держави вдавали, нібито вони ретельно виконують конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад спотворення дає концепція кооперування.

Можливість фальсифікації своєї політичної волі полегшив сам Ленін. У статті “Про кооперацію” він жодним словом не згадав колек-

тивізацію. Про його негативне ставлення до гасла колективізації можна було тільки здогадуватися, а члени партії звикли до чітких ідеологічних настанов. Усі попередні засадничі документи партії залишалися в непорушеному вигляді, зокрема й головний із них — діюча з 1919 р. ленінська партійна програма.

Критично осмислений досвід комуністичного штурму 1918-1920 рр. також міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції “воєнного комунізму”, яку також винайшов Ленін, було неможливо скласти вірне уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва.

Усі ці причини зумовили те, що для партапаратників і рядових комуністів кооперування залишалося передумовою все ще актуальної колективізації, і не більше. Дифірамби Леніна на адресу кооперативів вони сприймали тільки в такому розумінні.

Стаття “Про кооперацію” була надрукована мільйонними тиражами в газетах, збірниках і окремих виданнях. Однак у партії вона залишалася “непрочитаною”. Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Торкаючись питання про виробничі об’єднання селян, лише деякі учасники пленуму заперечували доцільність колективізації. Більшість, однак, не бачила можливості зняти це гасло з порядку денного. В ухваленій резолюції колективізація та кооперування оголошувалися “рівноцінними” (!) засобами утвердження соціалізму на селі. Через півроку, в травні 1924 р., VIII конференція КП(б)У повернулася до проблеми селянських виробничих об’єднань. Вона підтвердила тезу про однакову важливість кооперування й колективізації.

У 1923-1924 рр. найвпливовіші члени політбюро ЦК РКП(б) — Г.Зінов’єв, Л.Каменєв, Й.Сталін і Л.Троцький — займалися політичною боротьбою у власному середовищі. Принципові проблеми господарського будівництва вони віддали на відкуп діячам другого ешелону — теоретику М.Бухаріну та практику О.Рикову. Останні були найближчими співробітниками Леніна, знали й поділяли підходи вождя до соціально-економічних проблем, які змінювалися в перебігу засвоєння уроків непу. Дуже цікаво, що висновок про перетворення кооперування на найважливіше економічне завдання для радянської держави протягом певного історичного періоду вперше побачив світ ще в квітні 1923 р., тобто, до опублікування статті “Про кооперацію” й навіть до передачі цієї статті в розпорядження ЦК РКП(б). Цей висновок з’явився в резолюції XII з’їзду партії “Про роботу РКП на селі” як буденно-звичайна фраза, без наголосу на принциповому значенні закладеного в ній

змісту. Далі в резолюції містилися протилежні цьому висновку положення про актуальність рішення попереднього з'їзду щодо обов'язкової участі комуністів у сільськогосподарських колективах, а також про необхідність державної підтримки товариств, артільей і комун.

У матеріалах XIII з'їзду партії (травень 1924 р.) ідеї ленінської статті "Про кооперацію" один-єдиний раз відбилися в неспотвореному вигляді. З'їзд порушив питання "Про кооперацію" окремим пунктом порядку денного й підкреслив, що відтепер просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями в розвитку великої державної промисловості та успіхами кооперування населення. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не згадувалося.

Навпаки, в директивних документах партії, які ухвалювалися в 1925 р., вже почалася іззовні малопомітна, але істотна деформація концепції "кооперативного соціалізму". Показові щодо цього матеріали XIV Всесоюдної партконференції (квітень 1925 р.).

З програмною доповіддю "Про кооперацію" на конференції виступив О.Риков. Він виклав популярною мовою концепцію "кооперативного соціалізму" й спеціально зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва та колективізації. Голова Раднаркому СРСР уже зрозумів, що спроба Леніна відкинути ідею колективізації не знайшла підтримки в партійних колах, і постарався передати власне бачення проблеми в таких словах:

"Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, і в майбутньому їхня роль зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не слід сподіватися, що протягом найближчого року або найближчого ряду років ми зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто, основна маса селянства, за сучасної техніки виробництва ще впродовж тривалого часу можуть залишатися поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не становить соціалістичного господарства".

Аналіз цієї цитати дозволяє зробити висновок про те, що концепція "кооперативного соціалізму" вже зникла. Найближчий співробітник В.Леніна уже не заперечував існування колгоспів, проте не надавав їм самостійного значення. Він не сподівався, що селяни-власники (за компартійною термінологією — середняки) підуть у колгоспи, але більше не піддавав сумніву принципову доцільність колективізації. І все-таки соціалістичне майбутнє села О.Риков вбачав у кооперативах.

16. Перші колгоспники артїлі ім. С.Будьонного Березівського району Одеського округу. В центрі — голова артїлі М.Посмітний, 1928 р.

Проект резолюції на більшовицьких з'їздах і конференціях завжди розробляв доповідач. Але від проекту резолюції О.Рикова за доповіддю "Про кооперацію" нічого не залишилося, коли з ним попрацював генсек. Щоправда, XIV партконференція проголошувала, що "кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення". Показово, однак, як це положення аргументувалося: "В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основною суспільно-економічною формою зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села". Тут немає ключової ідеї Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається як "форма зв'язку" двох протилежних соціально-економічних укладів. Далі по тексті резолюції відбувається реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом ідеї колективізації. Однак Й.Сталін обмежився обережною ремаркою: "Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі".

На жовтневому (1925 р.) пленумі ЦК РКП(б) поворот у бік колективізації визначився повністю. Пленум висунув вимогу "всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) малої, середньої й великої селянства".

Отже, колективізація, яка раніше вважалася актуальною тільки для незаможників, мала поширитися на селян-власників.

З 1926 р. почалися перші практичні заходи в царині колективізації. 30 грудня була ухвалена постанова ЦК ВКП(б) “Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва”. На відміну од пізніших, вона не суперечила інтересам селян. У ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги були прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеня відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли залученню незаможників у колгоспи. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 у жовтні 1928. Питома вага тсозів серед них зросла відповідно з 6,8 до 71,7%. Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати звичний уклад життя. До жовтня 1928 р. в УСРР було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування.

У ретельно продуманих заявах Й.Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії ленінський кооперативний план не переглядався. На зустрічі з чужоземними робітничими делегаціями напередодні 10-річчя жовтневих подій генсека запитали: “Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?” Відповідь була такою: “По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головно, бідняцького типу, у виробничі товариства”. Сталін нібито не додавав нічого нового до традиційної політики щодо селянства. Однак він тут же визнав за необхідне заперечити те, про що в нього ніхто не запитував: “До всеосяжної колективізації справа не дійшла й не скоро дійде”.

Отже, у політичному словнику державної партії з'явився новий термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству — **“всеосяжна колективізація”**. Не мало жодного значення запевнення, що це — не проблема сьогодення. Незабаром термін у дещо зміненому вигляді (**масова**, згодом — **суцільна колективізація**) перекочував у партійно-урядові рішення й став метою державної політики.

Перший практичний крок у здійсненні “всеосяжної колективізації” було зроблено буквально через кілька тижнів, у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Вказуючи на те, що темпи розвитку сільського господарства не можна визнати задовільними, він задав делегатам з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпів розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював “очевидну” відповідь: вихід у переході дрібних і розпорошених селянських

господарств у великі об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиві XV з'їзду ВКП(б) щодо розроблення п'ятирічного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства, з охопленням до 20% селянських посівів.

§4. Еволюція тоталітарної влади

КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИЙ АПАРАТ

Зовнішній зріз радянського політичного життя становив собою конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися нібито повнотою влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебувала в руках обраних ними органів — виконавчих комітетів.

В Україні вищим серед виконкомів вважався Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК). Виконкоми ухвалювали закони й здійснювали поточне керівництво, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад повинні визначати характер їхньої діяльності. Виборці мали право відкликати якого завгодно депутата в будь-яку мить. Це означало, що депутатів тримали на короткому повідку, не делегуючи їм того обсягу самостійних повноважень, який властивий представницькій демократії парламентського типу.

У такій системі влади В.Ленін ще в 1905 р. угледів колосальні можливості для встановлення незримої диктатури власної партії. Складання наказів виборців, визначення кандидатів у депутати з їздів рад і забезпечення їх обрання, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби — все це мала здійснювати силова структура, яка перебувала поза рамками безпосередньої демократії. Власне, без такої

зовнішньої сили режим безпосередньої демократії був нежиттєздатним і загрожував виродженням в охлократію або анархію.

Якби зовнішню силу представляли дві або кілька політичних партій, конкурентна боротьба між ними також призвела б таку систему влади до паралічу. За фасадом безпосередньої демократії обов'язково повинна була приховуватися диктатура однієї партії. Радянська влада могла утвердитися тільки в ситуації однопартійності.

З особливим упередженням більшовики ставилися до своїх безпосередніх конкурентів — найбільш чисельної та популярної в 1917 р. партії есерів, а також до колишніх товаришів по соціал-демократичній партії, яких називали меншовиками. В роки громадянської війни ці партії винищувалися чекістами як організаційно, так і фізично. Після X з'їзду РКП (б) Ленін повчав компартійно-радянських функціонерів: *“Меншовикам і есерам, як відкритим, так і перефарбованим у безпартійних, місце в тюрмі”*. В крайньому разі, згадуючи наданий лідерам РСДРП Л.Мартову і Р.Абрамовичу дозвіл виїхати геть, він погоджувався на висилку політичних суперників за межі країни: *“Хай їде за кордон той, хто хоче пограти в парламентаризм, в учредилки, в безпартійні конференції”*.

За лаштунками безпосередньої демократії Комуністична партія здійснювала тотальний контроль за всіма галузями суспільного життя. Він ставав можливим унаслідок цілковитого одержавлення суспільних інститутів, включно з економікою. В перебігу так званих соціалістичних перетворень відбулася трансформація радянських громадян у німотні “гвинтики”, цілком залежні від держави.

Суцільне одержавлення відкривало перспективу встановлення абсолютної влади над суспільством, але вимагало від компартійно-радянських структур забезпечувати функціонування виробництва й матеріальні умови існування громадян. Щоб тоталітарне суспільство могло існувати, потрібен був, як з'ясувалося, фантастично розгалужений апарат. Йому належало виконувати незіставно ширші управлінські функції, ніж ті, що існували в будь-якій іншій державі.

Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія більшовиків зазнала внутрішньої трансформації.

Після взяття влади та знищення політичних конкурентів вона почала розгалужуватися на внутрішню й зовнішню (за термінологією Дж.Оруелла). Внутрішню партію складала партійно-радянська номенклатура, тобто, начальники всіх рангів в опанованих або створених більшовиками суспільних структурах. До зовнішньої партії належала основна членська маса. Рядові члени надавали РКП (б) оманливого вигляду політичної партії. Фактично ж вона злилася з державою й перетворилася в структуру, яка пронизувала собою всі управлінські ланки.

Перемога більшовиків у Російській революції багато в чому пояснювалася їхньою залізною дисципліною. В основу побудови цієї партії було покладено принцип “демократичного централізму”, тобто, беззастережну й цілковиту підпорядкованість нижчих інстанцій вищим. Згуртованість і “вождізм” допомагали більшовикам своєчасно пристосовуватися до швидкоплинної революційної обстановки.

Суперники більшовиків боролися за владу в її парламентських, тобто, демократичних формах. Більшовики прагнули не демократії, а диктатури. Це прагнення йшло в унісон із настроями в породжених революцією масових організаціях — радах. У перебігу революції ленінська партія спромоглася завоювати в Росії контроль над більшістю рад і перетворити їх в органи влади. Перебуваючи в радах, вона стала діяти спочатку як урядова (за наявності в радах представників інших партій), а згодом, в умовах однопартійного політичного режиму, — як державна партія.

Створений більшовиками управлінський апарат підлягав тій же залізній дисципліні, яка була властива самій державній партії. Партія одержавлювалася, а державний апарат партизувався. Коли управліннями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійними, перед ними здебільшого виникала дилема: або вступити до лав більшовиків, або покинути посаду. Внаслідок цього радянський апарат став практично тотожним партійному.

РКП (б) абсорбувала вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх у разі потреби на найбільш відповідальних посадах. За даними 1923 р., сім губкомів КП(б)У очолювалися професійними революціонерами, які свого часу закладали основи більшовицької партії, а два губкоми мали на чолі вихідців з інших партій: Б.Магідова (колишній меншовик) та І.Мусульбаса (колишній боротьбист). 16 секретарів окружних партійних комітетів із 48 (в чотирьох округах на час обстеження ці посади залишалися вакантними) вступили в РКП (б) з інших партій у 1917-1919 рр. Три чверті з них були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, анархісти, бундівці), чверть — із партій українських соціал-демократів та українських есерів. Серед дев'яти голів губвиконкомів налічувалося двоє “некорінних” більшовиків — колишній боротьбист І.Гринько та колишній есер К.Федотов. У складі уряду УСРР було троє вихідців із партії меншовиків — М.Гуревич, В.Затонський та Ю.Рудий. Вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи з дев'яти, сім відділів губнаросвіти, сім губземвідділів.

Партія більшовиків керувала майже всіма ланками суспільного життя опосередковано — через органи радянської влади. Опосередкованість справедливо вважалася перевагою політичного режиму. Вона

дозволяла державній партії розв'язувати принципові питання, не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи. У партійних документах завжди підкреслювалася небажаність злиття функцій партійних і радянських органів влади. Зокрема, в резолюції VIII з'їзду РКП(б), де визначалися форми відносин між партією та державою, підкреслювалося: *“... партія прагне керувати діяльністю рад, але не замінювати їх”*.

Не зливаючись організаційно, партійні й радянські органи влади все-таки зливалися на персональному рівні: кожному відповідальну посаду в радянському апараті посідав член партії. З цього приводу В.Ленін у 1921 р. свідчив: *“... як правляча партія ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, вони у нас злиті й залишатимуться такими”*. До цього спостереження слід додати тільки одне: зливалися на персональному рівні не тільки “верхи”, а й “низи” управлінських ланок.

ОРГАНІЗАЦІЙНА БУДОВА ВИЩОГО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА

У роки громадянської війни РКП(б) ще зберігала ознаки політичної партії. Делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали ті, хто користувався найбільшим авторитетом у місцевих партійних організаціях. З'їзд зберігав визначену статутом роль верховного органу партії, тому що формував її вище керівництво — Центральний комітет.

Однак поступово риси так званої “робітничої демократії” у внутрішньопартійному житті втрачалися. ЦК РКП(б) прагнув управляти партією з допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на керівні посади в периферійних парт-органах спочатку “рекомендувалися” Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією. Це явище, назване “призначенством”, стало визначати кадрову політику в державній партії.

Такий стан справ турбував багатьох. Найбільш голосно протестувала фракція “демократичного централізму” — досить впливова в КП(б)У. Один із лідерів українських “децистів”, Рафаїл (Р.Фарбман), виступив на X з'їзді РКП(б) з вимогою розпочати демократизацію партійного життя “Цілий ряд негативних явищ, — говорив він, — є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного в бюрократизм. Призначенство стало системою, й призначувані товариші не

відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов'язаними широким масам. Вони були залежні тільки від вищого начальства”.

Усвідомивши, що фракційна боротьба загрожує диктатурі, В.Ленін весною 1921 р. ухвалив радикальне рішення, яке остаточно визначило перетворення державної партії в тоталітарну силову структуру. “Ми — не дискусійний клуб”, — заявив він на X з'їзді РКП(б) й домігся затвердження резолюції “Про єдність партії”, якою заборонялися фракції та угруповання. Ленінська резолюція загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу. Таємним до певного часу пунктом двом третинам членів Центрального комітету й Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакодумців зі свого складу. Цим X з'їзд РКП(б) випустив з рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Реальна влада в партії переходила від з'їзду до ЦК РКП(б). Вожді дістали змогу впливати на партію не силою авторитету, а з допомогою апаратних комбінацій.

Негайно після з'їзду політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з таємним обіжником, в якому попереджало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б). Будучи безгласним, згідно із засадами “демократичного централізму”, перед центральними партійними органами, воно скористалося резолюцією “Про єдність партії” для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед самим собою.

На відміну од царів, радянська влада не мала в собі самій освяченої Церквою та історією легітимності. На відміну од представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Носієм диктатури, офіційно названої диктатурою пролетаріату, був не робітничий клас і навіть не вся Комуністична партія, а ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожен із яких відповідав за конкретну галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи.

На початку 20-х рр. чисельність ЦК РКП(б) була невеликою. У ЦК, обраному X з'їздом у березні 1921 р., налічувалося 25 осіб, зокрема четверо з України — Артем (Ф.Сергєєв), Г.Петровський, Х.Раковський і М.Фрунзе. У ЦК, обраному XI з'їздом у квітні 1922 р., було 27 осіб, зокрема з України — Г.Петровський, Х.Раковський, М.Фрунзе і В.Чубар.

Зосередження в ЦК РКП(б) диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми лідерства й наступності влади. Ці проблеми не можна було розв'язати конституційним, тобто, передбачуваним шляхом, оскільки затверджена в липні 1918 р. перша радянська конституція навіть не згадувала про існування Комуністичної партії.

17. В. Чубар

18. Артем (Ф. Сергєєв)

Диктатура завжди потребує індивідуалізованого носія влади — диктатора. Олігархічний політичний режим є нестійким за означенням. Проблема реального лідерства розв'язується в ньому шляхом боротьби або апаратних угод. Проте засновник партії, держави й системи влади не був диктатором у класичному розумінні слова. У колі товаришів по ЦК В.Ленін здебільшого не покладався на силові засоби, йому вистачало морального впливу.

У березні 1919 р. Ленін утворив усередині ЦК два субцентри влади — політбюро та оргбюро. Політбюро, як це видно з його назви, розв'язувало питання політичного характеру. Оргбюро відігравало допоміжну роль. Воно готувало матеріали на розгляд політбюро, розв'язувало більшу частину кадрових питань. Рішення політбюро вважалися рішеннями ЦК партії. Рішення оргбюро, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро, також автоматично ставали рішеннями ЦК. Отже, рішення Центрального комітету як найвищого керівного органу державної партії вироблялися не стільки на засіданнях повного складу ЦК (пленумах), скільки в політбюро та оргбюро.

Із виникненням політбюро та оргбюро перетікання диктаторської влади від з'їзду до РКП(б) стало означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення всієї сукупності членів Центрального комітету в системі влади зменшилося хоча б тому, що

періодичність пленумів скоротилася з двох на місяць у 1919 р. до одного на два місяці в 1921.

Паралельно й одночасно відбувалося перетікання влади від радянських органів управління до партійних структур. Залишаючи радянські органи безпосередніми виконавцями ухвалених рішень, партія перебирала на себе владні повноваження в кожній ланці управління та в кожній галузі. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, аж до Центрального, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, насамперед — секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) уся влада зосереджувалася в головному парткомі — ЦК, а точніше — в його субцентрах.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОСАДИ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК

Напередодні X з'їзду в партії розгорілася дискусія про місце професійних спілок у системі влади. Л.Троцький вніс до неї гостроту, розцінену його опонентами як виклик лідерству Леніна. Сам Троцький заперечував особисті мотиви. Але залишається фактом, що опоненти сформулювали свої платформи в письмових тезах, витратили величезні зусилля на їх публічний захист і звернулися до партійних організацій із вимогою визначитися. Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) провадилися за платформами.

Прибічники платформи Троцького, яких стали називати троцькістами, зазнали нищівної поразки. У виборах до нового складу ЦК, які завжди провадилися таємним голосуванням, один Ленін пройшов голосами всіх 479 делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів (452) опинився на десятому місці. Дискусія про профспілки істотно вплинула на еволюцію компартійно-радянського режиму.

Перший склад політбюро налічував п'ятеро осіб: Л.Каменєв, М.Крестінський, В.Ленін, Й.Сталін і Л.Троцький. Персональні зміни сталися тільки через два роки й пов'язані були з результатами дискусії про профспілки. Місце вигнаного Крестінського посів вождь Комінтерну Г.Зінов'єв. Ще через рік, у квітні 1922 р., політбюро поповнилося О.Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником у Раднаркомі, та М.Томським, який очолив профспілки. У такому складі політичне керівництво проіснувало до червня 1924 р., коли місце, що звільнилося після смерті Леніна, дісталось М.Бухаріну.

В компартійно-радянській номенклатурі найвищою вважалася посада голови уряду. Зокрема, В.Ленін у 1917 р. став головою Раднарко-

му РСФРР. Надісланий в Україну ленінський емісар Х.Раковський також очолив уряд, а не ЦК КП(б)У. Посада секретаря ЦК була секретарською в первинному значенні терміна, тобто, не політичною, а технічною. До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О.Сасова, яка навіть не була членом вищого партійного керівництва.

Дедалі більше перетікання влади від радянських органів до партійних, з одного боку, та від нижчих ланок партійного апарату до вищих, з другого, призводило до наповнення секретарських посад цілком новим змістом. Після IX з'їзду РКП(б), тобто, з квітня 1920 р., було вирішено мати в ЦК трьох секретарів, поміж них — відповідального. Ним став М.Крестінський. Членство Крестінського в політбюро та оргбюро надало посаді відповідального секретаря виразно політичного змісту. Після X з'їзду РКП(б), коли Крестінського вигнали з усіх партійних посад, відповідальним секретарем став переведений з України в Москву В.Молотов. Ця посада забезпечила йому почесне місце кандидата в члени політбюро.

Ще через рік, у квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, заснував посаду генерального секретаря. Було вирішено запровадити регулярні засідання секретаріату, на яких готувати матеріали для розгляду в політбюро або в оргбюро. Цей же пленум ЦК вирішив, за пропозицією Леніна, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Тобто, секретаріат ЦК перетворювався в політичний орган.

Зважаючи на збігання функцій оргбюро та секретаріату й принцип персонального суміщення посад секретарів ЦК і членів оргбюро, ця політична комбінація не призвела до появи у вищому партійному керівництві третього субцентру влади. Але вона істотно зміцнила другий субцентр — оргбюро.

Значення одного із субцентрів ЦК могло посилитися, на перший погляд, за рахунок відповідного послаблення іншого субцентру, тобто, політбюро. Цього не сталося знов-таки завдяки застосуванню суміщення посад. Уважне вивчення цієї "деталі" допомагає визначити, проти кого персонально була спрямована вся задумана Леніним політична комбінація з посадою генерального секретаря.

Якби на цій посаді утвердився відповідальний секретар В.Молотов, комбінацію можна було б вважати технічним удосконаленням поточної роботи ЦК. Молотов справді залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став І.Сталін — член обох субцентрів ЦК з моменту їх утворення.

В історії РКП(б) ленінської доби мав місце тільки один випадок, коли партійний з'їзд забалотував під час виборів нового складу Цент-

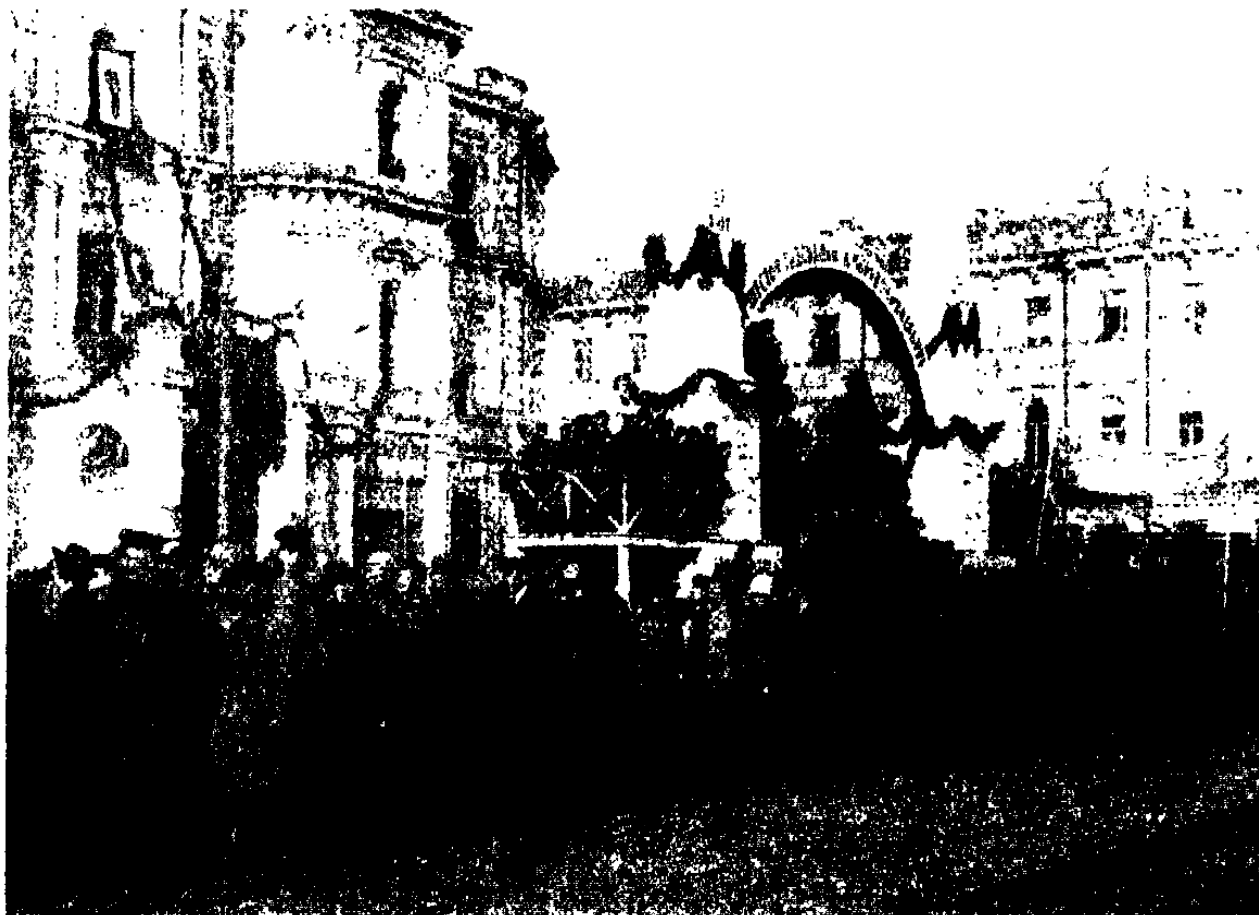
рального комітету члена політбюро. Цей випадок стався якраз із відно-відальним секретарем ЦК М.Крестінським. Х з'їзд РКП(б) не обрав, поряд із ним, й інших двох секретарів — Є.Преображенського та Л.Серебрякова. Причина одна: всі троє були людьми Л.Троцького. Після з'їзду Троцький позбувся можливості залаштуунково, через секретарів, впливати на поточну роботу політбюро ЦК. Й.Сталін став, як раніше Крестінський, членом політбюро, оргбюро й секретаріату. Різниця між ними полягала в тому, що секретаріат ЦК з 1922 р. дістав набагато ширші повноваження. Саме тому, за відомим визначенням Леніна, в руках у Сталіна зосередилася “безмежна влада”. Хто ж його висунув на посаду генсека?

У своїх спогадах Троцький свідчив: “Сталін саме на десятому з'їзді був намічений — з ініціативи Зінов'єва й проти волі Леніна — в генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом у цілому. Ніхто, втім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, вперше на Х з'їзді заснована, могла, при Ленінові, мати технічний, а не політичний характер”.

З Троцьким можна погодитися тільки в одному: при Ленінові, який стояв над партією, будь-яка партійна посада не мала визначального значення. Зокрема й посада генерального секретаря, хоч вона була від початку сконструйована як політична, а не технічна. Всі інші наведені твердження — неправильні.

З'їзд не обговорював питання про генсека. Пленум ЦК, що відбувся після з'їзду, затвердив Сталіна генсеком на пропозицію Л.Каменєва. Ленін брав участь у роботі пленуму ЦК й вніс власноручно написаний проект постанови про організацію роботи секретаріату. За свідченням Д.Волкогонова, в протоколі пленуму рукою Леніна було зроблено такий запис: “Тов.Сталіну доручається негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за винятком принципового керівництва) від роботи в радянських установах”. Цих фактів досить, щоб з'ясувати, хто стояв за спиною Каменєва, коли той пропонував кандидатуру Сталіна на посаду генсека.

Троцький свідомо замовчував роль Леніна у висуванні Сталіна на посаду, що була задумана як ключова в поточній роботі Центрального комітету. Для нього, як і для Леніна, мало неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний у роботі найвищого партійного органу. Він раніше за Леніна потурбувався про це й оволодів “командною висотою” в ЦК — секретаріатом. Після його поразки в дискусії про профспілки Ленін ужив заходів щодо організації поточної роботи ЦК так, як вважав це за потрібне.

19. Демонстрація киян, присвячена шостій річниці Жовтневої революції.
На арці над спорядженою трибуною напис "Отмщением годовщины
к мировому Октябрю", 1923 р.

Ленін усе розрахував точно, але в розклад сил на партійному Олімпі втрутився непередбачуваний фактор — його хвороба. Менш ніж через два місяці, 26 травня 1922 р., він зазнав першого удару. Олігархи зрозуміли, що виникає болюча проблема наступності влади. За неконституційного ладу розв'язати цю проблему без силової боротьби було неможливо.

Під час відсутності Леніна на передній план у партії висувався Троцький. Вони обидва фігурували в усіх тогочасних газетах як "вожді світової революції". Для протидії Троцькому вожді другого ешелону — Каменєв, Зінов'єв і Сталін — об'єдналися в "трійку".

До слушного часу Троцький і "трійка" не бажали демонстрації суперництва. Перед XII з'їздом РКП(б), коли лікарі попередили про серйозну загрозу життю Леніна, в губкоми було надіслано написане Троцьким звернення ЦК, в якому повідомлялося, що між членами вищого партійного керівництва панує злагода. На VII Всеукраїнській партконференції, яка передувала цьому з'їздові, — також була продемонстрована згуртованість членів "колективного керівництва". Відкриваючи конференцію в квітні 1923 р., І.Петровський сказав: "Поки Во-

Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо товаришів Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва”.

Каменєв, Зінов'єв і Сталін не гаяли часу. Найбільш непомітний із “трійки”, Сталін, діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників на потрібні місця. Після відходу Леніна від політичної діяльності процес узурпації владних повноважень партійних комітетів секретарями перекинувся й на головний партком — Центральний. Про це свідчить, зокрема, довірча записка Г. Зінов'єва та М. Бухаріна їхньому союзнику Сталіну, написана 10 серпня 1923 р.: “Суть: Ілліча немає. Секретаріат ЦЕКА тому **об'єктивно** (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто, **на ділі (не формально) вирішує все**”.

Процес перетікання влади від радянських до партійних структур справді був невідворотним за наявності диктатури партії. Влада могла зосереджуватися тільки в руках секретарської верхівки парткомів. Стосовно Центрального комітету партії Ленін ще більше підштовхнув цей процес шляхом протиставлення високих повноважень генерального секретаря політичній вазі Троцького. Перед смертю він спробував дати задній хід із допомогою комбінації, яка мала на меті врівноважити ситуацію в умовах його відсутності на вершині влади. У “Листі до з'їзду”, продиктованому вождем 24 грудня 1922 р., містилася пропозиція збільшити кількість членів ЦК до 50-100 чоловік, тобто, вдвоє або вчетверо. На думку Леніна, кількаразове збільшення складу вищого партійного органу за рахунок авторитетних представників робітничого класу могло попередити розкол, яким, за відсутності загальновизнаного вождя, загрожувало партії протистояння Троцького й Сталіна.

Більш далекоюсяжний захід Ленін запропонував у статті “Як нам реорганізувати Робсельінспекцію”. 23 січня 1923 р. він закінчив її диктувати й негайно направив у газету “Правда”. Через два дні стаття була опублікована. В ній пропонувалося перетворити пленуми ЦК, які збиралися один раз на два місяці, в партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в одне ціле з основною частиною реорганізованої Робсельінспекції й поновити її склад дообранням 75-100 нових членів із робітників та селян, котрі добре виявили себе в контрольній роботі.

Розширення за рахунок неапаратної частини партії ЦК і ЦКК та наділення спільних засідань цих органів правами партійної конференції суттєво обмежувало компетенцію двох неформальних субцентрів влади, які утворилися всередині Центрального комітету. За цих умов політбюро та оргбюро з генеральним секретарем втрачали право са-

можливо розв'язувати поточні питання. За ними залишався тільки обов'язок готувати порядок денний конференції ЦК і ЦКК.

Критикувати засновника партії за його нові ідеї ніхто не збирався. Але й випускати зі своїх рук владу ніхто не бажав. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників вище партійне керівництво поновилося апаратниками. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП (б) також була втілена в життя, але їх не наділили правами партконференцій.

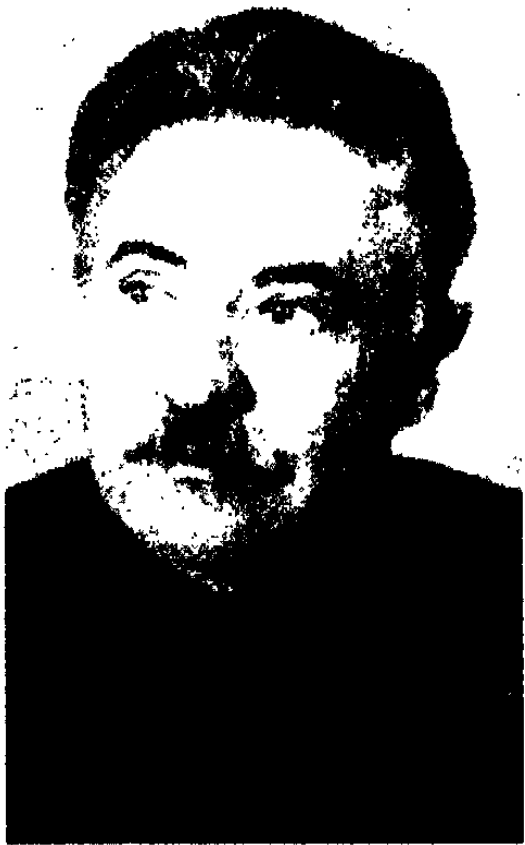
ВІДНОСИНИ ЦК РКП (б) З ХАРКІВСЬКИМ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИМ ЦЕНТРОМ

Діставши повноваження генерального секретаря, Й.Сталін негайно почав втручатися в поточні справи периферійних організацій. На цю незвичну активність центру секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь визнав необхідним вказати у звіті за рік, що починався з квітня 1922 р.: *“З деякого часу, приблизно з травня-червня ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети”*.

Партійна організація України завжди відчувала на собі підвищену увагу компартійно-радянського керівництва. Адже це був десяток губкомів партії, з'єднаних в один кулак. Центр бажав бути впевненим, що найбільша національна республіка перебуває під контролем. Цьому нібито суперечать обставини обрання відповідального секретаря ЦК КП(б)У після від'їзду Молотова з України. В протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 22 березня 1921 р. виборам присвячувався один із вторинних пунктів: *“З огляду на обрання Молотова секретарем ЦК РКП відповідальним секретарем призначити т.Кона”*. Без консультацій із центром та без розгляду питання на пленумі ЦК КП(б)У четверо членів політбюро і двоє кандидатів (один із яких — Ф.Кон) за кілька хвилин розв'язали питання про секретаря й перейшли до інших справ.

Пояснення просте: відповідальний секретар ЦК тоді був більше технічною, ніж політичною фігурою. На чолі компартійно-радянської номенклатури стояв, як і в Москві, голова уряду — Х.Раковський. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися там, де йому було зручно — в приміщенні Раднаркому чи навіть на квартирі голови уряду.

Пізніше, коли в ЦК РКП(б) вже існував секретаріат на чолі з генеральним секретарем, стало змінюватися й становище в Україні. Коли Москва відкликала першого секретаря ЦК КП(б)У Д.Мануїльського

20. Д. Мануїльський

21. Д. Лебідь

на постійну роботу в президію ЦВК СРСР, вона ухвалила рішення й щодо кандидатури наступника. Збереглася записка Г.Петровського другому секретареві ЦК КП(б)У Д.Лебедю, з якої видно, що голова ВУЦВК розмовляв зі Сталіним та його заступниками в секретаріаті ЦК РКП(б) Молотовим і Куйбишевим щодо того, ким заповнювати вакансію. Останні не погодилися з рішенням політбюро ЦК КП(б)У щодо призначення Е.Квірінга головою Укркоопспілки й запропонували його кандидатуру на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. Отже, першим секретарем у листопаді 1922 р. став Квірінг.

Величезна партійна організація України за статутом мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Раковський прагнув домогтися для неї більшого. На його думку, периферійні ланки партійно-радянського апарату повинні були мати достатні повноваження, інакше партія захлинулася б у бюрократизмі.

Встановити "особливі відносини" ЦК КП(б)У з партійним центром Раковський спробував ще до кардинальних змін у секретаріаті ЦК РКП(б). У квітні 1921 р. він відрядив до Москви відповідального секретаря ЦК КП(б)У Ф.Кона із завданням прощтовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Сам факт утворення такого органу утверджував би певну незалежність

22. Е. Квірінг

ЦК КП(б)У у відносинах із партійним центром. Український відділ мав інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції республіканської партійної організації.

Другу безуспішну спробу домогтися “особливих відносин” із партійним центром зробив через рік заступник голови Раднаркому УСРР М.Фрунзе (Раковський у цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф.Кона. У квітні 1922 р. Кон був звільнений від військової посади, яку він обіймав у Харкові, але на нього поклали функції постійного представника ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б). Дізнавшись про це, Сталін накинувся на Фрунзе й заявив, що республіканська організація не може мати постпредів при партійному центрі.

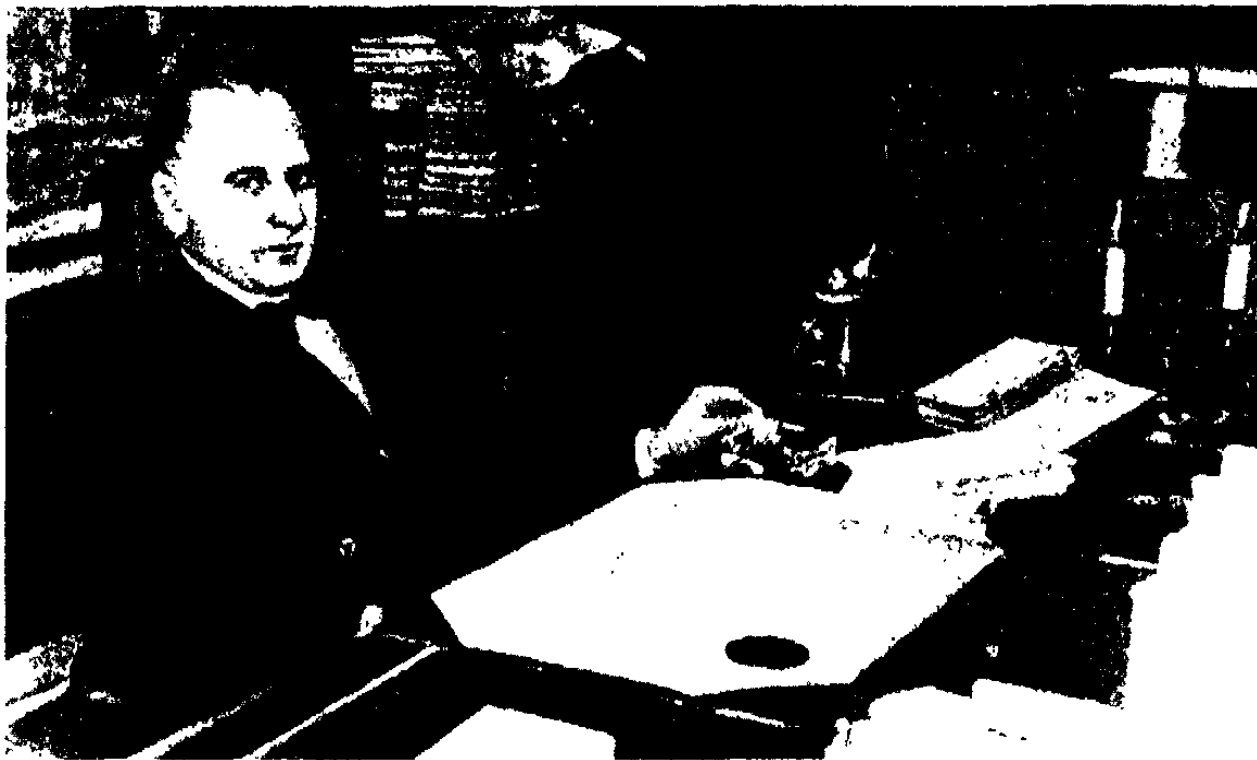
Тим часом уже розпочалася відчайдушна боротьба Раковського проти “автономізації” УСРР. Коли утворення СРСР стало фактом, Раковський продовжував ар'єргардні бої проти фактичної “автономізації” союзних республік під час розроблення конституції єдиної держави в першій половині 1923 р. Проте за відсутності Леніна він не зустрів підтримки ні на XII з'їзді РКП(б), ні серед апаратних працівників КП(б)У, які вже зорієнтувалися в новій розстановці сил у Кремлі. Стурбований власними проблемами, Л.Троцький не надав старому другу ефективної допомоги.

*23. Делегація від КІІ(б)У на ІV конгресі Комінтерну.
Сидять (зліва направо): Ф.Кон, Д.Мануїльський, Х.Раковський, В.Затонський,
Г.Петровський, М.Фрунзе, М.Скрипник, О.Шумський.
Стоять (зліва направо): В.Васютін, Г.Гринько, Я.Дробніс.
Москва, листопад 1922 р.*

24. Харків. 1 травня 1923 р. На трибуні --- М.Фрунзе

25. Х. Раковський

Пануюча у вищому компартійному керівництві “трійка” в червні 1923 р. проштовхнула через політбюро ЦК РКП(б) рішення замінити Х.Раковського на посаді голови українського уряду В.Чубарем.

Раковський змушений був підкоритися партійній дисципліні й поїхав у Лондон повноважним представником СРСР у Великобританії. Перед від'їздом, 18 липня 1923 р., він написав Сталіну розлюченого листа, розіславши його копії членам ЦК і ЦКК РКП(б), а також членам політбюро ЦК КП(б)У. В ньому стверджувалося, що від початку 1923 р. (тобто, відразу після того, як Ленін покинув кремлівський кабінет — авт.) секретаріат ЦК РКП(б) став перекидати в Україну працівників на посади, які звільнялися від людей, відданих Троцькому і Раковському. *“В українських губернських організаціях, — писав Раковський, — розпочалася боротьба проти товаришів, які в суперечках із питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. Хоч усілякі угруповання були заборонені Х з'їздом, хоч поділ у питанні про профспілки втрапив уже давно будь-яке значення, його все ж використали як аргументи проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене”.*

Самим фактом переслідування прибічників Л.Троцького через два роки після Х з'їзду РКП(б) Й.Сталін і його тимчасові союзники Л.Каменєв та Г.Зінов'єв відроджували фракційну боротьбу. Старі поділи, робив висновок Раковський, не забуті, вони відіграють вирішальну роль у внутрішніх відносинах і зняттях із посад, відсуваючи на задній план міркування ділового характеру.

Лист Раковського не мав політичних наслідків. Його безпосереднім результатом була адресована Сталіну записочка Зінов'єва від 31 липня 1923 р., в якій пропонувалося: "Україну, на мою думку, треба серйозно зміцнити новими великими людьми". Однак генеральний секретар робив це без зайвих нагадувань.

У жовтні 1923 р. Л.Троцький звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, з якому звинуватив секретаріат ЦК в маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. Делегати цього з'їзду фактично не обиралися в конкурентній боротьбі на місцях, як це бувало раніше, а "рекомендувалися" периферії секретаріатом ЦК РКП(б).

Лист Троцького не містив у собі інформації, яка була б невідомою для "внутрішньої" партії. Проблема полягала в іншому: на чиєму боці будуть представники компартійно-радянської номенклатури в конфлікті всередині вищого керівництва, який набув, нарешті, відкритих форм.

Із Троцьким солідаризувалися тільки 46 провідних працівників партії, які й підписали відповідну заяву. Серед них було немало діячів, які в цей час або раніше працювали в Україні — В.Антонов-Овсієнко, Є.Боні, Я.Дробніс, Г.Пятаков, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафаїл (Р.Фарбман) та ін. У "заяві 46" відзначалося, що партія чимраз більше поділяється на секретарську ієрархію та "мирян", на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і партійну масу, яка не бере активної участі в суспільному житті. Противники "трійки" стверджували,

26. Г. Пятаков

27. Рафаїл (Р. Фарбман)

28. Євгенія Бош

29. В. Антонов-Овсієнко

покликаючись на досвід кампанії по виборах делегатів XII з'їзду, що секретарська ієрархія штучно підбирає склад конференцій і з'їздів.

Троцький та його однодумці апелювали до компартійно-радянської верхівки, яка не співчувала демократизації внутрішньопартійного життя, несумісній із диктатурою партії в суспільстві. До початку протиборства в "колективному керівництві" Троцького цілком влаштовувало всезладдя партійного апарату, головним виразником інтересів якого на посаді генерального секретаря ЦК тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти бюрократизації партії раніше, наприклад, під час звітно-виборчої кампанії, що передувала XII з'їзду. Вони почали таврувати методи цієї кампанії заднім числом, тільки з осені 1923 р.

На відміну од них, М.Скрипник мав мужність, не переслідуючи особистих цілей, викрити негативні тенденції у внутрішньопартійному житті ще перед з'їздом, під час обговорення доповіді Д.Лебеда з організаційних питань на VII конференції КП(б)У в квітні 1923 р. Відзначаючи бюрократичне закріплення партії, він вказав на причину: "У нас партійні конференції --- губернські, повітові та всеукраїнські --- щораз більше об'єднують саме працівників парторганізацій. На Одеській конференції 52% всіх членів губернської партконференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні".

Отже, Скрипник розглядав як небезпеку панування “внутрішньої” партії в партійному житті й витіснення на його манівці рядової членської маси. Він і далі ставився до РКП(б) як до політичної партії. Однак більшість представників номенклатури сприймала новий стан речей як такий, що відповідає їхнім корпоративним інтересам.

Обговорення листа Троцького і “заяви 46” було організовано в усіх партійних комітетах, включно з ЦК компартій національних республік. Метою його повинно було стати засудження опозиційних документів. Цього результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без будь-яких труднощів.

У Харкові 22 жовтня 1923 р. відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У. На нього запросили членів ЦК і ЦКК КП(б)У, секретарів деяких губернських КК, членів бюро Харківського губкому партії та інструкторів ЦК. Всього були присутні 44 відповідальні працівники. На порядку денному стояло питання про внутрішньопартійне становище у зв'язку з листом Л.Троцького і “заявою 46”. В резолюції за доповіддю М.Фрунзе, яка адресувалася об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б), що мав незабаром розглянути документи опозиції, висувалася вимога “якнайрішучішого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро Л.Троцького і 46 товаришів — як спроби створити кризу в партії й оформитися всередині партії в особливу фракцію”. За резолюцію (голосували члени і кандидати ЦК, члени ЦКК) було подано 26 голосів, утрималися троє. Проти голосував нарком внутрішніх справ І.Ніколаєнко.

Повторне засідання політбюро з участю членів ЦК і ЦКК КП(б)У відбулося 14 грудня. Запропонована Е.Квірінгом резолюція із засудженням опозиціонерів була підтримана голосами всіх присутніх проти одного. Проти знову голосував Ніколаєнко.

Розправа над ним за обраним методом була зухвало цинічною. Через кілька днів ЦКК КП(б)У наклала на всемогутнього наркома, якому підпорядковувалася вся міліція, партійне стягнення зі звільненням від роботи в НКВС “за появу на вулиці в нетверезому стані та бешкетування в районній міліції”. Доля наркома, який насмілювався підтримати Троцького, повинна була стати уроком для всіх.

Поразка Троцького у внутрішньопартійній дискусії остаточно визначилася в січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як “дрібнобуржуазний ухил в партії” й запропонувала ЦК РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції X з їзду “Про єдність партії” — про право об'єданого пленуму ЦК і ЦКК переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Було ухвалено рішення посилити вербування в партію робітників із виробництва й забезпечити цим приплив не менше 100 тис. нових членів.

*30. Група робітників Київського району Деміївка,
яка вступила в КП(б)У за "ленінським призовом". 1924 р.*

Через кілька днів після закінчення роботи конференції помер В. Ленін. Сталін скористався цим, щоб у рамках "ленінського призову" розчинити склад партії мобілізованим серед робітників поповненням.

В Україні "ленінський призов" дав понад 30 тис. нових членів. На початок 1924 р. в КП(б)У налічувалося тільки 8685 робітників "від верстата" (тобто, за соціальним становищем), що становило 15% чисельності республіканської партійної організації. На кінець року їх частка сягнула 44%. Масова кампанія залучення робітників у партію повторилася з нагоди 10-річчя жовтневого перевороту в листопаді 1927 - січні 1928 рр.

Призовами та регулярною вербувальною роботою партапарат на чолі з генсеком почав створювати "під себе" цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялось од попереднього контингенту в гірший бік за життєвим і політичним досвідом та культурним рівнем. Державна партія остаточно розщенилася на дві майже не сполучні між собою організації — побудовану у формі середньовічного ордену малочисельну "внутрішню" й масову "зовнішню" партії. "Зовнішня" партія була потрібна правлячій олігархії, позаяк становила найважливіший "передавальний пас" від влади до мас. Без неї диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі.

Центральний партапарат звертав особливу увагу на підпорядкування собі великої групи губкомів, об'єднаних харківським центром.

*І.І.Постнишев, В.Чубар і В.Затонський
на IV з'їзді рад СРСР. 1927 р.*

Із часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У навіть Е.Квірінг, хоч той добре прислужився йому під час усунення Раковського з України.

Заграючи з місцевою компартійно-радянською елітою, Сталін пішов на деякі дрібні поступки в організації внутрішньопартійного життя в Україні. Вищі партійні форуми в республіці знову стали називатися з'їздами, а не конференціями. На чолі КІІ(б)У став, як і в Москві, генеральний секретар. Ця посада відтепер вважалася головною в номенклатурі.

Фактично ж компартійно-радянська номенклатура республіки була поставлена під якнайсуворіший особистий контроль Сталіна. У квітні 1925 р. українським генсеком став один із найближчих снівробітників Сталіна — Л.Каганович. Найменші вияви опозиційності в українській парт-організації нещадно винолювалися не тільки з Москви, а й із Харкова.

Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в тривалій боротьбі за вищу владу — спочатку з Л.Троцьким, згодом — із “ новою опозицією ” (Л.Каменєв, Г.Зінов'єв), надалі — з об'єднаною опозицією (Л.Троцький, Л.Каменєв, Г.Зінов'єв). КП(б)У майже беззастережно підтримала його і в боротьбі з так званим правим ухилом у вищому партійному керівництві (М.Бухарін, О.Риков, М.Томський), якою супроводжувалася в 1928-1929 рр. відмова од нової економічної політики. Після цього генсек досяг одноособової влади в партії та державі.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

Всепроникна, всюдисуща й усемогутня партійна диктатура спиралася на органи пропаганди та насилля. Пропагандистські органи стали частиною партійного апарату. Органи насилля у вигляді ВЧК (з лютого 1922 р. — ДПУ, з 1923 р. — ОДПУ) були винесені за рамки партійного апарату й формально підпорядковані конституційній владі — радам. Фактично ж вони будувалися як суворо централізована, воєнізована корпоративна організація з підпорядкуванням компартійним структурам влади. У лютому 1919 р. ЦК РКП (б) підкреслював: “ЧК створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами та під її контролем”.

У роки громадянської війни органи державної безпеки відіграли основну роль у винищенні політичних суперників більшовицької партії. Проголошений державою червоний терор провадився всесильними чекістами. Вони здійснювали арешти, самі вели слідство, виголошували й виконували вирoki. Непроникна для зовнішніх впливів ВЧК жала громадян, включно з членами державної партії.

Партійний контроль над органами державної безпеки був специфічний. Вони беззастережно підпорядковувалися партії тільки на найвищому рівні. Тобто, колегія ВЧК-ОДПУ контролювалася Центральним комітетом партії, а точніше — політбюро ЦК. З допомогою ВЧК вожді здійснювали паралельний до партійного контроль за ситуацією на периферії, зокрема й у місцевих партійних комітетах.

Використання органів безпеки для контролю за партією та суспільством із боку вищого керівництва РКП (б) ставило чекістів у незалежне становище стосовно місцевих (включно з республіканськими) органів влади. Незалежність органів безпеки від компартійно-радянських структур на місцях була від початку запрограмована партійним центром, зацікавленим у тому, щоб тримати в руках два різні важелі впливу на периферію. Але для місцевого партійно-радянського апарату самостійність чекістів була явищем небажаним і навіть загрозливим. Кидаючи виклик центру, деякі сміливці намагалися протестувати проти порушення балансу сил усередині офіційних владних структур. Прикладом може бути демарш голови Одеського губвиконкому Я.Дробніса, зроблений у формі заяви в політбюро ЦК КП(б)У й розглянутий у червні 1921 р.

У багатьох містах України та Росії, вказував Дробніс, спостерігається боротьба між органами ЧК й губвиконкомами. Нескінченні конфлікти, що іноді набирають потворної форми, є явищем не випадковим, їх не можна пояснювати незадовільним підбором керівних кадрів. Коріння зла голова губвиконкому визначав так: “ЧК формально є

відділом губвиконкому, але по суті це фактична влада, яка має в своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надано повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто, інше, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому”.

Політбюро ЦК КП(б)У нібито прислухалося до заяви Я.Дробніса. Порушені в ній проблеми вирішили поставити на обговорення чергового пленуму ЦК. Проте це рішення політбюро залишилося невиконаним. На республіканському рівні питання про органи державної безпеки обговоренню не підлягали.

Партійний центр із власної ініціативи вирішив пристосувати органи безпеки до мирних умов. Однак реорганізація не торкалася їхнього становища в партійно-радянській ієрархії. В грудні 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) обговорило доповідь про принципи реорганізації. В перебігу обговорення В.Ленін сформулював цість пропозицій, які лягли в основу ухваленого політичного рішення: звузити компетенцію ВЧК; обмежити право арешту; обмежити тривалість провадження справ місячним терміном; посилити суди; провести через ВЦВК положення про зміни “в розумінні серйозних пом’якшень”; обговорити питання про зміну назви.

Наприкінці грудня 1921 р. на IX Всеросійському з’їзді рад Ленін заявив: “Без такої установи влада трудящих існувати не може”. Заява була відповіддю на демобілізаційні настрої щодо ВЧК як в партійних організаціях, так і серед самих чекістів. Однак цей з’їзд, виконуючи настанови вищого партійного керівництва, висловився за “серйозні пом’якшення”. Відразу після цього в Україні, як і в інших радянських республіках, були ухвалені декрети про ліквідацію концтаборів і “розвантаження” тюрем.

Зовсім не випадково Ленін ставив питання про зміну назви органів безпеки. Словосполучення “чрезвычайная комиссия”, “чрезвычайка” асоціювалися в суспільстві з найбільш жахливими явищами доби громадянської війни. Аббревіатура ВУЧК (“Всеукраинская чрезвычайная комиссия”) не перекладається українською мовою. Зміною назви більшовики бажали показати всьому світу, що до червоного терору доби громадянської війни вороття нема й за мирних умов професія чекіста їм не потрібна.

Тому у відкритих документах говорилося про ліквідацію ВЧК. Боротьба з ворогами радянської влади покладалася нібито на зовсім іншу установу — Державне політичне управління (ДПУ). Ця назва показувала, що радянська влада збирається боротися зі своїми противниками не надзвичайними, а політичними засобами. Декрет ВЦВК від

3 лютого 1922 р. вживав щодо ВЧК саме таке формулювання — “ліквідація”. У таємній партійній документації речі називалися своїми іменами: реорганізація, переформування.

І Постанова ВУЦВК “Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління” була ухвалена в березні 1922 р. Підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР залишалася абсолютною, хоч формально УСРР ще була незалежною державою. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Йому підлягали особливі (тобто, армійські) й транспортні політичні відділи, а також війська ДПУ. Після утворення СРСР структура органів ДПУ не зазнала змін. Змінилася тільки назва ДПУ РСФРР: воно стало називатися Об’єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) СРСР. Відповідні республіканські підрозділи зберегли попередні назви.

В радянській історіографії стверджувалося, що функції та компетенція ОДПУ, як порівняти з ВЧК, звузилися: ОДПУ використовувало переважно політичні завдання й не користувалося правом позасудових дій. Такі твердження випливали з гласних положень про ДПУ. Однак негласним чином чекістам були надані значно ширші повноваження. Їм дозволялося, як і раніше, керуватися не нормами закону, а так званою революційною законністю: самочинно здійснювати арешти, провадити слідство, виголошувати вирoki й виконувати їх. За власним вибором вони могли спрямовувати справу кожного заарештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Вони мали можливість також вільно використовувати всі засоби контролю за політичною ситуацією, аж до арештів і перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції приватних осіб та установ.

На керівні посади в органах ЧК-ДПУ зазвичай призначалися працівники з дореволюційним партійним стажем. Наприкінці 1919 р. ВУЧК очолив член більшовицької партії з 1906 р. В.Манцев, а в 1926 р. його замінив В.Балицький. Головами губернських ДПУ в 1923 р. були: по Волинській губернії — П.Івонін (партстаж з 1917 р.), Донецькій — К.Карлсон (з 1905), Катеринославській — П.Онищенко (з 1913), Одеській — Л.Заковський (з 1913), Подільській — І.Ленівський (з 1919), Полтавській — Е.Лінде (з 1917), Харківській — С.Западний (з 1917), Чернігівській — В.Заборенко (з 1919). Вихідців з інших партій серед названих керівників не знаходимо. Як видно, це давало додаткову гарантію того, що “караючий меч революції” служитиме тільки інтересам партійної олігархії.

Започатковане в часи В.Леніна використання органів державної безпеки для нагляду за партійно-радянськими органами на місцях було

розвинуто й удосконалено Й.Сталіним. У 1923-1928 рр., коли Сталін боровся за одноособову владу в Кремлі, він використовував у власних цілях і партійний апарат, що його контролював як генеральний секретар ЦК, і апарат ОДПУ. Противники генсека у вищому керівництві, перелусім Л.Троцький, користувалися б значно ширшою підтримкою в партійних колах, якби не "санітарна робота" чекістів.

Придушення внутрішньопартійної опозиції було одним із основних напрямків роботи ОДПУ в 20-і рр.

ПРОФСПІЛКИ В СИСТЕМІ ВЛАДИ

Всеросійська конференція профспілок у листопаді 1920 р. несподівано стала ареною гострого протистояння між В.Леніним і Л.Троцьким. У партії розгорнулася дискусія, яка виявила принципово різні підходи до ролі й місця профспілок у системі влади.

У вождів не було розбіжностей стосовно того, що профспілки повинні контролюватися партією. Цей контроль дозволяв впливати на найбільш організовану частину суспільства — робітників. Але на цьому єдність у позиціях закінчувалася.

Троцький вважав, що профспілки втратили функції захисту економічних інтересів робітників і повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Він бажав зрощення профспілкового апарату з державним, тобто, цілковитого одержавлення спілок. Позиція Троцького логічно випливала з комуністичної системи виробництва й розподілу суспільного продукту.

Для Леніна така логіка не була переконливою. Глибока економічна й суспільно-політична криза, яка стала результатом здійснюваного партією курсу на побудову комунізму, підказувала йому іншу лінію поведінки. За кілька місяців до визнання помилковості негайного запровадження комуністичної системи виробництва й розподілу Ленін висловився проти профспілкової політики, яка випливала з цього курсу.

Суть ленінського підходу була простою. Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менше тисячі делегованих профспілками працівників, тоді як уся профспілкова маса налічувала не менше 6 млн. чоловік. Тому розглядати профспілки як управлінський апарат було недоречно. Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів трудящих означало практичну ліквідацію їх як самодіяльних організацій. Це ставило партію віч-на-віч із неорганізованими масами, які мали свої специфічні інтереси, що не збігалися з державними.

Ленін не міг не заявляти, що створена його партією держава є робітничою, а здійснювана нею політична та економічна диктатура — це диктатура пролетаріату. Такі декларації, з яких Троцький робив практичні висновки, закликаючи до одержавлення спілок, не підлягали перегляду, тому що базувалися на комуністичній доктрині. Водночас надходив час здійснювати реалістичніший курс. Тому Ленін змушений був вдаватися до казуїстики, відокремлюючи “класову” боротьбу робітників за свої права та інтереси від боротьби “некласової”. Полемізуючи з Троцьким, він писав: *“Спілки втратили таку основу, як класова економічна боротьба, але далеко не втратили й ще довго, на жаль, не зможуть втратити таку основу, як некласова “економічна боротьба” в розумінні боротьби з бюрократичними перекрученнями радянського апарату, в розумінні охорони матеріальних і духовних інтересів маси трудящих шляхами й засобами, неприступними для цього апарату”*.

Троцький готовий був задовольнитися контролем партії над профспілковим апаратом шляхом простого включення його в державний. Ленін же конструював набагато еластичнішу тоталітарну систему, оснащену “передавальними пасами” від центру влади до периферії, від олігархії до народної товщі. Він розглядав профспілки як “передавальний пас”, здатний забезпечити партійний контроль над кожним охороненим ними працівником. Завданням профспілкових організацій було не тільки передавання імпульсів від влади до мас, а й, що не менш важливо, постачання інформації “верхам” щодо настроїв і потреб “низів”. У такому разі партійний центр діставав можливість, якщо цього бажав, своєчасно вносити в свою політику відповідні корективи. Це забезпечувало радянській державі набагато більший запас міцності, як порівняти з тоталітарними державами іншого типу.

Організаційна будова профспілок зазнала в 1920-1921 рр. кардинальних змін. Раніше існували спілки, що об’єднували робітників певної професії незалежно від місця роботи. Існували також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах, які не вважалися спілками. Така структура істотно утруднювала партійний контроль за профспілковим рухом.

Партія перебудувала профспілки за виробничо-галузевим принципом. Усі працівники одного підприємства або установи незалежно від професії об’єднувалися в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло 24 галузеві спілки — металістів, залізничників, харчовиків, робітників землі та лісу, медико-санітарної праці, освіти й культури тощо.

Галузеві спілки будувалися, як і партія, на засадах “демократичного централізму”. Оскільки Україна до кінця 1922 р. формально вважалася самостійною державою, в кожній спілці утворювалося Південне

бюро ЦК з неістотними прерогативами або засновувалася посада уповноваженого ЦК із зовсім обмеженими функціями. У губерніях утворювалися відділи галузевих спілок, у повітах — відділення. В місцях зосередження значної кількості підприємств певної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи в спілках виробничого профілю зберегли назву фабзавкомів, а в профспілках невиробничого профілю їх назвали місцевками.

Цю перебудову профспілок здійснювала відряджена в Україну зимою 1919-1920 рр. представницька делегація Всеросійської Центральної ради профспілок (ВЦРПС) і всеросійських галузевих профоб'єднань. На її основі в лютому 1920 р. було створено Південбюро ВЦРПС.

Водночас із побудовою галузевих спілок створювалися міжгалузеві територіальні спілкові органи: губернські ради профспілок (губпрофради), повітові й районні профспілкові бюро. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у перебудову спілок, Південбюро ВЦРПС у березні 1921 р. вирішило тимчасово заборонити проведення всеукраїнських з'їздів та конференцій.

Російському профспілковому центру швидко вдалося поставити (не без допомоги органів ЧК) життя українських профспілок під контроль. У зв'язку з цим потреба в забороні на проведення конференцій (але не з'їздів) відпала. У січні 1922 р. в Харкові відбулася Всеукраїнська конференція, делегати якої представляли 1 млн. 300 тис. членів профспілок. Було вирішено відновити принцип добровільного членства. Раніше всі, хто працював на державних підприємствах, ставали членами відповідної профспілки з автоматичним відрахуванням членських внесків під час виплати заробітку. Конференція вперше обрала Південбюро ВЦРПС. Раніше його склад призначався Всеросійським профспілковим центром.

На черговій Всеукраїнській профспілковій конференції в травні 1923 р. було порушено питання про приведення будови спілок у відповідність зі статусом України як союзної республіки. Незабаром російський профспілковий центр погодився перейменувати Південбюро в Укрбюро ВЦРПС. Однак профспілковий центр УСРР залишався регіональним відгалуженням ВЦРПС. У 1924 р., коли Всеросійська рада була перейменована у Всесоюзну центральну раду профспілок (аббревіатура не змінилася — ВЦРПС), її регіональні бюро в союзних республіках стали формально самостійними органами з погляду організаційної будови.

У листопаді 1924 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд (попередній з'їзд проходив навесні 1919 р.), делегати якого представляли 1 млн. 174 тис. членів профспілок. Він обрав Всеукраїнську раду профспілок (ВУРПС).

32. Засідання III Всеукраїнської конференції профспілок.
Харків, травень 1923 р.

33. Делегація профспілок України
на VI з'їзді профспілок СРСР, Москва, 1924 р.

Бюро всеросійських галузевих спілок, які стали всесоюзним, були перетворені у всеукраїнські комітети (ВУК) цих спілок.

У перебігу організаційної перебудови профспілковий апарат цілком оновився. Створення галузевих і міжспілкових територіальних органів на засадах “демократичного централізму” забезпечило появу в апараті відносно невеликої кількості ключових посад, з допомогою яких можна було контролювати все профспілкове життя. Ці посади заміщувалися членами державної партії, значна частина яких прибувала з Росії. Зокрема, в 1921 р. ЦК РКП (б) відрядив на відповідальну профспілкову роботу в Україні 623 особи, ЦК КП(б)У мобілізував у профспілковий апарат 506, а губкоми партії — 200 комуністів.

Великим впливом у профспілках традиційно користувалися соціал-демократи — як українські, так і члени Російської соціал-демократичної робітничої партії (останніх на політичному жаргоні лєнінської партії називали меншовиками, меками). Структурну перебудову профспілок використали для того, щоб цілком позбутися їхнього впливу. Політбюро ЦК КП(б)У 23 квітня 1921 р. ухвалило таку резолюцію: *“Зобов’язати Південбюро ВЦРПС приймати меків із величезною обережністю для роботи їх у центральних апаратах. Роботу меків у нижчих профорганізаціях визнати неприпустимою”*.

З резолюції видно, наскільки державна партія боялася впливу соціал-демократів на маси. Проте не слід думати, що більшовики створювали умови колишнім товаришам по партії для роботи на віддалених від низів щаблях профспілкового апарату, хоч найбільш досвідчені професіонали з багаторічним досвідом роботи зустрічалися тільки серед соціал-демократів. Навпаки, саме в цей час соціал-демократів добивали всюди, де вони виявляли політичну активність, і передусім — у радах та профспілках. Зберегти свої посади вони могли тільки тоді, коли відмовлялися від членства в РСДРП, привселюдно засуджували власне політичне минуле й переходили на становище безпартійних. Якщо посада була відповідальною, обов’язковою умовою її збереження за колишнім меком ставав вступ до партії більшовиків.

Завдяки такій гнучкій політиці в профспілковому апараті залишилося багато безпартійних, здатних налагодити спілкову роботу на належному рівні. Заохочувався також приплив нових працівників, які висувалися робітничою масою. Питома вага комуністів у профспілковому апараті ретельно дозувалася партійними комітетами й цілком залежала від місця відповідної ланки в загальній структурі спілок. Зокрема, Південбюро ВЦРПС повністю складалося з комуністів. За даними 1923 р., серед 99 членів президій губпрофрад було 86 комуністів і 13 безпартійних, а серед 1166 членів правлінь губвідділів галузевих

34. Учасники Катеринославського губерньського з'їзду профспілки хіміків. 1922 р.

спілок — 677 комуністів і 489 безпартійних. У фабзавкомх питома вага комуністів не перевищувала 17%.

Наявність комуністів на ключових посадах гарантувала партійному центру цілковитий контроль над профспілковими організаціями, чисельність яких неухильно зростала. В грудні 1928 р., коли працював IV Всеукраїнський з'їзд, його делегати представляли 2 млн. 107 тис. членів спілок. Від членів партії в профспілках вимагалось не тільки ретельно виконувати директиви партійного центру, а й налагоджувати зворотний зв'язок трудящих мас із владою. Профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише тоді, коли вони виявляли здатність впливати на маси й забезпечувати функціонування профспілок як “передавального паса” від партії до робітничого класу. Ця вимога чітко зафіксована в резолюції IX з'їзду КП(б)У, який відбувся в грудні 1925 р.: “Вважати за потрібне домогтися зміцнення авторитету членів партії, що працюють у профспілках, насичення досить витриманим партійним кадром профспілок і закріплення тих, хто в своїй роботі виявив здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вона провадить стосовно профспілок”.

У добу “воєнного комунізму” компартійна олігархія переконалася в тому, що одержавлена промисловість через низьку ефективність господарювання неспроможна забезпечити навіть мінімальні матеріальні потреби робітників і службовців. Тому з переходом до нової економічної політики, яка не змінила відносин власності у великій промисловості,

широкі повноваження були надані не тільки господарникам (у питаннях виробництва), а й профспілкам (у сфері соціальної політики). Профспілки мусили стати рівноправними партнерами державних органів в усьому, що торкалося використання націоналізованих засобів виробництва та робочої сили.

У 1922 р. було запроваджено в дію новий Кодекс законів про працю. Він установлював, що кожний громадянин може працювати там, де хоче, на засадах найму. Умови праці, норми виробітку, розміри заробітної плати, гарантії, компенсації та пільги робітникам мали визначатися трудовою угодою між профспілкою й господарським органом — колективним договором. Ст.151 Трудового кодексу УСРР проголошувала: *“Професійні виробничі спілки, які об’єднують громадян, що працюють за наймом у державних, громадських і приватних підприємствах та господарствах, мають право виступати перед різними органами від імені працівників за наймом як сторона, що укладає колективні договори, а також бути їхнім представником з усіх питань праці і побуту”*. Перша в Україні масова колдоговірна кампанія відбулася влітку 1922 р.

Механізм укладання колективних договорів постійно вдосконалювався. Профспілкам надавалася в ньому провідна роль. Порушення умов договору господарським органом або спілкою розглядалося в спеціально створених арбітражних установах. Спірні ситуації з розцінками й нормами, які виникали майже всюди мало не щодня, розв’язували створені на кожному підприємстві розцінково-конфліктні комісії (РКК).

Ставлячись до профспілок як до рівноправних партнерів у принципових питаннях соціальної політики, партійно-радянський апарат звільняв себе від невдячної рутинної роботи. Партійні комітети різного рівня, аж до Центрального, змушені були вирішувати соціальні питання як остання інстанція, до якої зверталися господарники й профспілкові працівники, особливо тоді, коли питання набувало конфліктного характеру. Але звертання до парткомів із конфліктними питаннями кваліфікувалися як брак у роботі комуністів профспілкових і господарських органів. Ось як реагувала на такі випадки в грудні 1926 р. І Всеукраїнська конференція КП(б)У:

“Зобов’язання щодо колективних договорів госпоргани часто не виконують, особливо в частині заробітної плати, спецодягу та охорони праці. Багато непорозумінь спостерігається в розв’язанні конфліктів, які часто переносяться на партійну організацію, обминаючи встановлену законами інстанцію — РКК, примирні камери, третейські суди. В даному разі партійні органи заміняють профспілкові та господарські органи й тим самим покладають на партію безмірну відповідальність перед безпартійними робітниками”.

Роки непу були періодом активної роботи профспілок у соціально-культурній сфері. Вони надавали допомогу голодуючим і безробітним, парівні з наркоматами праці та охорони здоров'я розв'язували проблеми медичного обслуговування, разом із наркоматом освіти ліквідовували неписьменність, сприяли розвитку загальноосвітньої та вищої школи, піклувалися про розгортання професійно-технічної освіти. Профспілки допомагали розвивати мережу клубів та інших культурно-освітніх установ, шефствували над селом, армією, оборонними та спортивними товариствами, брали участь у розв'язанні проблем житла й відпочинку, дбали про зміцнення робітничої кооперації тощо. Цим профспілкові організації завоювали великий авторитет серед населення.

КОМНЕЗАМИ — “ОПОРА ПАРТІЇ НА СЕЛІ”

Комуністична олігархія користувалася багатьма засобами для встановлення контролю над суспільством. Органи державної безпеки були універсальним знаряддям карально-репресивного спрямування, а профспілки (щодо найманих працівників) і комітети незаможних селян (щодо селянства) виконували, поряд із компартійно-радянським апаратом, функції налагодження виробництва та побуту у формах, потрібних тоталітарній державі. При цьому українські комнезами були досить своєрідним елементом у системі тоталітарної влади. В Росії такої організації не існувало.

Прагнучи до ліквідації приватної власності, державна партія не могла не зайти в конфронтацію з селянами — класом, існування якого базувалося на власному господарстві. Тільки після відмови од нього мільйони дрібних товаровиробників могли знайти місце в будованій більшовиками державі. Та чекати добровільної згоди на це навіть від пролетаризованих верств села не доводилося. Розуміючи це, компартійна олігархія робила все можливе, щоб відштовхнути селянство на узбіччя політичного життя.

Державна партія не допускала існування специфічно селянських політичних організацій, незалежно від їхніх функцій та орієнтації. Надто коротке життя створених нею комітетів бідноти переконливо свідчить про це. Винятком були тільки ради селянських депутатів. Без них у сільській місцевості не існувало б радянської влади — тієї основи, на якій трималася диктатура компартійної олігархії.

Будуючи систему влади, ленінська партія прагнула всіма засобами применшити потенціальну загрозу, яку несли депутати, що обиралися

селянами. Розколювання села за майновою ознакою й надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад і багатоступінчастий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба з партіями есерівського походження, які претендували на представництво інтересів селян, — все це допомагало державній партії тримати ситуацію під контролем.

Проте в українському селі, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливо великі труднощі. Цим пояснюється виникнення в 1920 р. альтернативних радам комітетів незаможних селян (КНС). З їх допомогою партнарат поглиблював соціальну напруженість на селі методами “розкуркулення”, придушував “політичний бандитизм”, викачував зерно, щоб відправити його в Росію.

Аніскільки не заперечуючи тактики розколювання селянства за майновою ознакою, багато керівних працівників партії сумнівалося в тому, що особлива гострота обстановки в Україні після закінчення воєнних дій виправдовує подальше існування специфічно селянських політичних організацій. Перемогли, однак, ініціатори створення комнезамів — Х.Раковський і Г.Петровський. У квітні 1921 р. вони домоглися ухвалення ВУЦВК закону, який проголошував комнезами **“організаціями державного значення”**. Закон закріплював за комнезамами повноваження, явочним порядком відібрані з їх виникненням у сільських рад.

У радянській історіографії стверджувалося, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. З цього випливало, що їхня соціальна база була значно ширшою, ніж у комітетів бідноти. Таке твердження зумовлювалося наявністю фальшивого гасла, яке з 1919 р. стало офіційним у партійній політиці — на союз із середняком. Було б незрозуміло, якби партія проголошувала курс на підтримку середняка, а створювала й наділяла державними повноваженнями організації бідноти.

До утворення комнезамів опосередковано був причетний В.Ленін: у лютому 1920 р. він порадив Д.Мануїльському спиратися в Україні під час збирання хліба на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників. Х.Раковський тоді зробив ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на спеціальні комітети, які дублювали функції рад, не усуваючи їх. До цих комітетів включалися й середняки, які своєю роботою в радах на ділі доводили свою лояльність політичному режимові. Проте перевага надавалася декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних із сільським господарством.

Майже відразу після виникнення розпочалася вибіркова чистка комнезамів. Їх звільняли від недостатньо активних, із погляду інтересів режиму, селянських представників. Масова чистка, під час якої комнезами втратили половину свого складу, відбулася восени 1921 р. Критерії цієї чистки Раковський сформулював на політбюро ЦК КП(б)У у вересні 1921 р.: *“Здійснити основну чистку для того, щоб у комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент”*.

Питання про комнезами стало предметом розгляду на пленумі ЦК КП(б)У в травні 1922 р. Пленум розглянув результати чистки. Загальна чисельність членів КНС скоротилася з 1 млн. 557 тис. до 758 тис. чоловік. Кількість середняків після чистки становила приблизно десяту частину складу комнезамів. Це не дає підстав називати їх середняцькими організаціями. 74,5 тис. середняків, які залишилися в КНС після чистки, належали, за виразом із довідки секретаріату ЦК КП(б)У, до *“новоспеченого середняцтва”*. Тобто, це були недавні бідняки, які одержали землю й майно під час поділу поміщицьких маєтків та були за це вдячні радянській владі.

На цьому пленумі ЦК КП(б)У була підтверджена доцільність існування комнезамів як *“організацій державного значення”*. Партійним організаціям республіки рекомендувалося спиратися на них під час роботи на селі. Стривожило учасників пленуму господарське зміцнення селян-власників, яке прогнозувалося на час проведення нової економічної політики. *“Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі. — підкреслював ЦК КП(б)У, — якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва та незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств”*.

Із наведеної резолюції видно, як боялася партійна номенклатура неминучого в умовах непу економічного посилення селян-власників, które могло перерости в політичну активність. Вона прагнула запобігти небажаному розвитку подій за допомогою пролетаризованих верств села, а тому вважала комнезами своєю опорою.

Влітку 1923 р., коли припинився голод у південних губерніях і стали відчуватися перші результати господарського відродження, в КП(б)У знову заговорили про доцільність ліквідації комнезамів. Партійний центр, який вважав цю аномалію в структурі влади тимчасовою, під впливом таких настроїв вирішив заново вивчити питання. Усунутий з України Х.Раковський присвятив більшу частину вже згаданого листа Сталіну від 18 липня 1923 р. захистові свого дітища — комнезамів. У листі висловлювався протест проти постанови пленуму

ЦК РКП(б) щодо ретельного обстеження комнезамів. Обстеження, на його думку, негативно позначилося б на авторитеті партії серед сільської бідноти. Ліквідаційні настрої щодо комнезамів він пояснював нерозумінням суті непу. *“Розтлумачуючи нову економічну політику не як маневровий рух класової боротьби, а як самостійну мету, — писав Раковський, — деякі наші товариші стали провадити точку зору, що в селі ставка віднині повинна бути на заможного селянина, який піднесе сільське господарство та буде платити податки державі”*.

Отже, Раковський солідаризувався з більшою частиною партійних керівників, яка висловлювалася за відновлення в найближчому майбутньому тимчасово припинених непом соціально-економічних перетворень на селі, що випливали з комуністичної доктрини. Він вважав, що економічна стабілізація, досягнута завдяки державній підтримці селян-власників, є справою другорядною.

Цю точку зору приховано або відкрито поділяла більшість членів політбюро ЦК РКП(б). Тому лист Раковського в частині, присвяченій комнезамам, справив відповідне враження. Партійний центр відмовився втручатися в справу й передав її на розгляд ЦК КП(б)У.

На пленумі ЦК КП(б)У в жовтні 1923 р. доповідь про КНС зробив І.Петровський. Він дав їм високу оцінку як *“міцній політичній радянській організації, через яку й надалі партія повинна провадити свій вплив на селянство”*. Навпаки, перший секретар ЦК Е.Квірінг і нарком земельних справ І.Клименко вимагали взяти курс на міцного господаря та ліквідацію КНС.

Більшість членів ЦК, як і слід було очікувати, солідаризувалася з Петровським. За основу ухваленого рішення бралися головні положення його доповіді. В резолюції наголошувалося на неприпустимості запровадження в КНС кандидатського стажу та членських внесків, що наближало б їх до статусу політичної партії. Пленум наполягав на включенні до складу комнезамівських комісій (керівних органів) нових працівників із місцевих парторганізацій, а також на наданні комісіям КНС губернського, окружного й повітового рівнів більших прав щодо низових органів. Це повинно було сприяти перетворенню керівних органів КНС у своєрідне продовження партійного апарату, що гарантувало б неможливість виступу комнезамів як самостійної політичної сили.

Рішення цього пленуму були конкретизовані в декреті ВУЦВК від 5 грудня 1923 р. *“Про пільги, права і обов'язки незаможних селян”*. Підтверджувався статус комнезамів як організацій державного значення.

Проте XIII з'їзд РКП(б), який відбувся через кілька місяців після цих баталій, без ентузіазму оцінив роботу КНС. Він обмежився двозначною фразою: *“... досвід українських комнезамів в основному*

35. Учасники V з'їзду комітетів незаможних селян Київського округу. 1928 р.

виправдав себе в українських умовах". У замаскованій формі партійній організації України радили повернутися до питання про доцільність існування КНС у формі владної структури.

У квітні 1925 р. генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л.Каганович, і розмови про специфічність українських умов припинилися. Каганович прибув у Харків саме для того, щоб викоренити будь-яку специфіку. На відміну од малоавторитетного навіть у республіканській партійній організації Е.Квірінга, він мав за собою підтримку партійного центру й швидко зосередив у своїх руках важелі влади.

Востаннє питання про комнезами розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У, підготовленому Л.Кагановичем у липні 1925 р. Їхня попередня діяльність як "опори партії на селі" оцінювалася позитивно. Але пленум дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на активізацію роботи сільських рад, зосередження в комнезамів адміністративних функцій є невиправданим. Було вирішено перетворити КНС із організацій державного значення в організації громадські, тобто, звільнити їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично.

Це рішення було реалізовано в декреті ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 16 листопада 1925 р. Позбавлені функцій влади, комнезами за інерцією існували й далі, проте значення їх у житті села поступово сходило нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на осінь

1932 р. Нелюдські інструкції щодо конфіскації продовольства

в українському селі виконували саме вони.

Остаточню КНС були ліквідовані в 1933 р.

§5. Духовне життя суспільства

ГАСЛО “КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”

У радянській історіографії “соціалістичні перетворення” зображались у вигляді тріади: індустріалізації країни (обов’язково підкреслювалося: соціалістичної), колективізації сільського господарства та культурної революції. Згідно з канонами, які неможливо було заперечити або оминути, здійснення цих перетворень забезпечило до середини 30-х рр. перемогу основ соціалізму в СРСР.

І Процеси індустріалізації країни та колективізації селянських господарств означали насправді створення потужної економічної основи для тоталітарного режиму. Розгортання їх у повну силу стало можливим унаслідок згортання нової економічної політики. Навпаки, культурне будівництво здійснювалося безперервно. Саме доба непу позначена в цій галузі істотними успіхами. Незважаючи на обмежені матеріальні можливості, компартійно-радянський режим прагнув зробити якомога більше для розповсюдження здобутків культури серед найширших верств трудящих. Ті, хто мав владу, усвідомлювали велику пропагандистську вагомість зусиль, спрямованих на форсування культурного будівництва. Самі трудящі опановували основи культури з невідомим ентузіазмом.

Виникає, однак, запитання, чи можна назвати культурні здобутки доби комуністичних перетворень революційними? На відміну од соціальної революції, яка завжди обмежується зміною влади й перерозподілом власності, революція в сфері культури означає якісну зміну параметрів культурного стану суспільства (подібно до промислової революції, яка цілком змінила характер продуктивних сил у ХІХ ст., або науково-технічної революції в другій половині ХХ ст.).

Є причини, через які без ланок у словосполученні “культурна революція” не обійтися. Радянська влада ставилася до культури прагматично. Культура цікавила компартійно-радянських керівників передусім як важіль зміцнення політичної влади. Вона розглядалася як підґрунтя ідеології, а тому набула вкрай політизованих форм. Влада нігілістично

ставилася до культурних надбань попередніх поколінь. Холоднокрівно руйнувалися старовинні будівлі, які нібито заважали реконструкції міст, за валюту на зарубіжних ринках продавалася націоналізована культурна спадщина, провадилася боротьба з митцями, які прагнули зберегти національні традиції.

Услід за Леніним сталінські апаратники повторювали, що кожній людині повинні бути доступні інтелектуальні багатства, нагромаджені минулими поколіннями. Однак істотна частина загальнолюдської культурної спадщини була затаврована як “чужа пролетарській ідеології”. Діяльність митців поступово ставала настільки зарегламентованою, що почала втрачати ознаки творчості. Вимушена відірваність од здобутків зарубіжних майстрів також болюче позначалася на культурному процесі.

Тоталітарна держава прагнула обмежити внутрішній світ людини тільки тими цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині. Докладалися величезні зусилля, щоб вилучити з духовного життя населення релігію, пов’язані з нею морально-етичні цінності та колосальний шар культурних здобутків, походження яких пов’язувалося з релігійним світосприйманням людини. Тут радянська влада застосовувала всі можливі методи — пропаганду, виховання й насилля.

Однією рукою режим розгортав культурне будівництво, створював умови для розкриття народних талантів і розвитку масової культури. Підтримувана народними масами, ця діяльність справді була революційною за масштабами. Проте другою рукою тоталітарна держава знищувала таланти, півечила долі митців, які не вписувалися своєю творчістю в офіційні канони.

УКРАЇНІЗАЦІЯ: ФОРМА ТА ЗМІСТ

Щоб позбавити визвольний рух у національних окраїнах колишньої імперії народної підтримки, керівники більшовицької Росії погоджувалися падати встановленій ними воєнними засобами владі організаційну форму незалежної (з 1922 р. — союзної) республіки. Декларувалося, що національні республіки користуватимуться певною самостійністю в розв’язанні окремих питань, головно — з культурного ряду. Саме існування республік служило гарантією для позитивного розв’язання питання про застосування національних мов у державному апараті та в суспільно-політичному житті.

Ще в листопаді 1919 р. компартійне керівництво ухвалило документ “Про радянську владу на Україні”, затверджений як резолюція

VIII Всеросійської партконференції. У ньому містився пункт, який можна вважати висхідним у процесі українізації радянського типу: *“Члени РКП на території України повинні на ділі провадити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”*.

Отже, суть радянської українізації як форми коренізації влади полягала передусім у проблемі освоєння та поширення на державному рівні національної мови. Однак мова нерозривно пов'язана з національною культурою. Тому політика українізації не могла не сприяти подоланню русифікації України, зростанню національної самосвідомості народних мас, нарешті — державницьким устремлінням народу. Ці наслідки українізації були вкрай небажаними для центральних властей, які завжди прагнули поглиблення однорідності суспільства, зокрема з погляду національного.

І все-таки російське компартійно-радянське керівництво не могло обійтися без урочистих запевнень у необхідності якнайшвиднішого розв'язання національного питання. За допомогою мільйонної армії йому вдалося завоювати Україну. Проте було неможливо надійно контролювати становище в республіці тільки воєнними засобами. Українці мали переконатися в тому, що радянська влада — це їхня власна влада. Представники радянської влади мусили спілкуватися в установах і засобах масової інформації їхньою мовою. Переслідувану сотні років рідну мову українці повинні були почути в школах і в закладах культури.

Зважаючи на небажані побічні наслідки курсу на укорінення влади, керівники КП(б)У довго не виявляли схильності до активних дій у напрямі українізації. Зрештою, їм довелося б починати українізацію з себе, тобто, прикласти особисті зусилля для оволодіння українською мовою. За даними 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного апарату УСРР заявили, що знають її.

Другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь зробив навіть спробу теоретично обґрунтувати відразу компартійно-радянської еліти до української мови та культури. Мовляв, російська мова й культура в Україні пов'язані з містом і “найпрогресивнішим” у суспільстві робітничим класом, а українська мова та культура — з селом і “відсталим” селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння “природному процесу” перемоги російської мови й культури.

Х. Раковський нещадно розкритикував ці відверто новіністичні висловлювання. Бажаючих стати на захист секретаря ЦК КП(б)У та його тези про “боротьбу двох культур” не знайшлося. Однак тишком-нишком російськомовна більшість у ЦК КП(б)У та губкомах партії гнула свою лінію. Для цього досить було не виявляти спеціальної уваги

до української культури. Пригнічувана століттями, вона занепадала без державної підтримки. Наприклад, після переходу на ринкові умови тираж і випуск газет усюди істотно скоротилися. Та найбільше звузилося саме коло передплатників газет, що виходили українською мовою. Кількість російськомовних газет зменшилася в УСРР зі 182 у 1921 до 168 у 1922 р. Натомість кількість українських газет скоротилася істотно більше — зі 123 до 53.

На початку 1923 р. керівництво РКП (б) вирішило поставити на порядок денний чергового партійного з'їзду пункт про шляхи розв'язання національного питання в СРСР. Його готував І.Сталін. Контролюючи практичну роботу з утворення союзної держави, він зробив усе, щоб провести на ділі "автономізацію" формально незалежних радянських республік. Водночас генеральний секретар ЦК РКП(б) вважав за необхідне "врівноважити" союзним республікам втрату незалежного статусу проголошенням гасел щодо необхідності першочергового розв'язання національного питання. XII з'їзд РКП (б) в квітні 1923 р. затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії.

Здійснення політики коренізації покладалося на компартії національних республік. Починати її вимагалось із залучення в партійний та, особливо, радянський апарати місцевих кадрів.

В Україні, як і в інших союзних республіках, державний апарат був переважно неукраїнським. У 1923 р. питома вага українців у ньому не перевищувала 35%. Особливо незначною вона виявилася в керівних структурах апарату. Зокрема, в колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% із євреїв, 37% — із росіян і тільки на 14% — з українців.

До квітня 1925 р. партійну організацію України очолював "інтернаціоналіст" Е.Квірінг, який звертав мало уваги на здійснення українізації. В боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі, Квірінг підтримував "трійку" в її протистоянні з Л.Троцьким. Але після розколу "трійки", коли Сталін розпочав боротьбу з Каменевим і Зінов'євим, він не спромігся своєчасно зорієнтуватися й втратив свою посаду. На його місце Сталін надіслав свого найближчого співробітника Л.Кагановича. Саме при ньому політика українізації набула найбільшого розвитку, Каганович по-чиновницькому ретельно втілював у життя офіційний курс. Він навіть вивчив українську мову, якої раніше не знав, хоч і народився в Україні.

Результати українізації 20-х рр. були вагомими. Питома вага українців серед службовців державного апарату в 1923-1927 рр. зросла з 35 до 54%. На українську мову перейшло понад чверть інститутів та більше

половини технікумів. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи М.Скрипника, який витискував усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані, де компактно проживали українці, відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення.

З 1924 р. почалися масові набори в державну партію, які докорінно змінили її обличчя й остаточно розкололи партійні лави на еліту (апаратних працівників) і рядову членську масу. Членська маса й — незіставно меншою мірою — еліта швидко поповнювалися за рахунок місцевих національностей, передусім українців. За перереєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, зокрема 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків. На початку 1924 р., тобто, до масових наборів, кількість членів КП(б)У практично не змінилася (39 884 чоловіка), але відсоткове співвідношення національностей стало децю іншим: 47,1% росіян, 29,8% українців, 14,7% євреїв тощо. Натомість у 1927 р. питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У сягнула 52%.

Однак у ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті. Першими (в 1925-1934 рр. — генеральними) секретарями ЦК КП(б)У центральне партійне керівництво рекомендувало тільки не-українців — німця Е.Квірінга, єврея Л.Кагановича, поляка С.Косіора.

*36. І.Котовський (перший зліва) серед керівників
Молдавської автономної республіки. Жовтень 1924 р.*

Не менш наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. було утворено Молдавську автономну республіку. Утворилися 13 національних районів, 954 сільради, близько ста містечкових національних рад. Працювали сотні шкіл із німецькою, болгарською, єврейською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

Порівнюючи українізацію в УСРР із подібними процесами коренізації в інших союзних республіках, можна побачити цілком певну закономірність. Вона полягає в тому, що прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму України супроводжувалося великим культурним піднесенням, названим у літературі національним відродженням 20-х рр. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М.Грушевського, які в минулому очолювали визвольний рух та будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки в розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва. В інших республіках коренізація мала більше ознак компартійно-урядової кампанії щодо вкорінення владних структур, хоч і в Україні цей чинник простежується виразно й повно.

Максимальне використання офіційного курсу центрального компартійно-радянського керівництва в інтересах поширення української мови та прискореного розвитку національної культури є заслугою відносно невеликої групи відповідальних працівників КП(б)У, яких заведено називати націонал-комуністами. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле й гуртувалися навколо наркома освіти УСРР М.Скрипника. Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку суспільну підтримку.

За постаттю М.Скрипника проглядається інша — генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича. Скрипник зробив так багато для стимулювання розвитку національної культури саме тому, що користувався підтримкою першої особи в компартійно-радянській номенклатурі — Кагановича. Підтримка випадковою не була. Вона пояснювалася політичними розрахунками патрона Кагановича — Сталіна. Доки Сталін боровся за владу, він погоджувався на поступки в національному питанні в обмін на підтримку з боку республіканських партійних організацій і широкої громадськості. В боротьбі зі своїми конкурентами він гостро потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР — та найбільшої республіканської партійної організації — КП(б)У. Отже, центральне компартійно-радянське керівництво тимчасово, поки визначався вождь, готове було закривати очі на побічні наслідки коренізації влади, які сприяли піднесенню національ-

ної самосвідомості народів, тобто, створювали потенційну загрозу для централізованої держави.

Щоб зменшити негативні для центру політичні наслідки коренізації, Сталін організовував викривальні кампанії, спрямовані проти "буржуазних націоналістів" і "націонал-ухильників". Жупел "націонал-ухильництва" використовувався передусім щодо відповідальних працівників національних компартій, які приділяли підвищену увагу національному питанню. Основною мішенню для обвинувачень в Україні було обрано народного комісара освіти й представника ЦК КП(б)У в Комуністичній партії Західної України, в минулому одного з лідерів боротьбистів О.Шумського.

Під час зустрічі Сталіна з делегатами з'їзду Комуністичної партії Західної України в жовтні 1925 р. О.Шумський запропонував генсекові ЦК ВКП(б) замінити Л.Кагановича В.Чубарем. Пропозиція мотивувалася тим, що Каганович грубий і нетерпимий. Сталін відреагував тільки в квітні 1926 р. листом до Кагановича та інших членів політбюро ЦК КП(б)У, в якому фактично солідаризувався з українським генсеком. У червні 1926 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому Шумського звинуватили в багатьох службових прорахунках. Наркома почали цькувати. Під час обговорення діяльності наркомату освіти на політбюро в лютому 1927 р. Шумський заявив про неможливість подальшої роботи, й наркомос очолив Скрипник.

37. О. Шумський

Майже два роки справа Шумського не виходила за межі персонального конфлікту з Кагановичем. Та на лютнево-березневому (1927 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У колишнього наркома вже звинуватили в націоналістичному ухилі. На захист жертви Кагановича став К.Саврич (Максимович) — організатор і перший керівник Компартії Східної Галичини. Услід за Савричем майже всі члени ЦК КПЗУ висловили офіційну підтримку О.Шумському й відкинули звинувачення на його адресу.

Це був гучний ляпас Кагановичу й харківським цекістам. ЦК КП(б)У та ЦК КПЗУ мали формально однаковий статус у Комінтерні. Конфлікт зосереджувався на особі, але мова йшла про приписувані членові ЦК КП(б)У політичні звинувачення в націоналізмі. Розбіжності в оцінці "справи Шумського" керівництвом двох політичних партій викликали напруження в Комінтерні.

Звичайно, наступний розвиток подій передбачити було неважко. КПЗУ була нечисленною комуністичною групою на утриманні московського більшовицького центру та його харківської філії. КП(б)У була частиною ВКП(б), а Комінтерн — продовженням ЦК ВКП(б). Нарешті, кампанія з викриття "націонал-ухильництва" в ЦК КП(б)У розгорталася на пряме замовлення Сталіна, який бажав мінімізувати негативні для центру наслідки українізації.

38. Харків'яни на демонстрації,
присвяченій 10-й річниці Жовтневої революції. 7 листопада 1927 р.

У листопаді 1927 р. в Харкові розпочав свою роботу Х з'їзд КП(б)У. Каганович повністю використав його можливості як формально найвищого партійного органу для засудження "націоналістичного ухилу Шумського". Хоч О.Шумський уже працював за межами України, йому інкримінувався "розлам КПЗУ на користь фашистської диктатури Пілсудського". Услід за Кагановичем проти більшості ЦК КПЗУ, яка підтримувала Шумського, слухняно виступили й інші промовці. Лише М.Скрипник, який раніше спеціалізувався на беззмістовній, але гострій критиці Шумського, цього разу висловився проти вжиття Комінтерном організаційних заходів щодо керівництва КПЗУ.

В резолюції за доповіддю Кагановича про роботу ЦК КП(б)У з'їзд заявив, що в партії оформився український націоналістичний ухил в особі Шумського та інших. Конкретні прізвища не називалися, але тепер під цей ухил можна було підвести будь-кого, хто піддавав сумніву тезу про вторинність національного питання, як порівняти з класовим. Націоналістичний ухил стали називати "шумськізмом". Персоналізація небажаних ухилів від позиції, на якій у дану мить перебувало партійне керівництво, допомагала ефективніше розправлятися з інакодумцями.

ЗДОБУТКИ Й ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

Гноблення, яке поширювалося на культуру та мову неросійських народів, могло собі дозволити тільки самодержавство. На відміну од нього, компартійно-радянський політичний режим залежав від підтримки населення. Ця підтримка забезпечувалася засобами насилля, пропаганди й виховання. Щоб пропаганда й виховання досягали потрібного ефекту, функціонерам режиму слід було не тільки боротися з "ворогами народу", а й постійно виконувати роль "слуг народу". Тому безпосередньо пов'язана з функціями пропаганди й виховання сфера культури перебувала в центрі уваги радянської держави та державної партії.

Прагнучи утвердити диктатуру в багатонаціональній країні, більшовики взяли курс на підтримку культурницьких форм національного руху при нещадному придушенні його державницьких форм. Однак культурницькі вияви національного життя мали природну тенденцію переростати в державницькі. Керівники ВКП(б) боролися з цією небезпечною тенденцією шляхом максимально можливої ідеологізації культури, штучного створення жупелу "націонал-ухильництва" в лавах власної партії та нещадного переслідування "буржуазних націоналістів". Органи державної безпеки вели активну боротьбу з ідеологічним

впливом на маси з боку некомуністичних, а тим більше — антикомуністичних сил. Партія ретельно контролювала зміст національно-культурного процесу й вимагала, щоб культурне життя було “національним за формою і соціалістичним за змістом”, тобто, щоб воно не суперечило комуністичній доктрині. Політизація культурного процесу аніскільки не приховувалася. Метою “культурної революції” було формування в суспільній свідомості певних стереотипів, які зробили б поведінку населення прогнозованою.

У сфері культури більшою мірою, ніж в інших, політичний режим залежав від чужого йому проширку людей із дореволюційними дипломами — так званих “буржуазних спеціалістів”. Деякі гарячі голови, особливо в лавах створеного партійними функціонерами Пролеткульту, мали намір ослабити цю залежність відмовою од культурних надбань минулого. В.Ленін виступив проти таких авантюрно-вульгаризаторських пропозицій. Він підкреслював, що партія більшовиків повинна скористатися всією культурою, яку нагромадило людство, і для цього поставити “буржуазних спеціалістів” собі на службу. На тих, хто протиставляв себе владі й вимагав свободи творчості, чекали репресії. Ті, хто перейшов на службу новій владі, дістали можливість застосувати свої знання та досвід на різних напрямках культурного будівництва.

Однією з найважливіших проблем у добу непу була ліквідація неписьменності. У Росії ще в 1919 р. з'явився декрет, в якому підкреслювалося, що все неписьменне населення віком від 8 до 50 років зобов'язане навчитися грамоти. Аналогічну постанову в травні 1921 р. видав Раднарком УСРР.

39. В.лікбес. Хутір Велика Губщина Валківського району Харківського округу

Пов'язана з народними масами складною системою "передавальних пасів", державна партія мала можливість впливати на них, щоб примусити кожного докласти власних зусиль для оволодіння культурними надбаннями в дозованому ідеологами вигляді. Грамотність вважалася особливо потрібною для підвищення ефективності радянської пропаганди. Людина, яка могла читати газети, легше піддавалася ідеологічному впливу. Тому лікнеп вважався пріоритетним напрямком усіх зусиль у сфері культурного будівництва. Зрештою, стихійний потяг народу до культури був настільки великим, що спеціальні заходи пропагандистського й особливо примусового характеру застосовувалися владою не часто.

До кампанії з ліквідації неписьменності було залучено профспілкові та комсомольські організації, комітети незаможних селян, кооперативи, працівників загальноосвітньої школи й культурно-освітніх установ. У 1923 р. виникло добровільне товариство "Геть неписьменність!" на чолі з головою ВУЦВК Г.Петровським. Активістів лікнепу, більшість яких була представлена вчителями, назвали по-військовому — культармійцями.

Держава забезпечувала безкоштовне навчання в гуртках лікнепу й надавала певні пільги тим, хто навчався. Зокрема, робітники звільнялися на дві години від праці зі збереженням заробітку. Селянам надавалася знижка (20%) при обов'язковому страхуванні майна. Підручники для гуртків лікнепу випускалися мовами багатьох національностей. Було організовано понад 120 культармійських університетів для надання методичної допомоги активістам лікнепу.

Зусилля, що їх компартійно-радянський апарат докладав у розгортанні кампанії ліквідації неписьменності, знайшли в суспільстві всебічну підтримку. За 20-і рр. в Україні навчилися читати й писати близько 2 млн. чоловік.

У галузі народної освіти в 1924 р. було висунуто завдання розпочати підготовку до запровадження чотирирічного обов'язкового початкового навчання дітей. У містах це завдання виконали за кілька років. Проте в цілому по Україні в 1927/28 навчальному році поза школою ще залишалося близько 35% дітей шкільного віку.

Шкільний перепис, проведений у грудні 1927 р., показав, що серед учителів тільки 22,9% мали вищу або середню спеціальну освіту. Решта закінчила тільки середню чи навіть початкову школу. Отже, проблема учительських кадрів була найгострішою, особливо якщо взяти до уваги необхідність багаторазового розширення мережі шкіл. Вона розв'язувалася шляхом істотного збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів, скорочення термінів навчання в них, зростання системи курсового навчання.

*40. Перший випуск робітфаку
при Харківському технологічному інституті, 1923 р.*

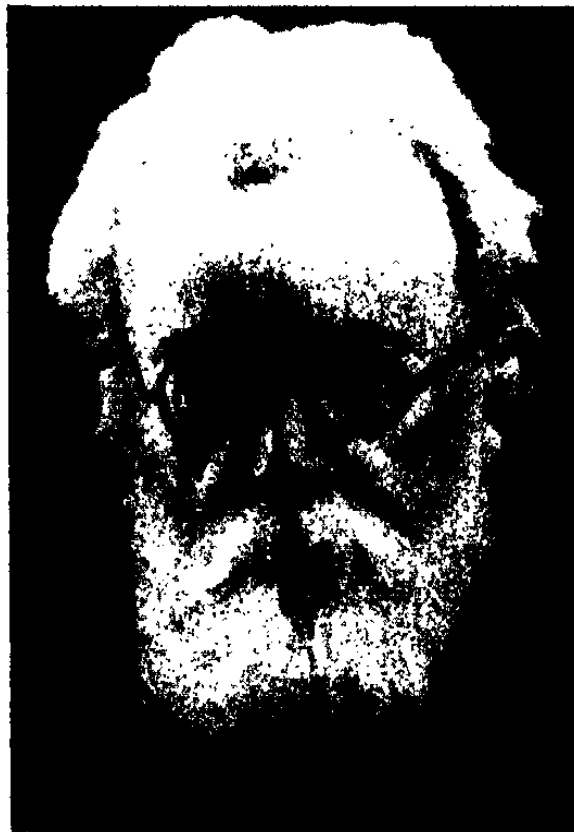
*41. С. Коротков
згодом студент Київського політехнічного інституту,
конструктор космічних ракет, 1924 р.*

Найголовнішим завданням у сфері культури партія вважала підготовку фахівців робітничого походження. Для вихідців із робітничого класу було відкрито “зелену вулицю” до вищих навчальних закладів: від них не вимагалось свідоцтво про закінчення середньої школи, вони не складали вступних іспитів.

Проте полегшені правила прийому не розв’язували проблеми вробітничення вищої школи: від студентів вимагалися знання. Тому при вузах стали створювати робітничі факультети. Перші з них відкрились у 1921 р. при Київському політехнічному та Харківському технологічному інститутах. На робітфаки відряджались комсомольці й комуністи, члени комнезамів, червоноармійці. Перше масове відрядження робітничої та селянської молоді (понад 4 тис. чоловік) відбулося в 1923 р. Робітфаківці забезпечувалися гуртожитками, їм виплачувалися стипендії.

Після ліквідації (з 1920 р.) університетів наукові дослідження в УСРР зосередилися переважно в установах Української академії наук. Установчі збори УАН відбулися в листопаді 1918 р. Очолив УАН основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В.Вернадський.

У зв’язку з відмовою В.Вернадського від своїх обов’язків новим президентом УАН у квітні 1921 р. було обрано колишнього міністра в уряді гетьмана П.Скоропадського, одного з організаторів української академічної науки М.Василенка. У червні 1921 р. уряд УСРР ухвалив

42. В. Вернадський

положення, згідно з яким академія визнавалася найвищою науковою державною установою республіки. Після укладення Ризького миру з Польщею стало ясно, що Україну, як і до революції 1917-1918 рр., перетинатиме державний кордон. Тому УАН назвали Всеукраїнською академією наук. Такою назвою декларувався намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всієї України.

Відносини ВУАН із керівництвом радянської України були напруженими, оскільки вчені не бажали коритися диктату. Зв'язки із західноукраїнськими вченими поступово зійшли на нівець, тому що СРСР відгородився "залізною завісою" від навколишнього світу. Повноважень М.Василенка власті не визнавали, тож академікам довелося в березні 1922 р. обрати іншого президента — О.Левицького. Незабаром, однак, його смерть знову поставила членів ВУАН перед необхідністю виборів. У травні 1922 р. президентом став В.Липський. На цій посаді він залишався до 1928 р.

ВУАН від утворення поділялася на три відділи — історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. У першому з них особливо плідно працювали Інститут української наукової мови, Етнографічна та Археографічна комісії. З 1921 р. було організовано Археологічний інститут. Після приїзду в Україну з еміграції М.Грушевського істотно поживалися дослідження з вітчизняної історії.

43. М. Грушевський

М.Грушевський поставив собі за мету продовжити працю над справою всього свого життя — фундаментальною “Історією України-Руси”. Одночасно вчений очолив Археографічну комісію й залучив до роботи в ній таких визначних дослідників, як М.Василенко, К.Лазаревський, В.Перетц, К.Харламович. Спеціальні археографічні експедиції розшукували документи з української історії в архівах Москви, Кракова, Варшави. Були організовані комісії для дослідження історії Києва та Правобережжя, Лівобережної України, Західної України, культурно-історична, історичної пісенності, новітньої історії України та ін. Колишній голова Центральної Ради підкреслено тримався осторонь політики й не співробітничав із владою. Вона, зі свого боку, також не довіряла йому. За ним постійно стежили агенти ДПУ.

У фізико-математичному відділі ВУАН працювала найбільша кількість академічних кафедр — 30. На світовому рівні провадилися дослідження на кафедрах прикладної математики (Д.Граве), математичної фізики (М.Крилов), експериментальної зоології (І.Шмальгаузен) та ін. Праці М.Крилова та його учня М.Боголюбова заклали основу нелінійної механіки — нової галузі математики.

Створений академіком С.Тимошенком Інститут технічної механіки після його виїзду за кордон очолив професор К.Симинський. Його праці в галузі мостобудування, зокрема дослідження проблеми втоми заліза в старих залізничних мостах, стали класичними.

Соціально-економічний відділ ВУАН також мав результати найвищої якості в багатьох наукових напрямках. Особливо плідно працював під керівництвом М.Птухи Демографічний інститут — перша в світі науково-дослідна установа з демографії.

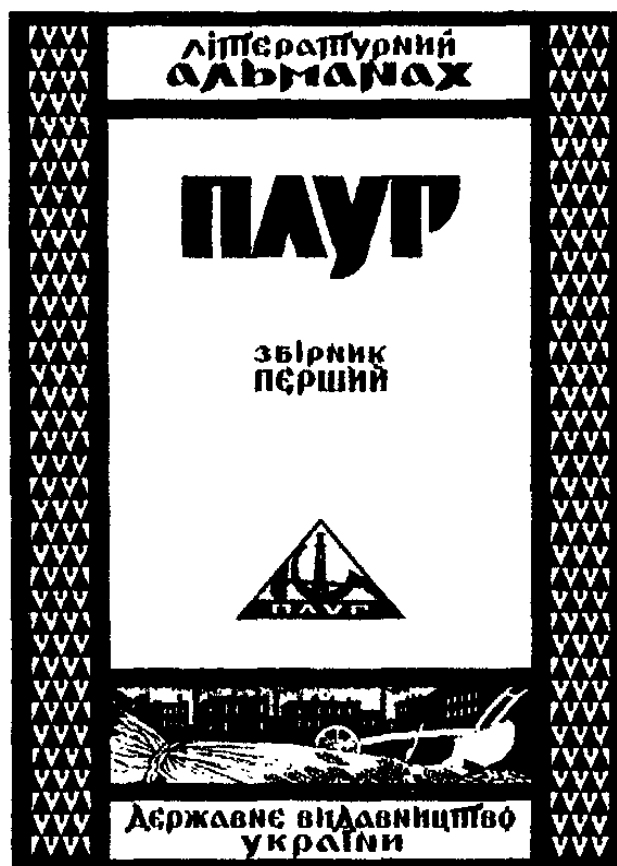
Науковий потенціал УСРР дедалі більше зростав. У науково-дослідних установах республіки в кінці 20-х рр. працювало близько 4 тис. учених.

Роки небу характеризувалися бурхливим розвитком української літератури та мистецтва. Національний літературний процес під впливом революційних подій, а згодом українізації набув широкого розмаху. Виникли численні центри літературної творчості, створювалися об'єднання, гуртки й студії, в яких митці шукали власне місце в громадському та художньому житті.

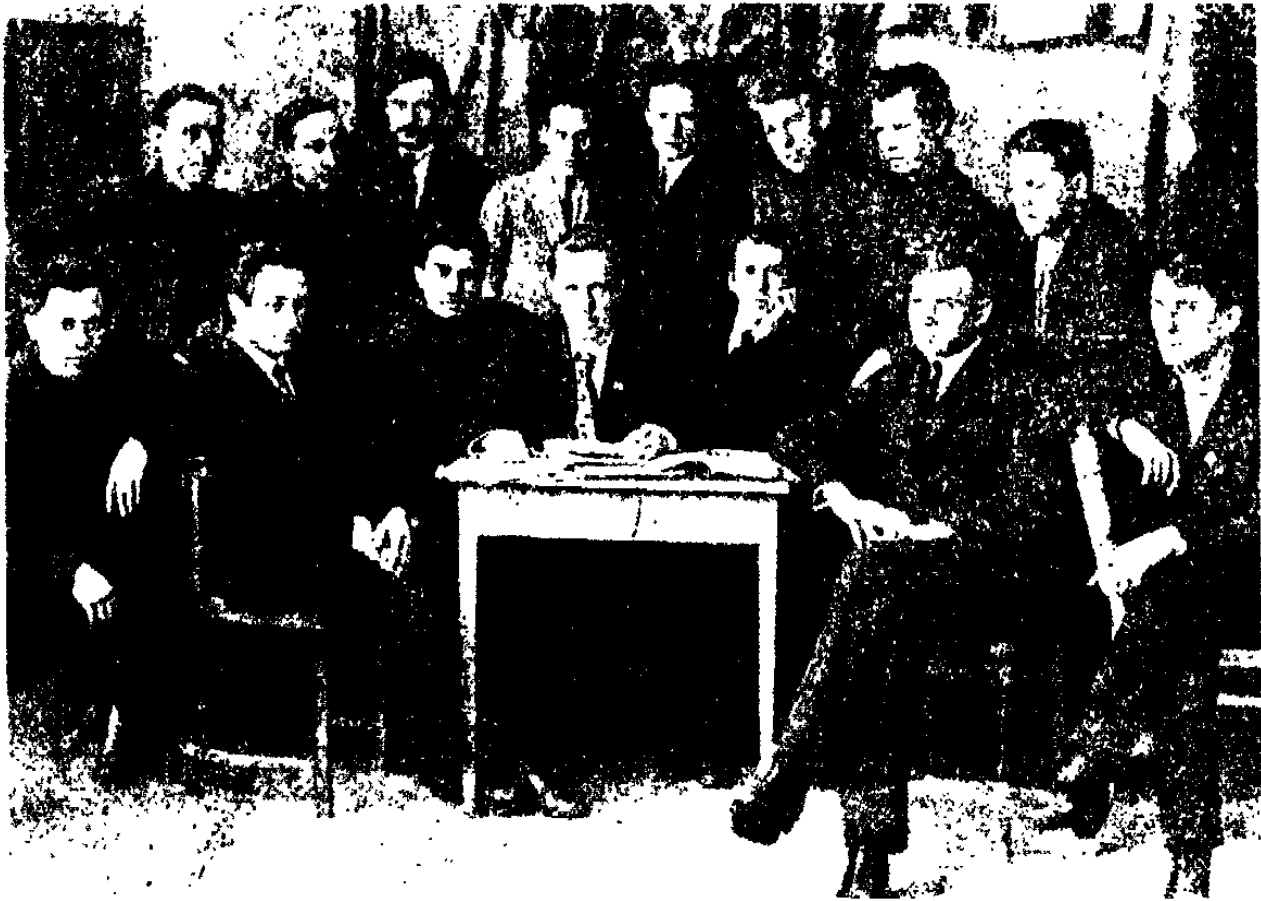
Зокрема, в Києві сформувалася група неокласиків — представників різних літературних стилів, які прагнули привнести в українську літературу найяскравіші здобутки європейського красивого письменства. Неокласики не визнавали низькопробної революційно-масової літератури, створеної для потреб моменту. Ідейним натхненником групи був університетський професор, літературний критик і перекладач М.Зеров. До цієї групи входили О.Бурггард (Ю.Клен), М.Драй-Хмара, М.Рильський та ін.

44. Володимир Сосюра, Юрій Яновський, Петро Папч, Павло Усенко і Леонід Первوماїський у президії під час зустрічі з делегатами IV Всеукраїнського з'їзду профспілок. Харків, 1928 р.

45. Титульний лист літературного альманаху спілки селянських письменників "Плуг", Харків, 1924 р.

46. Харківська група письменників — членів "Гарту"

Головним літературним центром була тодішня столиця УСРР — Харків. Тут сформувалася спілка селянських письменників "Плуг", літературна організація пролетарських письменників "Гарт". У середині 20-х рр. М.Хвильовий і М.Яловий заснували "Вільну академію пролетарської літератури" (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала понад два десятки видатних письменників і поетів — М.Бажана, О.Довженка, М.Куліша, П.Панча, Ю.Смолича, В.Сосюру, П.Тичину, Ю.Яновського та ін. Душею організації був М.Хвильовий (справжнє прізвище — Фітільов) — талановитий прозаїк і поет, критик і публіцист. Одним із перших він виступив проти казенно-бюрократичного підходу до творчості митців.

У 1925 р. розгорілася дискусія про шляхи розвитку української літератури. Розпочата як суто літературна, вона незабаром була політизована. Політичні звинувачення в націоналізмі адресувалися передусім М.Хвильовому. Приводом став його заклик "Геть від Москви!" Хвильовий не вкладав у нього політичного підтексту й не заперечував необхідності запозичення здобутків російської культури. Він застерігав українських митців від некритичного копіювання культурних надбань інших народів, закликав їх виявляти в своїй творчості національні риси, теми та мотиви.

47. Микола Хвильовий

Доки міг, М.Хвильового захищав О.І.Шумський. На початку 1927 р. під тиском влади письменника виключили з ВАПЛІТЕ. Через рік ця організація самоліквідувалася. У націоналізмі були звинувачені й інші талановиті представники української інтелігенції — М.Зеров, М.Драй-Хмара, Г.Косинка, Т.Осьмачка, Є.Плужник, В.Підмогильний, М.Семенко та ін.

Яскравим здобутком українського театрального мистецтва став харківський театр "Березіль", організований у 1922 р. видатним режисером Л.Курбасом. Театр прославився постановками західноєвропейських та українських класиків. Чільне місце в його репертуарі посіли також п'єси талановитого українського драматурга М.Куліша. Творчість Л.Курбаса та його театру дістала значний резонанс у широких мистецьких колах.

Різноманітним і наповненим було музичне життя 20-х рр. Плідно працювали композитори М.Вериківський, Г.Верьовка, П.Козицький, В.Косенко, Б.Лятошинський, Л.Ревуцький та ін. Тривало творче життя прославленої капели "Думка".

Розвивалися всі види образотворчого мистецтва, представленого художниками старшого покоління — М.Бойчуком, І.Іжакевичем, Ф.Кричевським, К.Трохименком, а також молодими митцями — А.Петрицьким, В.Касіяном та ін.

48. Державна українська мандрівна капела "Думка". Київ, 1924 р.

Зробило свої перші кроки українське кіномистецтво. У 1927 р. розпочалося будівництво найбільшої в Європі Київської кіностудії, обладнаної найдосконалішим устаткуванням. У 1928 р. з'явився перший фільм О.Довженка — "Звенигора". Після цього митець посів чільне місце серед кінорежисерів світового класу.

Професійний зріз представників розумової праці в Україні, за даними перепису 1926 р., мав такий вигляд (без безробітних):

- працівники культури та освіти — 67 550;
- митці — 5586;
- медики — 12 227;
- працівники суду, прокуратури, адвокатури — 5886;
- технічні спеціалісти — 42 289;
- керівники — 30 548.

У кількісному складі інтелігенції не відбулося значних змін проти дореволюційного періоду. Проте слід узяти до уваги, що революційні та післяреволюційні події призвели до загибелі або еміграції великої кількості спеціалістів. У середині 20-х рр. інтелігенція республіки вже приблизно на третину складалася з нових людей, особливо в категорії керівників. Інтелектуально й за рівнем освіти нове поповнення істотно поступалося дореволюційній інтелігенції. Серед нових кадрів переважали так звані висуванці пролетарського походження без спеціальної

підготовки. В своїй управлінській діяльності вони змушені були спиратися на консультації дипломованих спеціалістів.

Національний склад інтелігенції України, за даними цього ж перепису, мав такий вигляд (співвідношення у % трьох найчисельніших національностей; за 100% узято загальну чисельність спеціалістів відповідної галузі):

№ п/п	Фах	Українці	Росіяни	Євреї
1.	працівники культури та освіти	69,2	15,3	8,6
2.	митці	27,6	30,2	36,1
3.	медики	19,9	18,2	56,7
4.	працівники суду, прокуратури, адвокатури	43,6	10,3	27,6
5.	технічні спеціалісти	47,6	35,1	9,0
6.	керівники в промисловості	30,7	31,5	25,8
7.	керівники в сільському господарстві	62,3	15,8	9,6

Із наведених даних випливає, що росіяни переважали серед технічної, наукової та викладацької інтелігенції, а євреї — в медицині й мистецтві. Такі співвідношення в національній структурі інтелігенції спостерігались і в попередній період. Водночас завдяки політиці українізації відбулися істотні зрушення в бік підвищення питомої ваги українців у складі керівного персоналу, особливо в сільській місцевості. Перевага українців у складі представників культури та освіти пояснювалася великим їх відсотком серед найбільш масової категорії спеціалістів цієї галузі — вчителів, особливо сільських. У групі технічних спеціалістів українці переважали серед агрономів, лісничих, фахівців нижчих технічних спеціальностей. У цілому питома вага українців серед інтелігенції ще не відповідала їх частці в складі всього населення.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

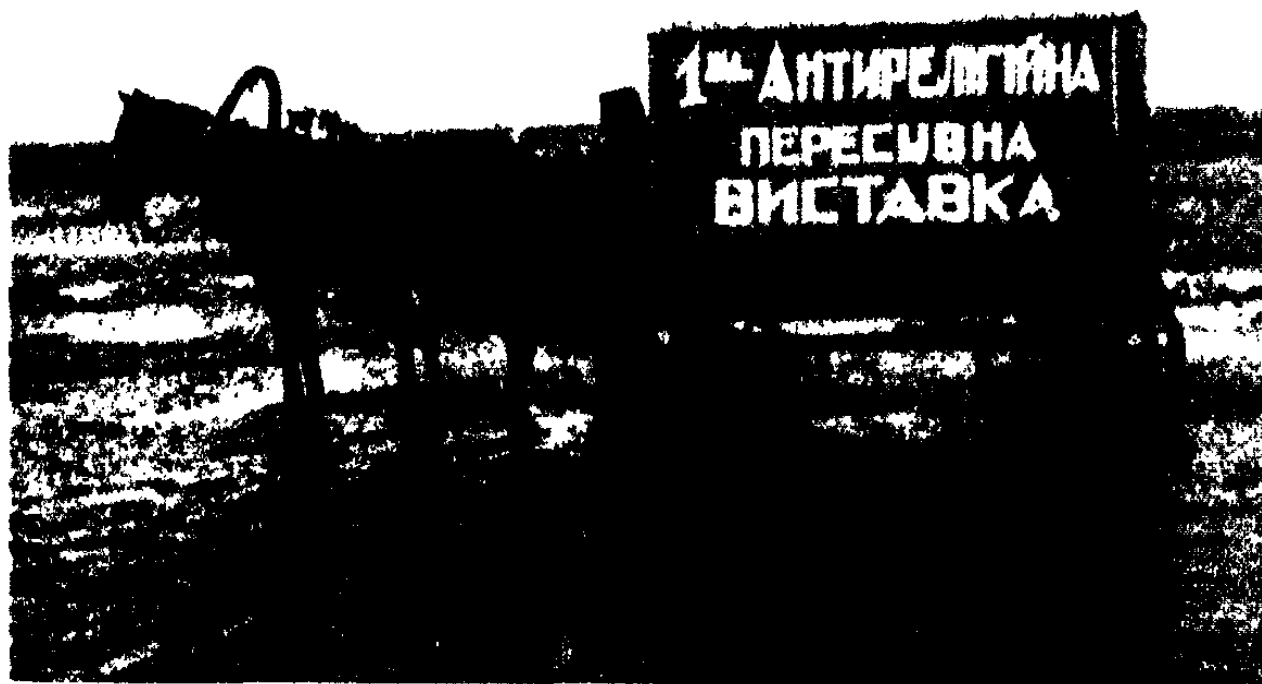
У затвердженій у березні 1919 р. програмі РКП (б) одним із завдань партії проголошувалося створення умов для “повного відмирання релігійних забобів”. Шляхи практичного здійснення цієї настанови розглянув у травні 1921 р. пленум ЦК РКП(б). За доповіддю О.Ярославського пленум ухвалив постанову, в якій вимагав “на місце

релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему". В будованій більшовиками тоталітарній державі не залишалося місця для релігії та Церкви.

Однак компартійно-радянське керівництво усвідомлювало, що скасувати церковні громади неможливо, поки є вірні. Тому утворені в партійних комітетах, починаючи від Центрального, антирелігійні комісії активно зайнялися насадженням воєвничого атеїзму та підривом існуючих церков, зокрема шляхом їх розколу.

Створена в 1918 р. Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) знайшла в радянській владі підтримку в своїх спробах проголосити автокефалію (незалежність) православних громад на території України. У жовтні 1921 р. було скликано Собор, який проти волі глави Російської православної церкви (РПЦ) патріарха Тихона започаткував Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Головою її став протоієрей В.Липківський, якого майже півтисячі делегатів від духовництва й мирян обрали таємним голосуванням на посаду першоієрарха — митрополита.

У 1924 р. УАПЦ уже мала 30 єпископів, півтори тисячі священиків і понад тисячу парафій. Релігійна служба в новій Церкві відправлялась українською мовою. У церковному житті було здійснено багато демократичних нововведень. УАПЦ швидко завойовувала авторитет у вірних. До неї стали приєднуватися українські парафії в Америці та Європі.

49. Антирелігійна пересувна виставка в Полтавському окрузі. 1929 р.

Все це виявилось несподіваним для компартійних функціонерів, які дозволили діяльність УАПЦ лише в надії на занепад релігійного життя внаслідок церковних розколів. У 1926 р. проти української Церкви розпочався широкий наступ, ВПЦР була розпущена. Митрополита В.Липківського та більшу частину священнослужителів високого рангу звинуватили в українському націоналізмі. Щоб зруйнувати економічну базу УАПЦ, на її парафії держава наклала особливо великі податки.

У січні 1930 р. під тиском ДПУ півсотні єпископів і священників УАПЦ оголосили себе "Надзвичайним Собором". У проголошеній під диктовку органів державної безпеки ухвалі говорилося: *"Надзвичайний Собор, категорично засуджуючи всіх, хто спричинявся до перетворення церкви на контрреволюційну антирадянську організацію, визнає даліше існування УАПЦ за недоцільне і вважає її ліквідованою"*.

Ліквідуючи церковні громади й знищуючи храми, компартійно-радянські функціонери не могли знищити релігійного життя. Більш успішним виявилось насадження "наукового атеїзму" серед молоді та дітей. Поступово стало формуватися покоління радянських людей, позбавлене в основній своїй масі віри в Бога.

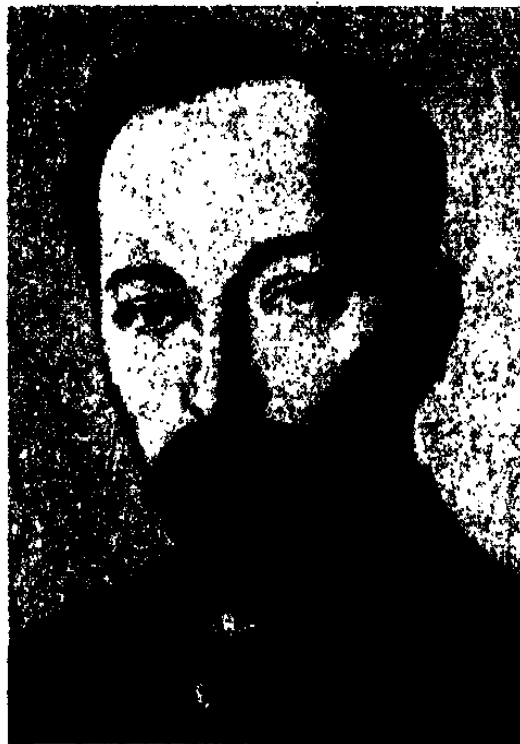
§6. Кінець непу

ПРОБЛЕМА ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

В грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на те, де взяти кошти. Кожний день роботи цього з'їзду був наповнений боротьбою за лідерство в партії. Коли сталінцям вдалося приборкати бунт Л.Каменєва і Г.Зінов'єва, з'явилася можливість повернутися до проблем соціально-економічної політики. Найголовнішою серед них була проблема фінансування індустріалізації.

Трестівський госпрозрахунок, який партійні вожді урізували з усіх боків, щоб зберегти економічну диктатуру, не міг змусити промисловість працювати ефективно. Тому вона не могла забезпечувати розширене відтворення за рахунок власних коштів. Заявами про невизнання дореволюційних боргів і відмовою компенсувати громадянам інших країн конфісковану в Росії приватну власність керівники СРСР перекрили шлях до залучення фінансових ресурсів із-за кордону для відбудови й модернізації народного господарства. Отже, головним джерелом фінансових ресурсів залишалося селянство. На IX з'їзді КП(б)У, який передував XIV з'їзду ВКП(б), голова українського уряду В.Чубар відверто визнав, що не можна задовольнитися внутрішніми промисловими нагромадженнями, треба шукати коштів у сільському господарстві, котре було на нідьомі.

У квітні 1926 р. зібрався пленум ЦК ВКП(б), який розглянув проблему джерел фінансування індустріалізації. На ньому не було ухвалено кардинальних рішень. Єдино можливе рішення, яке забезпечувало в умовах диктатури форсовану індустріалізацію, пов'язувалося з реорганізацією сільського господарства, єдино можливим напрямом реорганізації, який давав негайний фінансовий ефект, була колективізація села. Однак партійна машина ще не була готова до здійснення грандіозної насильницької акції, яка в корені змінювала умови праці та побуту селян. У верхніх щаблях компартійної ієрархії тривала жорстока боротьба за владу.

50. Ф. Дзержинський

Тим часом уже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність виявляв Ф.Дзержинський. З лютого 1924 р. він очолював Вищу раду народного господарства, не залишаючи керівництва ОДПУ. Крім наркомату промисловості в цілому, Дзержинський узяв на себе безпосереднє управління найважливішим у його структурі главком — Головметалом. XIV конференція РКП(б) в квітні 1925 р. ухвалила за його доповіддю резолюцію про перспективи розвитку металопромисловості, в якій вказувалося на необхідність негайного розроблення перспективного плану будівництва нових підприємств. У другій половині 1925 р. Головметал склав відповідний план, в якому вперше було названо такі промислові гіганти, як Криворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування.

Початок великого капітального будівництва зумовив підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Виплачувану працівникам новобудов заробітну плату слід було забезпечувати продовольством. Щоб розплатитися за імпортоване для новобудов устаткування, необхідно було заробляти валюту продажем зерна за кордон.

Проте сироби держави істотно збільшити заготівлю хліба закупками з ринку негайно ускладнили економічну кон'юнктуру. Зростання попиту держави на хліб випереджало можливості селянського виробництва. Відставання пропозиції від попиту породжувало підвищення цін на хліб.

Державний бюджет не мав достатніх ресурсів, щоб профінансувати ринкові закупівлі сільськогосподарської продукції в розмірах, продиктованих новими масштабами капітального будівництва. Ринок свідчив, що заплановані обсяги промислового будівництва вочевидь перевищують фінансові можливості держави. Фінансувати хлібозаготівлі за рахунок інфляційного випуску червінців уряд ще не наважувався. Тому честолюбні плани розгортання промисловості керівники ВРНГ змушені були в 1925/26 господарському році тричі скорочувати.

Не маючи можливості залучити в промисловість достатню кількість ресурсів з інших сфер народного господарства, керівники країни звернули особливу увагу на стан використання наявних коштів. На XIV з'їзді ВКП(б) та на квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) багато говорилося про неощадливе використання коштів безпосередньо у виробництві та поза його межами. Відразу після цього пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) звернулися до населення Радянського Союзу з листом "Про боротьбу за режим економії". У зверненні наводилися приклади роздутих штатів, перевитрат палива на одиницю продукції, зустрічних перевезень на залізницях тощо. "Усі ці й подібні до них приклади, — говорилося в листі, — дають наочну картину, як нерозумно, неощадливо й не-

Виявилося, однак, що ефект від діяльності величезної кількості комісій поглинається витратами на підтримання їх у діючому стані. На початку 1927 р. ударна кампанія припинилася. Комісії були ліквідовані, а відповідальність за здійснення режиму економії покладена на керівників відомств, трестів і підприємств. З 1927/28 господарського року УРНГ вперше розробила директиви щодо планування раціоналізаторських заходів у промисловості. Відтоді плани раціоналізації стали складовою частиною виробничих планів.

Проте раціоналізація, як і всі інші аспекти виробничого життя державних підприємств, здійснювалася суто бюрократичними засобами. Інакше й бути не могло. Держава як власник підприємств була надто далекою від кожного з них. Вона не могла врахувати реальну ситуацію й впливала на виробництво через незліченну кількість директивних норм, стандартів, циркулярів та інструкцій, за виконанням яких слідувала розгалужена мережа управлінських структур. Домогтися ефективного господарювання за цих умов було абсолютно неможливо. Бюрократичне управління не дозволяло здійснювати інтенсифікацію виробництва шляхом зростання продуктивності праці, підвищення якості продукції, зниження її собівартості. Магістральними для радянської промисловості завжди були екстенсивні шляхи розвитку — за рахунок розширення кількості працівників, будівництва нових підприємств і цехів, поглинення ресурсів, нарощування іззовні, передусім — із сільського господарства.

Форсування темпів індустріалізації передбачало розширення масштабів нерерозподілу фінансових та матеріальних ресурсів на користь тих галузей промисловості, які визнавалися пріоритетними. Керівники партії, які визначали ідеологію й політику радянської індустріалізації, були переконані в тому, що зможуть добитися виконання поставлених завдань будь-якою ціною. Вони розпоряджалися “командними висотами” народного господарства й розраховували з їх допомогою нерерозподілити на користь промисловості лівову частку селянських ресурсів. Реальні підстави для таких розрахунків справді існували.

У радянській історіографії завжди стверджувалося, що “командні висоти” економіки й дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою в роки непу опосередковано, тобто, через ринок. Це правда, але не вся.

Не підлягає сумніву, що закупівля хліба на ринку як державними, так і кооперативними організаціями (з наступною закупівлею державою більшої частини заготовленої кооператорами продукції) якісно відрізнялась од заготівлі за допомогою продзагонів та військ ВЧК. Це справді були заготівлі через ринок, які регулювалися об’єктивно діючим законом попиту й пропозиції. Якщо селянина чи селянський ко-

оператив не влаштовувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу й залишити державу без хліба. Запроваджуючи нову економічну політику, держава свідомо йшла на такий ризик. Не варто повторювати, що до 1921 р. були випробувані інші шляхи співіснування радянської держави та селян-власників, які виробляли товарний хліб. Усі вони виявилися глухим кутом.

Проте не слід переоцінювати нову економічну політику. Неїпівська ринкова змичка між містом і селом якісно відрізнялась од нормального ринку. Різниця має навіть кількісні параметри — так звані **“ножиці ціи”**. Чудовий знавець методів, з допомогою яких можна було витиснути із селянства максимум коптів на індустріалізацію, Сталін у липні 1928 р. говорив так:

*“Воно (селянство — авт.) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі й опосередковані, але воно ще **переплачує** на відносно високих цінах на товари промисловості — це, по-перше, а також більш або менш **недоодержує** на цінах на сільськогосподарські продукти — це, по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, а також селянство”.*

Держава могла визначати рівень закупівельних ціи, тому що була монополістом у придбанні селянського зерна. Таке ж становище у виробництві промислових товарів дозволяло їй завищувати відпускні ціни. Пітучно створюваний перепад у цінах на промислові та сільськогосподарські товари одержав промовисту назву — **“ножиці ціи”**. З допомогою централізованого ціноутворення **“відстригалось”** до половини доходів селян від реалізації продукції на неїпівському ринку.

Ідею перерозподілу національного доходу через ціни вперше висунув В.Ленін. Пересвідчившись у тому, що товарно-грошові відносини не вдасться скасувати декретами, як того вимагала комуністична доктрина, він став роздумувати над тим, як їх використати з максимальною вигодою для держави. Непрофесіонал у фінансовій політиці, вождь не теоретизував. Його конкретні вказівки були прагматичні. Зокрема, саме Ленін запропонував продавати імпортні товари за цінами, встановленими на базі ціни виробництва за кордоном з надбавкою, яка йшла на користь державі. Технічно це ставало можливим завдяки державній монополії на зовнішню торгівлю. Щодо вітчизняних товарів народного споживання, у виробництві й реалізації яких брали участь приватні підприємці, Ленін рекомендував використовувати непрямі податки. Вони виконували ту саму функцію перерозподілу національного доходу на користь державного бюджету.

Радянські економісти 20-х рр. спробували обґрунтувати практику відхилення ціи від вартості теоретично. Наприклад, С.Струмліи дово-

лив, що в перехідний від капіталізму до соціалізму період відповідність цін вартості не створює стимулів для зміни народногосподарських пропорцій у напрямку, який вважається оптимальним (ішлося про індустріалізацію). За цією по-науковому вишуканою формулою приховувалася тривіальна думка про те, що держава може як завгодно маніпулювати цінами, щоб домогтися бажаних їй народногосподарських пропорцій. Ціноутворення виявилось настільки зручним інструментом перерозподілу національного доходу, що радянська держава не відмовлялася від нього до кінця свого існування.

Монопольне становище держави у виробництві промтоварів уперше було використано для поповнення бюджету в 1923 р. Заступник голови ВРНГ СРСР І.Пятаков у липні того року видав наказ по наркомату, в якому говорилося: *“Пропоную всім правлінням трестів і органів ВРНГ вжити всіх необхідних заходів до того, щоб наша держава одержала від своїх підприємств найбільший прибуток, і попереджаю, що накреслене тут керівне начало провадитиметься неухильно, послідовно й з усією рішучістю”*.

Державні трести стали завищувати відпускні ціни. Незважаючи на те, що відбудовний процес у промисловості тільки розпочався, країну охопила інтушно створена криза “надвиробництва”. Покупці (переважно селяни) відмовлялися купувати дорогі промтовари. Вироблена продукція залишалася на складах, довелося терміново знижувати ціни.

Провина за виникнення господарської кризи була покладена на ВРНГ. У контрольованій партанаратом пресі розпочалася кампанія цькування Пятакова, оскільки той підтримував Троцького в боротьбі кремлівських можновладців. Однак ця криза збуту розпочалася ще до проголошення знаменитого пятаковського наказу. Вона пояснювалася недосвідченістю господарських керівників, які ще не навчилися з потрібною обережністю користуватися монопольним становищем держави на непівському ринку. Від використання цінового чинника для поповнення прибуткової частини державного бюджету партія не збиралася відмовлятися. Лютневий (1927 р.) пленум ЦК ВКП(б) схаактеризував політику цін як вузловий пункт усієї господарської політики.

Плани капітального будівництва скорочувалися в межах наявних у держави ресурсів тільки в 1925/26 р. Надалі обсяг капітальних вкладень збільшувався, незважаючи на щораз більше напруження з пошуком джерел фінансування. Хистка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком відбудовного періоду, порушилася. Погіршення господарської кон'юнктури в країні, в якій державний апарат контролював “командні висоти” економіки, виявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, вироблені в державному секторі, залишали-

ся більш-менш стабільними, але самі товари відразу після появи в магазинах зникали з продажу: попит явно перевищував пропозицію.

У радянській історіографії це явище було названо "кризою непу". Мовляв, оскільки нова економічна політика вже вичерпувала закладені в ній можливості, радянський уряд цілком закономірно переходив до форсованої індустріалізації країни та суцільної колективізації сільсько-го господарства; завдяки цій політиці створювалася матеріально-технічна база соціалізму й розв'язувалися всі економічні та соціальні проблеми. Факти свідчать, однак, що криза непу не визрівала спонтанно, а організовувалася вищим партійним керівництвом. Зокрема, проти першого року індустріалізації обсяг спрямованих державою в промисловість коштів зріс у 1927/28 р. втричі. Радянський уряд свідомо згортав курс на економічну рівновагу, який був фундаментом непу.

ЗМІНА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У політичних заявах членів вищого партійного керівництва спостерігалися істотні відмінності в позиціях щодо здійснення економічної політики. Зокрема, Л.Гроцький, Л.Каменєв і Г.Зінов'єв вимагали, щоб розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари (як порівняти з дореволюційною ринковою економікою, коли рівень цін на обидві групи товарів приймався за 100%), тобто, розходження "ножиць", було максимальним. Вони закликали здійснювати "надіндустріалізацію" за рахунок селянства. Й.Сталін посідав центристську позицію: не заперечуючи в принципі використання цінової політики для перерозподілу національного доходу, він стояв за помірне розходження "ножиць". М.Бухарін, О.Риков і М.Томський схилилися до запровадження в сільському господарстві відновлювальних цін, які повністю повертали селянам кошти, витрачені на виробництво продукції.

Перед кожним партійним з'їздом політбюро ЦК затверджувало й публікувало в пресі тези основних доповідей. Це робилося, щоб тримати під контролем дискусії на партійних конференціях і зборах, які передували з'їзду. В жовтні 1927 р. були опубліковані тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії. В них засуджувався курс на "надіндустріалізацію" як такий, що загрожував посиленням соціальної напруженості в суспільстві. X з'їзд КП(б)У, який відбувся в листопаді, солідаризувався з тезами ЦК. XV з'їзд ВКП(б), який працював у грудні, ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства в промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підризу сировинної бази індустрії.

Проте держава й далі встановлювала завищені ціни на промислову продукцію. У затверджених з'їздом директивах зі складання п'ятирічного плану на 1928/29 - 1929/33 рр. передбачалося тільки поступове, аж до останнього планового року, скорочення надходжень до бюджету від "пожиць ціи". Селяни, однак, уже взимку 1927-1928 рр. не погодилися на занижені ціни й не повезли хліб на продаж. У країні спалахнула гостра хлібозаготівельна криза.

Можна було підвищити ціни на хліб, і в такий спосіб збільшити платоспроможний попит селянства. Тоді довелося б обмежити витрати на капітальне будівництво в промисловості. Можна було не підвищувати ціи, а змусити селян продавати хліб. У такому випадку були б збережені високі темпи індустріалізації. Але цей вихід із ситуації означав кінець непу.

Після того, як "надіндустріалізаторів" Троцького, Зінов'єва й Каменєва на XV з'їзді партії вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею "надіндустріалізації". Серед тих, хто йшов за генсеком, були в повному складі члени партійно-державного керівництва України, зокрема, генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л.Каганович (до липня 1928 р.) та С.Косіор, голова РНК УСРР В.Чубар, голова ВУЦВК І.Петровський.

53. С. Косіор

Однак Сталін не збирався покладатися тільки на “ножиці цін” і посилене оподаткування селян-власників. Ці методи нагромадження не виходили за межі реальності, яка існувала. Не відмовляючись од них на перших порах, Сталін мав намір змінити існуючу реальність і взагалі покінчити з селянами-власниками, тобто, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Генсек скористався влаштованою ним же хлібозаготівельною кризою, щоб проголосити суцільну колективізацію селянства поточним завданням державної політики.

Тому слід внести принципове уточнення в позиції окремих членів вищого партійного керівництва, які публічно проголошувалися в 1926-1927 рр. І ліві (Троцький, Каменєв, Зінов'єв), і праві (Бухарін, Риков, Томський) не мали на думці відмовлятися од нової економічної політики. Хоч як далеко розходилися їхні позиції, вони були солідарні в одному: не порушувати існуючого в селі соціально-економічного устрою. Сталін обрав центристську позицію, але тільки на словах. Його справжня позиція виходила за рамки непу й мала на меті повернення до політики комуністичного штурму, вперше випробуваної Леніним у 1918-1920 рр.

Після XV з'їзду ВКП(б) розпочалися хлібозаготівлі, здійснювані силовими методами. Політбюро ЦК ВКП(б) мобілізувало на них провідних діячів партії та держави. На периферію вирушили й члени політбюро. Виїхавши в січні 1928 р. в Сибір, Сталін у низці виступів перед місцевими керівниками виклав таку програму дій:

- зажадати від куркулів негайної здачі всіх линків хліба за державними цінами, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи й конфіскувати линки;

- у найближчі три-чотири роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

- услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Щоб досягти мети, генсек обрав тактику гри на об'єктивно існуючій у суспільстві соціальній напруженості. У провалі хлібозаготівель, який спричинив продовольчі проблеми в містах, він звинуватив не все селянство, а тільки “куркулів”. Селяни не бажали продавати хліб за заниженими цінами, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. “Продавати” й “здавати” — це терміни різних епох і різних економічних політик.

Зойки про “куркульську небезпеку” з боку лівих у партійному керівництві мали корисливу мету: обкласти селянство більшими податками і за його рахунок здійснювати “надіндустріалізацію”. Коли сталінці боролися з прибічниками Троцького, вони спокійно ставилися до заможних верств села й не переоцінювали значення соціальної дифе-

54. "Допит куркуля інспектором праці".

Репродукція з газети "Чорноморська комуні". Одеський округ, 1929 р.

рецидиву селянства. Адже після "чорного переділу" найзаможніший пронарок села з яскраво вираженою тенденцією будувати господарство не стільки на власній праці, скільки на залученні найманої робочої сили, істотно скоротився. І все-таки саме "куркуля" генсек звинуватив у хлібозаготівельній кризі. Запозичення в лівих жупела "куркульської небезпеки" переслідувало ту саму мету: морально виправдати економічний тиск держави на селянство. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за не вигідними цінами під загрозою перетворення непокірних у ворогів радянської влади — "куркулів". А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, застосування різноманітних санкцій — від штрафів до конфіскації майна.

В Україні з допомогою тиску на селян у січні-лютому 1928 р. заготовили 70 млн. пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Та на партійну організацію республіки надзвичайні заходи "впали як липневий сніг" (так висловився один із уповноважених ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях). Деякі учасники пленуму ЦК КП(б)У в червні 1928 р. мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах. Із різким засудженням їх на пленумі виступив секретар ЦК КП(б)У П. І. Постишев. Він стверджував, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту в промислових центрах, кризи в промисловості.

Відразу після XV партз'їзду розпочалося розроблення п'ятирічного плану. Між двома відомствами — Держпланом СРСР на чолі з Г. Кржижановським і ВРНГ СРСР, яку після смерті Дзержинського очолював В. Куйбишев, — розгорнулося змагання за прискорення темпів. Кржижановський навіть скаржився на те, що Вища рада народно-

55. Валка з хлібом, який жителі с. Пиданка Новомосковського району Дніпропетровського округу здали державі. Січень 1928 р.

го господарства перехоплює держпланівські функції, їй треба було б залишатися наркоматом промисловості, говорив він, а не дублювати планову роботу.

Керівник Держплану СРСР користувався певним авторитетом у партійних колах як голова колишнього ГОЕЛРО та особистий друг В.Леніна. Але його політична вага була нульовою. Куйбишев твердо провадив сталінську лінію на форсування темпів індустріалізації. Кржижановський змушений був підлаштовуватися в плановій роботі під розрахунки ВРНГ.

Незрівнянно серйозніше значення мала опозиція М.Бухаріна. 30 вересня 1928 р. (напередодні нового господарського року, який починався з 1 жовтня) він виступив у газеті "Правда" з великою статтею "Нотатки економіста". В ній пібито розгорталася критика "надіндустріалізаторських" поглядів Троцького, а насправді — захищалася нова економічна політика, на яку зазіхали Сталін і Куйбишев. Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти п'ятирічки, що розроблялись у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав, що не можна будувати сьогоднішні фабрики із завтрашніх цеглин.

Зайнятий остаточним придушенням троцькістської опозиції, Сталін у 1928 р. не наважився дати відкритий бій безпосередньо Бухаріну. Але по його команді ідеологічний апарат розпочав кампанію проти так званого "правого ухилу" в партії. В опортунізмі звинувачувалися всі, хто заперечував надвисокі темпи індустріалізації та надзвичайні заходи щодо селян.

Зокрема, ЦК КП(б)У в зверненні до республіканської партійної організації стосовно перевиборів партійних органів підкреслював не-сумісність “опортунізму” з членством у партії. *“Ці опортуністичні на-строї, — говорилося у відозві, — виявляються в постановці питання про поміркований темп індустріалізації, про зменшення капіталовкла-день, про потребу виправити деякі постанови XV з’їзду партії, пом’як-шити наступ на глутайські групи села. Партія повинна рішуче боротися проти цього правого ухилу, а також проти всякого примиренства з ним”*.

Визначаючи представлені на розгляд XV з’їзду ВКП(б) докумен-ти щодо перспективного плану як “чорнову й значно применшену п’ятирічну політику”, Сталін недвозначно натякав спеціалістам із пла-нування, в якому напрямі треба діяти далі. Об’єктивні дані, які покла-далися в основу планування в попередні роки, тепер до уваги не брали-ся. План розглядався як обов’язкова директива. На з’їзді Сталін зая-вив прямо: *“Наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а пла-ни-директиви, які обов’язкові для керівних органів”*.

Спеціалісти, що працювали у вищих ланках господарського апарату, зрозуміли, що бажання залишатися на ґрунті економічної науки може за-проторити їх у тюрму. С.Струмліну, який фактично очолював розроблен-ня п’ятирічного плану, приписується вислів: **“Краще стояти за високі тем-пи, ніж сидіти за низькі”**. Прагнучи уникнути звинувачень у шкідництві, планові працівники стали готувати такі документи, яких вимагав Сталін.

XV з’їзд ВКП(б) затвердив у директивах щодо розроблення п’ятирічного плану варіант, який виходив на 16% середньорічного рівня зростання великої промисловості. А в квітні 1929 р. XVI партконферен-ція затвердила розроблений Держпланом оптимальний варіант п’яти-річки з майже 23% середньорічного рівня зростання промисловості.

Затвердження темпів, які набагато перевищували досягнуті в світо-вій практиці показники, а також усі задуми вичищених із партійного керівництва “надіндустріалізаторів”, свідчило про те, що державна пар-тія нехтує здобутим у 20-і рр. досвідом господарського будівництва.

ПОЧАТОК “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ”

У 1928 р. в основних житницях Радянського Союзу — Україні та Північному Кавказі — стався сильний недорід. Особливо постражда-ла Україна.

Незважаючи на те, що внаслідок недороду занаси зерна в селян скоротилися до мінімуму, держава активізувала хлібозаготівлі, які тепер знову здійснювалися силовими методами. Це призвело до небезпечно-

го загострення продовольчого стану в сільській місцевості України. В деяких районах республіки спалахнув голод. У травні й червні політбюро ЦК КП(б)У розглядало "випадки голодування", але обмежалося протокольним дорученням Українській економічній нараді детальніше вивчити питання й виділити кошти для допомоги, "звернувши особливу увагу на райони прикордонної смуги". В історіографії тема голоду 1928 р. все ще залишається "білою плямою".

Неврожай в Україні різко зменшив її частку в загальносоюзних хлібозаготівлях. На 1 квітня 1929 р. в УСРР було здано 27 млн. пудів жита й пшениці проти 200 млн. на цю дату в минулому році. Заготівлі на Північному Кавказі скоротилися вчетверо. У звичайні роки обидва регіони давали близько половини заготовлюваного в СРСР зерна. Прагнучи врятувати становище, О.Риков поставив на політбюро ЦК ВКП(б) питання про імпорт до 100 млн. пудів хліба з виплатою до 200 млн. валютних рублів, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн. пудів, але йому знову відповіли, що валюта потрібна для індустріалізації. Розповідаючи про це на об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК ВКП(б) в квітні 1929 р., Сталін так аргументував позицію більшості членів політбюро, які йшли за ним: *"Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля й витиснути в нього хлібні надлишки"*.

Тоді Риков домовився з деякими американськими, французькими та чехословацькими фірмами про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах. Проте в розрахунки Сталіна не входило поліпшення становища з постачанням хліба. Він заявив: *"У даний час завдання полягає в тому, щоб виявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без завезення хліба"*.

На квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК ВКП(б) опір групи Бухаріна було кваліфіковано як "правий ухил" від генеральної лінії партії. Відразу ж розпочалася чистка партійних лав, яка тривала цілий рік. Вичищалися всі, хто будь-якою мірою солідаризувався з М.Бухаріним, О.Риковим і М.Томським. В Україні пройшли чистку 246 тис. членів і кандидатів партії. Було виключено 24 тис. чоловік, тобто, майже 10%. У партійних організаціях насаджувалася практика беззаперечного та бездумного виконання директив вищих інстанцій.

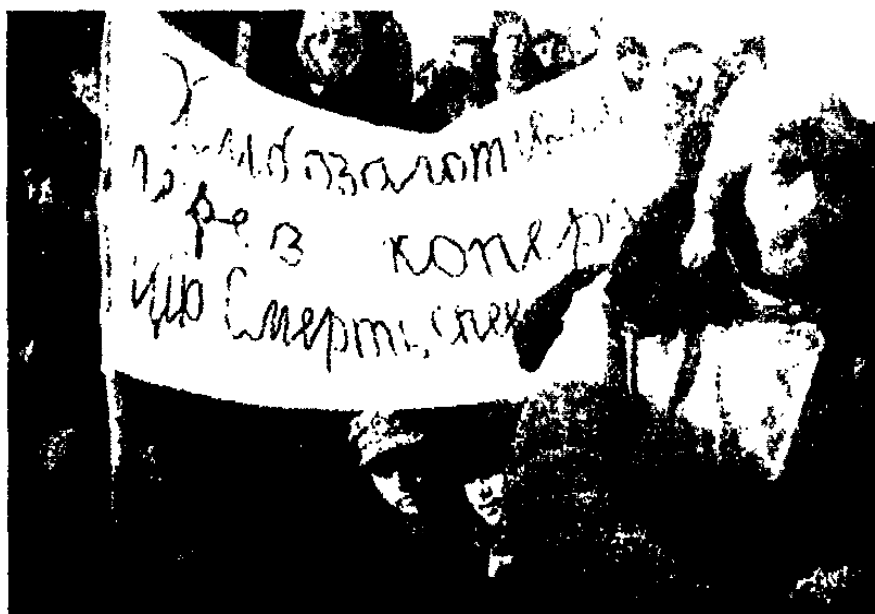
Сталін мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи, випробуваний під час його поїздки в Сибір у січні 1928 р. Йшлося про те, щоб перетворити надзвичайні заходи в систему, тобто, відкинути принципи закупівлі й перейти до принципу продрозкладки. У виступі на об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК ВКП(б) в квітні 1929 р. він доводив: *"Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюва-*

ного за принципом самообкладання, саме в тому й полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства для посилення хлібозаготівель.

У червні 1929 р. було введено обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Відповідно до цього 3 липня ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову "Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів". Тих, хто ухилявся від поставок зерна в обсягах, визначених сільськими сходами, сільрадам дозволялося штрафувати в межах п'ятиразової вартості хліба, що підлягав здачі. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників підлягало продажу з торгів. Груповий опір розкладці, ухиляння від продажу хліба після штрафних санкцій уже тягли за собою звинувачення за статтями Кримінального кодексу УСРР, в яких передбачалися значно тяжчі покарання: конфіскація всього майна й депортація засуджених у віддалені регіони СРСР. 25% коштів, одержаних від продажу майна з торгів, перераховувались у фонди кооперування та колективізації бідноти. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість членів КНС у проведенні в життя нових законів.

Коли хлібозаготівлі навесні 1929 р. супроводжувалися надзвичайними заходами, в Україні було конфісковано майно 18 тис. селянських господарств. Восени, коли вже діяли "законні" санкції, "розкуркулили" 15 тис. дворів. С.Косіор із торжеством заявив: "Ми хлібозаготівлі закінчили фактично за три місяці".

Справді, разова ефективність "уральсько-сибірського" методу була великою. Під загрозою зруйнування господарства й висилки селяни

56. Селяни здають хліб державі.
Село Ільїнці Вінницького округу, листопад 1929 р.

здавали продукцію державі за низькими цінами, хоч за умов загострення продовольчого становища ринкові ціни на хліб постійно йшли вгору.

Однак продрозкладка, як і в 1920-1921 рр., підривала продуктивні сили села, зумовлювала деградацію сільського господарства. Це стало помітним уже під час осінніх заготівель 1929 р. У зведенні інформаційного ЦК КП(б)У від 18 листопада вказувалося: *"Відчуваючи рішучий наступ у хлібозаготівлях, куркульня чинила шалений опір усім заходам щодо осінньої посівної кампанії, посилено агітуючи за скорочення озимого клину"*.

Сталінська команда в партійно-державному керівництві усвідомлювала загрозу деградації господарства, зумовлену "уральсько-сибірським" методом хлібозаготівель. Виходом із ситуації, яка створювалася штучно, був не відступ од комуністичної доктрини, а, як вважав Сталін, її остаточне втілення в життя — суцільна колективізація.

Виходячи з цих міркувань, Сталін спробував у корені ліквідувати ринкові відносини між містом і селом. У містах та на новобудовах відбувся перехід до нормованого забезпечення хлібом, а згодом й іншими продуктами по картках. Як і в роки громадянської війни, торгівля замінювалася розподілом. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для села промтовари передавалися у фонд "отоварювання" (вишикло й таке слово) хлібозаготівель на основі контракції. Контракція (договір держави з колективами або одноосібними господарствами на поставку продовольчої продукції та на зустрічну поставку селу промислової продукції) втратила добровільний характер і стала обов'язковою. Зрозуміло, обов'язковою — тільки для селянської сторони, тому що зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних фондів. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. "Про основні підсумки й чергові завдання в галузі контракції зернових посівів" цей договір розглядався як *"засіб організації планового продуктообміну між містом і селом"*.

Спроба ліквідувати ринкові відносини суперечила інтересам селян, а тому призводила до насильства у відносинах з ними держави. Найбільш відсталі райони, де переважало натуральне селянське господарство, а також наймитсько-бідняцькі двори в розвинутих районах не мали товарного хліба й не брали участі в хлібозаготівлях. Владі можна було розраховувати тільки на заможні та середняцькі господарства розвинутих районів. А вони існувати без ринку не бажали, незалежно від того чи зберігали самотійність, чи були об'єднані в колгоспи. Внаслідок цього опір хлібозаготівлям чинили не тільки одноосібники, а й колгоспники. Штучне функціонування планового продуктообміну ви-

магало постійного вжиття позаекономічних, кріпосницьких за своєю природою форм примусу.

Після запровадження “уральсько-сибірського” методу хлібозаготівель посилився адміністративний тиск на селянство, щоб примусити його вступати в колгоспи. Певні результати він дав. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928, а земельні угіддя колгоспів за цей рік зросли з 1 до 3 млн. гектарів. Як і раніше, об’єднували свої господарства наймитсько-бідняцькі верстви. Примусити селян-власників вступати до колгоспів не вдавалося.

Питання про колгоспи було винесено на розгляд пленуму ЦК ВКП(б), який мав відбутися в листопаді 1929 р. Нанередодні пленуму, 7 листопада, в газеті “Правда” з’явилася стаття генерального секретаря ЦК під назвою “Рік великого перелому”. Всупереч фактам, Сталін заявляв, що в колгоспи пішов середняк. Стаття торувала дорогу рішенням пленуму.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми затверджені XV з’їздом партії темни усупільнення селянських господарств у розмірі 20% посівів до кінця п’ятирічки. Нечинними стали й рішення скликаної в квітні 1929 р. II Всеукраїнської партконференції, згідно з якими в 1933 р. колгоспи повинні були об’єднувати в УСРР 24% посівів. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації.

У виступах на пленумі Й.Сталіна, Л.Кагановича і В.Молотова висловлювалася думка про те, що суцільну колективізацію слід здійснити протягом одного року, причому не тільки в основних зернових районах Росії, а й у національних республіках. Такі темни приголомшили багатьох, лише дехто мав мужність виступити із запереченнями. Зокрема, нарком землеробства УСРР О.Шліхтер запропонував завершити суцільну колективізацію до кінця п’ятирічки. С.Косіор та інші представники вищого партійно-державного керівництва України солідаризувалися з пропозицією Сталіна.

На початку 1928 р. Сталін уже готував передумови для скасування нової економічної політики, об’єднання селян у колгоспи під загрозою розкуркулення й накладення на ці колгоспи тяжкої продрозкладки. Однак задумане ним генсек на словах заперечував: *“Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулення й т.ін., є контрреволюційним базіканням”*. Попри всі запевнення про незмінність економічної політики, партійне керівництво на чолі

зі Сталіним у 1929 р. круто змінило політичний

курс. Починалася доба **“великого перелому”**.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

“ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ”

§1. Колективізація сільського господарства

ГЕНЕРАЛЬНА ЛІНІЯ ВОЖДІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Більшовики завжди підкреслювали всесвітньо-історичне значення жовтневих подій 1917 р. та власну месіанську роль в історії людства. Вони були впевнені у перемозі комунізму в планетарному масштабі.

Ця впевненість не була безпідставною. Устрій, подібний до радянського, міг прищепитися в будь-якій країні, де існували мільйони демобілізованих після війни робітників, незадоволених своїм становищем і позбавлених надії на майбутнє. Саме такою була ситуація в ослаблених війною європейських країнах. Поштовх іззовні в поєднанні з внутрішніми факторами був здатний порушувати традиційні державні інститути.

Встановлена компартійно-радянськими вождями політична та економічна диктатура давала їм можливість на власний розсуд розпоряджатися людськими й матеріальними ресурсами велетенської країни. Під час громадянської війни вони скористалися цією можливістю, щоб створити багатомільйонну Червону армію, якій відводилася роль основної ударної сили "світової революції". Радянські газети поспішили оголосити В.Леніна і Л.Троцького вождями світового пролетаріату й організаторами всесвітньої радянської республіки.

Своїх претензій на світове панування "кремлівські мрійники" не приховували. Адже вони присвоїли собі право виступати від імені трударів усього світу. За допомогою створених на російське золото політичних партій у багатьох країнах розгорталася інтенсивна комуністична пропаганда. Ідея "світової революції" знайшла відбиток у найважливіших компартійно-радянських документах, включно з конституційними. У першій Конституції радянської України, яка з'явилась у березні 1919 р., спеціально наголошувалося: *"Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення"*.

Поразка Червоної армії в серпні 1920 р. під стінами Варшави тимчасово поклала край честолюбним маренням вождів Комуністичної партії. “Диво на Віслі”, як назвали цю поразку самі поляки, зумовлювалося не стільки випадковими військовими факторами, скільки глибинними соціально-економічними й політичними проблемами радянського устрою. Виявилося, що націоналізація “командних висот” економіки підвищує в колосальних розмірах можливості держави концентрувати матеріальні ресурси, але водночас ускладнює процес їх відтворення. Виявилося також, що сільські товаровиробники не бажають віддавати державі результати своєї праці безкоштовно. Народногосподарський колапс і перспектива відкритої війни з селянством змусили В.Леніна розпочати нову економічну політику і щодо селянства, і в “командних висотах” економіки.

Відступ до непу не означав відмови керівників СРСР від наміру поширювати свій вплив і владу на інші країни. Сукупність дій кремлівського керівництва протягом усього міжвоєнного періоду чітко окреслює, попри пропагандистський камуфляж, його генеральну лінію на гегемонізм у міжнародних відносинах. Гегемонізм повинен спиратися на силу. Щоб СРСР мав найбільший у світі воєнний потенціал, слід було використати перевагу радянського устрою над іншими в здатності концентрувати ресурси.

Становище країн, які брали участь у Першій світовій війні, в другій половині 20-х рр. уже стабілізувалося. Стало нереальним розраховувати на підтримку майбутнього “визвольного походу” Червоної армії в Європу з боку частини розпропагандованого місцевого населення. Гасло “світової революції” в цій ситуації віднало. Натомість радянські пропагандисти взяли на озброєння тезу про “капіталістичне оточення”, в якому перебував Радянський Союз. У свідомості радянських людей формувалося уявлення про те, що країна становить обложу з усіх боків фортецю. Вожді Комуністичної партії наполегливо говорили про невідворотність нападу на СРСР у майбутньому конкретно не окреслених “сил імперіалізму”. Неокресленість вимагалася для свободи маневру на зовнішньополітичній арені.

З таких тверджень логічно випливав висновок про необхідність усіма засобами зміцнювати обороноздатність СРСР. Передусім — шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу. Керівники державної партії мали намір використати унікальні властивості командної економіки для нарощування виробництва стрілецької зброї, гармат, танків і літаків у кількостях, які набагато перевищили б потенційні можливості індустріально розвинутих європейських країн. Для цього належало перетворити Радянський Союз в індустріально

розвинуту державу. Тому курс на індустріалізацію було оголошено генеральною лінією ВКП(б).

Компартійно-радянське керівництво не поспішало з конкретизацією курсу на прискорений індустріальний розвиток. По-перше, в Кремлі ще тривала боротьба за владу. По-друге, починати капітальне будівництво слід було не стільки з воєнних заводів, скільки з інфраструктури: нарощування видобутку палива та руд, виплавки металу, створення потужностей електроенергетики й транспорту.

Є авторитетне свідчення К.Ворошилова щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. він заявив: *"З весни цього року РПО знову набув своєї третьої літери -- О. Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру"*. Нарком посилався на те, що Рада праці та оборони стала регулярно збиратися для розв'язання питань, пов'язаних з обороною.

Справді, 1927 р. можна вважати переломним із цього погляду. В усіх наркоматах тоді були створені мобілізаційні органи. Виник спеціальний орган мобілізації промисловості при ВРНГ СРСР, який мав своїм завданням координувати роботу мобілізаційних фабрик і заводів. Постав спеціальний апарат у Держплані, зобов'язаний враховувати під час планування потреби оборони.

Й.Сталін навів на XV з'їзді ВКП(б) ідеологічні та пропагандистські аргументи для розгортання мілітаризації країни в таких виразах: *"Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато в справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відстрочити війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відстрочити або до того моменту, поки не визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки не назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти не пересваряться між собою за переділ колоній"*.

Головним мотивом у цій аргументації була неминучість війни, що мала вигляд інтервенції. Проте твердження про невідворотність війни не збігалось з трьома наведеними варіантами можливого розвитку подій, коли СРСР опинявся б у стані війни. Усі варіанти передбачали ситуацію, в якій першого удару по далеких або близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз. Важко було сподіватися на те, що країни "капіталістичного оточення" оберуть найбільш сприятливим моментом для нападу на СРСР революційні події в себе вдома або в своїх колоніях чи війну між собою.

Ця логічна неув'язка в доповіді генсека зайвий раз ілюструє маскувально-пропагандистський характер тези про фатальну невідворотність інтервенції. Вожді ВКП(б) насправді не були переконані в цьому.

Вони мали намір перетворити СРСР у могутню з воєнного погляду державу, яка могла б дочекатися найсприятливішого для себе розвитку подій на міжнародній арені з тим, щоб ударити по ослаблених внутрішніми конфліктами країнах Заходу.

Під час обговорення доповіді О.Рикова про директиви XV з'їзду партії щодо розроблення першого п'ятирічного плану К.Ворошилов сформулював такий висновок: *"П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників"*.

Наведена тут сталінська теза про неминучість збройного нападу повинна була служити аргументом для наповнення максимально можливим мілітаристським змістом курсу на індустріалізацію. Планка вимог у створенні воєнно-промислового комплексу була доволі високою, оскільки найбільш імовірними противниками тоді вважалися такі індустріальні країни, як Великобританія й Франція.

Підсумовуючи з'їздівську дискусію про шляхи досягнення необхідного рівня обороноздатності СРСР, В.Куйбишев поставив вимогу *"так побудувати всю нашу громадянську промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий строк перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові"*. Цей принцип було покладено в основу індустріалізації країни. Нові підприємства в галузі машинобудування створювалися з таким розрахунком, щоб було забезпечене їх швидке переобладнання на випуск воєнної продукції. Зокрема, кожний тракторний завод мав випускати у спеціалізованих цехах танки й перебувати в готовності негайно перевести основні потужності на випуск танків або тракторів для потреб армії.

У червні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло п'ятирічний план наркомату військових та морських справ і схвалило його основну установку: не поступатися за чисельністю військ імовірним противникам на найголовнішому театрі війни, а за технікою — бути сильнішими, ніж противник, у двох-трьох вирішальних видах озброєнь (артилерія, літаки, танки). Керуючись цим настановленням, політбюро визначило на кінець п'ятирічки чисельність повністю відмобілізованої армії в 3 млн. чоловік, кількість бойових літаків на озброєнні — 3 тис., танків — 3 тис., гармат — 4,5 тис.

Наведені показники оснащення військ технікою було істотно пере-крито. За 1930-1932 рр. промисловість передала армії 5,5 тис. літаків, 7,3 тис. танків, 9,1 тис. гармат.

*57. П.Любченко, Я.Гамарник, К.Ворошилов і С.Будьонний
приймають парад частин Українського військового округу. Київ, 1935 р.*

У другій п'ятирічці (1933-1937 рр.) розпочалося форсоване будівництво науково-дослідних установ, конструкторських бюро й підприємств ВПК. Випуск бойових літаків збільшився в 7,5 раза, артилерійського та стрілецького озброєння — в 4 рази, танків — більш ніж удвічі. У 1938 р. в Червоній армії налічувалося 15 тис. танків. Радянський Союз перетворився на вкрай мілітаризовану державу, яка істотно випереджала всі інші за кількісними показниками озброєнь.

Тим часом твердження про загрозу інтервенції й далі залишалося в радянській пропаганді ключовим. Ним аргументувалася не менш поширена теза про невідворотність війни. Щоправда, наприкінці 30-х рр. у виступах, які не підлягали офіційному розголошенню, Й.Сталін став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення "Короткого курсу історії ВКП(б)" в жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків із нацифістами, які завжди налаштовані на мир та беруться за зброю тільки в разі нападу на них. Більшовики, підкреслював він, "самі нападуть, якщо війна справедлива, якщо обстановка підходяща, якщо умови сприяють".

Розвиток подій у Європі з кінця 20-х рр. відзначався небаченою за силою, інтенсивністю й тривалістю економічною кризою, яку було названо Великою депресією. Як і Перша світова війна, Велика депресія була виявом цивілізаційної кризи, що в неї потрапило людство внаслідок недосконалості державних форм організації суспільного життя на якісно новому етапі розвитку техніки та ринкових відносин. Криза

вкрай загострила як внутрішні соціальні суперечності, особливо в країнах, що зазнали поразки в світовій війні, так і міжнародні відносини. Версальська система довела свою неспроможність. У переможній Німеччині ідея реваншу набувала дедалі більшої популярності. Реваншистські настрої розпалювалися групами правого спрямування, особливо Націонал-соціалістичною партією. Веймарська демократична республіка втрачала суспільну підтримку, розхитувана протилежними політичними силами: праворуч — націонал-соціалістами А.Гітлера, ліворуч — комуністами Е.Тельмана.

VI конгрес Комінтерну в 1928 р. схвалив продиктований Сталіним курс на відмову од співпраці з соціал-демократами. Останні оголошувалися головними ворогами робітничого класу. Незважаючи на руйнівну діяльність цілком підпорядкованих Москві німецьких комуністів, соціал-демократичний уряд Веймарської республіки не поривав надзвичайно вигідних йому військових та економічних зв'язків із Радянським Союзом.

Розколюючи за інструкціями Комінтерну робітничий клас, німецькі комуністи фактично розчистили шлях до влади Гітлеру. В травні 1933 р. новий нацистський уряд ратифікував протокол про відновлення дії Берлінського договору 1926 р., який підтверджував Рапалльську угоду. Сталін сприйняв це із задоволенням. Однак наступні заходи гітлерівського уряду показали, що "життєвий простір на Сході" є для нього не тільки ідеологічним постулатом, а й поточною політикою.

58. Й.Сталін у 30-і роки

Улітку 1933 р. СРСР припинив військове співробітництво з Німеччиною й став шукати шляхів зближення із західними демократіями. Нарком закордонних справ М.Литвинов здійснив восени 1933 р. переговори у Вашингтоні, які завершилися визнанням СРСР з боку Сполучених Штатів Америки. У вересні 1934 р. Радянський Союз увійшов до Ліги Націй. У травні 1935 р. між СРСР і Францією було підписано договір про взаємодопомогу на випадок агресії в Європі.

Зважаючи на нову ситуацію, Сталін дав Комінтерну директиву різко змінити тактику. VII конгрес влітку 1935 р. закликав комуністів активно співробітничати з соціал-демократичними партіям й створювати в кожній країні народний антифашистський фронт. Фашизм (під цим терміном розумівся не стільки політичний режим, який установився в Італії в 1922 р., скільки багато в чому відмінний од нього німецький націонал-соціалізм) оголошувався найлютішим ворогом прогресивного людства. Парламентські вибори у Франції, які відбулися після конгресу, принесли перемогу Народному фронту.

В лютому 1936 р. Народний фронт переміг і на виборах в Іспанії. Однак після виборів у цій країні спалахнула громадянська війна. На боці заколотників, очолених генералом Франко, виступили Італія та Німеччина. СРСР підтримував законний уряд, але радянська військова техніка, яку поставляли в Іспанію, не досягала й десятої частки німецької допомоги військам Франко. Кількість радянських військових спеціалістів не перевищувала 2 тис. чоловік, включно з політпрацівниками та енкавееєсівцями.

Уряди Великобританії та Франції обрали позицію невтручання й активно не протидіяли агресивним крокам Гітлера. У березні 1938 р. Німеччина захопила Австрію, після чого взяла курс на розчленування Чехословаччини. На конференції голів урядів Німеччини, Італії, Великобританії та Франції, що відбулась у вересні 1938 р. в Мюнхені, було задоволено вимогу Гітлера про передачу Німеччині Судетської області. Голова англійського уряду Н.Чемберлен заявив, що угода в Мюнхені принесла народам мир. Насправді Європа стрімко йшла назустріч новій світовій війні.

Компартійно-радянська верхівка СРСР не мала наміру приєднуватися до жодної з коаліцій, на які розколювалася Європа. Вона провадила свою гру, яка здавалася Сталіну безпрограшною за будь-якого повороту подій у найближчому майбутньому.

“ЛІКВІДАЦІЯ КУРКУЛЬСТВА ЯК КЛАСУ”

Стало звичним твердження про те, що колективізація селянських господарств виявилася потрібною для того, щоб індустріалізувати країну. Справді, індустріалізація здійснювалася передусім на кошти найбільш чисельного та безправного класу радянського суспільства — примусово загнаного в колгоспи селянства.

Проте індустріалізація не була для компартійно-радянського керівництва самоціллю. Воно прагнуло позбавити сільських виробників приватної власності, яка забезпечувала їхню економічну незалежність від держави, взяти під свій цілковитий контроль виробництво й розподіл продовольства. Без колективізації вожді партії не могли здійснювати в повному обсязі диктатуру, а тому, як це засвідчив досвід 1920 р., не могли домогтися своїх головних цілей усередині країни та на міжнародній арені.

Як було показано вище, компартійно-радянські органи влади готувалися до здійснення суцільної колективізації довго й ретельно. Під час підготовчої роботи стало зрозумілим, що селяни-власники й переважна більшість бідноти не збираються з власної волі вступати до колективних господарств. Не допомагали ні пропагандистські зусилля, ні матеріальні підбуди, що надавалися державою новим колгоспам. Із 1927 р. органи державної безпеки активізували вилучення зброї, яка нагромадилася в селах за роки війни. Це означало, що радянська влада всерйоз готується до здійснення колективізації насильницькими методами. Основним було обрано метод “ліквідації куркульства як класу”.

Політика “обмеження й витіснення капіталістичних елементів”, яка здійснювалася на селі в 1928-1929 рр., внесла істотні корективи в соціальний склад селянства. Проведене в 1927 р. ЦСУ УСРР обстеження засвідчило, що із загальної кількості 5 млн. 114,7 тис. селянських господарств до підприємницьких, тобто, “куркульських”, можна було зарахувати за сукупністю соціально-економічних ознак 204,5 тис., тобто, менш як 4%. У 1929 р., коли ухвалювалося рішення про перехід до ліквідації куркульства як класу в районах суцільної колективізації, в Україні залишилося тільки 73 тис. господарств, що використовували найману працю (1,4% загальної кількості). Переважна більшість селян, яких статистика зарахувала до куркулів, перейшли на господарювання власними силами.

Однак політика суцільної колективізації не могла обійтися без “куркуля”. Тому ця соціальна динаміка не популяризувалася. Навпаки, “куркульський” прошарок пугливо розширювався за рахунок селян-

власників, які експлуатували найману працю в минулому, або перебували колись у петлюрівських та білогвардійських військах, або воювали в антирадянських партизанських загонах. Інакше кажучи, на селі відроджувалося властиве громадянській війні протистояння соціальних сил.

Зумисне розпалювання соціальної напруженості несло в собі небезпеку підризу продуктивних сил сільського господарства. Сталін ішов на це свідомо, бо його метою було насадження колгоспів як необхідного елемента командної економіки. Селяни могли б змиритися з колгоспами тільки під реальною загрозою розкуркулення. Тому їх слід було залякати прикладом розкуркуленого сусіда. Найбільш заможну селянську верству прирікала на знищення сама логіка колективізації. Перефразуючи Вольтера, можна сказати так: якби не існувало "куркуля", його слід було б вигадати. Його й вигадували, якщо підприємницьких господарств не вистачало. У кожному селі були різні за ступенем заможності господарства. Більш заможним винадала роль "куркуля".

Після проголошення Сталіним у грудні 1929 р. на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів нової класової політики щодо селянства місцеві органи влади не могли зорієнтуватися, як цю політику втілювати в життя. Тому розкуркулення провадилося явочним порядком і по-різному. Іноді селянські господарства ліквідувалися, іноді експропріювалися тільки реманент та худоба зверх тих зрівняльних норм, які існували в даній місцевості (подібно до того, як це відбувалося на початку 20-х рр.).

У другій половині січня 1930 р. спеціальна комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В.Молотова розробила план кампанії з розкуркулення. Його було затверджено в таємній постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня "Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". За цим документом, власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії.

До першої належали учасники й організатори антирадянських виступів. Вони мали бути "ізолювані" в тюрмах і концтаборах. До другої категорії потрапляли всі, хто чинив "менш активний опір" кампанії розкуркулення. Їх разом із сім'ями виселяли в північні райони країни. До третьої категорії зараховувалися всі, хто не опирався розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Ремарка про зарахування розкуркулюваних судовими органами до певних категорій не додавала правосудності цьому документу. В ньому називалися точні цифри селянських дворів, які підлягали включенню до першої (52 тис.) і другої (112 тис.) категорій. Тобто, авторам постанови заздалегідь було відомо, скільки селян (і в яких саме формах) чинитимуть опір майбутній кампанії!

1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову "Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством". Цією постановою насильно надавалася видимість законності. Оголошувалося про скасування законів, які дозволяли оренду землі та найману працю в сільському господарстві, а також про конфіскацію в куркулів засобів виробництва. Списки розкуркулюваних із поділом на категорії мали складатися за постановою наймитсько-бідняцьких зборів або сільських сходів і затверджуватися райвиконкомом. В Україні в розкуркуленні активну участь брали комнезами. До початку березня вони створили 7762 групи сприяння колективізації. Конфісковане майно передавалося колгоспам як пайовий внесок незаможників.

Перша хвиля розкуркулення тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила в Україні 309 районів, де налічувалося 2 млн. 524 тис. селянських дворів (із загальної кількості 5 млн. 54 тис. в 581 районі). За станом на 10 березня було розкуркулено 61 887 господарств, тобто, 2,5%.

На період весняної сівби експропріація заможних господарств тимчасово припинилася. У квітні спеціальні комісії перевірили правильність висилки розкуркулених сімей у райони Півночі. Було розглянуто 10 495 заяв депортованих з УСРР і встановлено, що 943 господарства (9% загальної кількості) розкуркулено неправильно. Їм було дозволено повернутися, відшкодовувалося конфісковане майно. Так створювалася видимість законності.

Кампанія розкуркулення здійснювалася терористичними методами. Ізольовані один від одного, селяни-власники не могли протистояти державному апарату й своїм односельцям із числа бідняків та наймитів, яких апаратники нацьковували на них. Коли ж незаможники не погоджувалися виконувати нав'язувану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, злидений майновий стан не гарантував їм безпеки. Кмітливі чиновники винайшли для таких бунтарів політичний неологізм "підкуркульник", що дозволяло репресувати їх як "куркулів".

Після 1929 р. в українському селі надовго утвердилися сваволя й хаос. Під загрозою невідворотних репресій з боку органів державної безпеки місцеве начальство старанно втілювало в життя одержувані з вищих інстанцій циркуляри із конкретними завданнями на розкуркулення найбільш заможних і залучення в колгоспи всіх інших селян. Зловживання владою в такій ситуації набули потворних розмірів.

Є багато документальних свідчень про становище в тогочасному селі. Розглянемо одне з них — лист курсантів Військово-повітряної академії РСЧА в Москві Я.Коркіна та О.Пахоленка, адресований у

лині 1931 р. голові ВУЦВК І.Петровському. Обидва юнаки не сумнівалися в доцільності всеохопної колективізації та інших "соціалістичних перетворень". Тим рельєфніше постають у їхньому листі явища, побачені в Новоіскровському районі на Старобільщині, де вони провели свою відпустку.

Курсанти так характеризували склад відповідальних осіб, які здійснювали в районі колективізацію та розкуркулення: "Місцеві працівники за своїм політичним змістом абсолютно не відповідають виконанню завдань, покладених партією і Радвладою. Голова колгоспу хутору Статівка Шандра Никанор — п'яничка, чаркує з розкуркуленими, в пиятику втягує актив. Є заяви, що ці люди пропивають реквізоване майно. Актив на чолі з Шандрою заявляє, що вони змушені розкуркулювати середняків і бідняків, тому що від них вимагають процент куркулів. Голова сільради с.Заводянка Бублик п'є з цією компанією. На нього теж є скарги. Це він взяв із скрині у Луковенкової Олени 6 крб. 50 коп. Уся компанія заявляє: **"Що захочемо, те й зробимо"**. І справді, захотять кого-небудь розкуркулити, дають характеристику, а район затверджує".

Окремий розділ заяви курсантів під назвою "Ярки" описував побут селян, ув'язнених у невеличкий концтабір, який улаштувала місцева влада: "Усі розкуркулені вивезені в байраки, так звані "Ярки". Люди перебувають у зовсім безвихідному становищі. Майно, сільськогосподарський реманент у них відібрано, землі немає, живуть із сім'ями у землянках. Існують жебрацтвом, розводять бродяжництво. На роботи їх не посилають. **Щоб піти у село, вони повинні одержати перепустку в коменданта "Ярків"**.

Основну частину свого листа І.Петровському курсанти присвятили техніці розкуркулення. Зокрема, писали так: "У ряді випадків примусово втягують в колгосп. У разі відмови підводять під графу куркуля й розкуркулюють, відбираючи все майно, та вивозять у "Ярки". Переконані, що прийняти у колгосп можна тільки силою. Наприклад, на зборах х.Статівка активом заявлено: щоб 15 чоловік середняків і бідняків, які залишилися, записати у колгосп, треба 5 чоловік вивезти у "Ярки"... Пиятика, залякування, погане забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти й середняків, які залишилися, вступати в артіль, внаслідок чого вони йдуть за куркулями й поділяють їхні настірні. В ряді сіл (х.Статівка, с.Лізівка) є перегини. Розкуркулили середняків і навіть бідняків". Лист курсантів показує, що їх обурювали не самі методи розкуркулення, а те, що такі методи застосовувалися не за адресою, тобто, щодо середняків і бідняків. Це й не дивно: куркулі були оголошені поза законом, протестували дозволялося тільки проти "викривлень" офіційної лінії.

“Перегини” мали місце не тільки в районному, а й в окружному масштабі. Критикуючи практику суцільної колективізації, застосовану керівництвом Тульчинського й Шепетівського округів, С.Косіор на XI з’їзді КІП(б)У (червень 1930 р.) заявив: *“Адміністрування, перегини щодо середняка, штучне насадження колективів, методи насильства не тільки щодо селянства, а й бідноти в цих округах набули характеру системи, кожний працівник на селі міг робити все, що йому заманеться”*.

Справді, безпосередні виконавці партійної лінії на суцільну колективізацію могли робити все, що завгодно. Потреба скласти список розкуркулюваних у наперед визначеному відсотку від загальної кількості жителів і можливість занести до цього списку будь-кого надавала вузькій групі керівних працівників та “активу” необмежену владу над селом. На багатьох селян загроза розкуркулення діяла паралізуюче, позбавляючи їх волі до опору. В такій ситуації відбувалися страхітливі речі.

За повідомленнями органів ДПУ, голова Краснооктябрської сільради Верхньотеплянського району на Донеччині Ф.Нечаєв “вечорами у нетверезому стані, викликаючи в сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи: *“Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім’єю зашлю на північ, як куркульку”*. Одного разу Нечаєв і рахівник сільради М.Гулевський прийшли до одноосібника Степанищева й стали вимагати: *“Став пляшку горілки і смаж яєшню, інакше буде погано”*. Потім Нечаєв, загрожуючи Степанищеву відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на Північ, на очах батька згвалтував дочку — дружину червоноармійця. У повідомленні ДПУ зазначалося, що *“завдяки загрозі Нечаєва справа розголосу не дістала”*.

Переважна частина сімей, охоплених першою хвилею розкуркулення, залишалася на місцях. Вони повинні були селитися групами від 10 до 50 чоловік у спеціально збудованих виселках. Кожній сім’ї планувалося надати мінімум засобів виробництва й земельну ділянку. За задумом, основні сільськогосподарські роботи мали виконуватися об’єднаними зусиллями, для чого утворювалися ланки-п’ятихатки. Адміністративна влада у виселках належала комендантові, призначеному райвиконкомом.

Проте будівництво виселків виявилось мертвонародженою ідеєю. За даними зі 156 районів, де до кінця 1930 р. розкуркулили по третій категорії 28,3 тис. селянських сімей, на виселках проживало тільки 3,7 тис. У своїх селах залишалося 17,3 тис., а всі інші вибули в невідомому напрямку.

Після посівної кампанія розкуркулення відновилася, охоплюючи дедалі більшу територію. На початку червня 1930 р. експропріація селянських господарств здійснювалася в 450 районах із 583. Загальна кількість зруйнованих господарств дійшла до 90 тис. Щоб не будувати

“куркульські” виселки (на це бракувало коштів), усіх розкуркулених почали депортувати в північні та північно-східні регіони СРСР, де швидко, переважно на примусовій праці, розвивалася лісова промисловість.

На XIII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. П.Постишев назвав загальну цифру розкуркулених господарств — близько 200 тис. Ця цифра досить підозріло збігається з кількістю господарств, що їх статистичні органи в 1927 р. зарахували до числа куркульських.

Селянські господарства гинули не тільки в кампанії розкуркулення. У 1928-1929 рр. вони знищувалися шляхом продажу майна з торгів у разі невиконання “зобов'язань” по хлібозаготівлях або за несплату індивідуальних податків (так зване експертне оподаткування найзаможніших селян). У січні 1930 р. було опубліковано постанову ЦВК й РНК СРСР “Про заходи боротьби з хижацьким забоем худоби”. Відповідно до неї, куркулі, які вирізали власне поголів'я та підбурювали до цього інших селян, притягувалися до кримінальної відповідальності. Вони засуджувалися до позбавлення волі або виселення у віддалені регіони. Багато господарств ліквідувалися з волі самих власників. Не маючи змоги господарювати на землі, селяни подавалися в міста, на новобудови.

Статистика свідчить, що зростання кількості селянських господарств під впливом демографічних та інших факторів після 1927 р. припинилося. Між початком 1930 й кінцем 1931 р., коли розкуркулення відбувалося найбільш інтенсивно, зникло 282 тис. дворів. Усього за 1928-1931 рр. кількість селянських дворів в Україні скоротилася на 352 тис.

Це не означає, що шляхом розкуркулення було ліквідовано саме таку кількість дворів. У всі ці роки під впливом природного приросту відбувалося зростання кількості господарств, яке певною мірою компенсувало втрати від розкуркулення. Отже, справжнє число розорених у 1928-1931 рр. господарств є більшим, ніж підсумкова цифра, що засвідчується статистикою.

НЕВДАЛА СПРОБА ФОРСУВАННЯ ТЕМПІВ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

В історії суцільної колективізації сільського господарства є дві ключові проблеми — темпи її здійснення та форма колективних господарств, нав'язувана державою селянству. Пов'язані з ними конфлікти набували небаченої гостроти. У 1930 р. країна опинилася на порозі стихійного вибуху, рівнозначного громадянській війні.

Аналіз питання про темпи колективізації слід розпочинати з резолюції листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) "Про сільське господарство України і про роботу на селі". В ній говорилося: "Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію всього степового району України".

Резолюція не залишала сумнівів у тому, що вислів "**найкоротший строк**" означав кілька років і стосувався тільки південного регіону республіки. По суті, йшлося про здійснення суцільної колективізації УСРР у рамках першої п'ятирічки.

Безпосередньо на пленумі ЦК С.Косіор висловлювався, услід за Сталіним та іншими провідними діячами політбюро ЦК ВКП(б), за здійснення суцільної колективізації в республіці протягом року. Маючи можливість спертися на резолюцію цього пленуму, він змінив позицію й навіть спробував переконати тих місцевих апаратників, які бажали прискорити темпи втягнення селян у колгоспи. Для цього Косіор використав трибуну Всеукраїнської наради з організаційних питань, скликаної в Харкові 12 грудня 1929 р. На нараді генеральний секретар ЦК КП(б)У заявив таке: "Тепер серед партійних комітетів ми спостерігаємо великий рух за те, щоб відразу колективізувати весь округ і цілі краї. Треба запобігти такому швидкому розв'язанню цього найскладнішого, найважчого питання".

На додаток до цього попередження в підписаному Косіором директивному листі ЦК КП(б)У місцевим партійним організаціям "Про весняну посівну кампанію й чергові практичні завдання в галузі колективізації" від 27 грудня 1929 р. було запропоновано зосередити увагу не на формальному, у відсотках, охопленні населення колективізацією, а на тому, щоб організаційно закріпити рух за утворення колгоспів.

Вражає лексика документа: те, що партія впроваджувала в життя засобами насильства й прямого терору, називалося рухом, тобто, виявленням ініціативи знизу. Партійний апарат уже навчився організовувати "народні рухи" й водночас придушувати будь-які вияви неформальної, неконтрольованої державою ініціативи.

Істотні уточнення в терміни колективізації в Україні внісла постанова ЦК ВКП(б) "Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву" від 5 січня 1930 р. Комісія політбюро під керівництвом наркомзема СРСР Я.Яковлева, результати роботи якої підсумовувалися в цій постанові, зарахувала Україну до регіонів другої черги. Суцільну колективізацію в республіці потрібно було завершити восени 1931 або навесні 1932 р.

Цей документ важко зіставити з погляду строків із резолюцією листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) по Україні. В останній конкретні строки не називалися. Проте в обох випадках мова йшла про кілька років.

Не можна сумніватися в тому, що Сталін уважно відстежував навані в документах ЦК ВКП(б) терміни колективізації в Україні. Воднораз на листопадовому пленумі він виступив за істотне перекриття документально зафіксованих строків, покладаючись у цьому на ініціативні дії місцевих апаратників. Цим генсек забезпечував собі можливість вагомо, з посиланнями на партійні документи, втрутитися в перебіг подій, якщо виникнуть ускладнення. Враховуючи негативне ставлення селян до колективізації, в появі ускладнень можна було не сумніватися. Проте важко було передбачити масштаби протестів неорганізованого й розколотого селянства, а також здатність державних інститутів упоратися з ними.

На багатьох місцевих керівників офіційні партійні документи з попередженнями про недоцільність форсування темпів колективізації не справили належного враження. Будучи апаратниками, вони дивилися в корінь: Сталін та його найближче оточення з політбюро ЦК мали намір здійснити колективізацію за рік. Керівники Шепетівського району на пленумі окружного партійного комітету в січні 1930 р. запропонували наздогнати й випередити південні райони та колективізувати під час весняної посівної кампанії 75% селянських господарств, а до жовтневих свят — 100%. В окрузі розгорнулося змагання: хто назве більшу цифру. Керівники Заславського району здобули сумнівну славу передовиків у цьому “соціалістичному змаганні”. На початок лютого в колгоспи було залучено 13% господарств району, а вони зобов’язалися за дві декади досягти 94%. Форсування темпів в особливо великих розмірах спостерігалось також у Бердичівському, Криворізькому, Тульчинському та деяких інших округах.

За місяць-півтора змінив свою позицію й генеральний секретар ЦК КП(б)У. 4 лютого 1930 р. він виступив на нараді в Харкові з доповіддю про хід колективізації та ліквідації куркульства як класу. У доповіді ставилося завдання здійснити під час весняної посівної кампанії суцільну колективізацію степових округів, а восени цього ж року — всіх інших в Україні. Завдання повторювалося як офіційна лінія в підписаному Косіором директивному листі ЦК КП(б)У “Про хід колективізації та колгоспне будівництво на Україні”. ЦК КП(б)У переглядав у бік істотного скорочення (на рік або навіть на півтора року) терміни, встановлені для УСРР постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р.

59. Академік О.Шліхтер. 1936 р.

Зобов'язання про форсування темпів колективізації бралися апаратниками, а не селянами, примусове начало в "колгоспному русі" домінувало. Адміністративний тиск на селян розпочався ще до листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), тобто, раніше від офіційного проголошення безпосереднього переходу до суцільної колективізації. На пленумі ЦК КП(б)У 18 листопада 1929 р. О.Шліхтер розповідав:

"На одних зборах, де вирішувалося питання всього села про створення тсозу, головуючий поставив питання таким чином — хто проти колективізації, проти створення тсозу, той проти Радвлади. Ось вам один приклад адміністрування, адміністративного тиснення, приклад того, чого не можна й не треба робити. В іншому місці агроном перестарався. На таких же зборах по створенню тсозу, між іншим, заявив, що всіх тих, хто буде проти колективізації, проти тсозу, ми будемо спалювати у крематорії та їх попелом підживлювати поля тсозів".

О.Шліхтера шанували як одного із засновників більшовицької партії. У революційному русі він перебував з 1891 р., а з 1927 р. працював наркомом землеробства УСРР. Його непідробна тривога за долю селян і нетактовні розповіді на пленумі ЦК про сюжети, пов'язані з крематорієм, вочевидь не вписувалися в новий партійний курс. Однак саме цей курс цілком відповідав програмним вимогам партії, яку Шліхтер створював разом із Леніним.

Керівництво КП(б)У поставилося до шанованого ветерана толерантно. Його, звичайно, усунули від масштабної практичної роботи, але посприяли обранню академіком ВУАН і призначили директором двох науково-дослідних установ — Українського інституту марксизму-ленінізму та Інституту соціалістичної перебудови сільського господарства.

Коли вже селяни зважувалися під тиском на колективне господарювання, найбільше їх влаштовував колгосп із мінімальним ступенем усуспільнення засобів виробництва — товариство спільного обробітку землі. Доповідаючи на II конференції КП(б)У в квітні 1929 р. про п'ятирічку колгоспного будівництва в Україні, О.Пліхтер підкреслював, що зростання йтиме за рахунок поширення простіших форм колективних об'єднань — тсозів. За планами, в 1933 р. в колгоспи належало об'єднати 28% сільського населення, причому питома вага тсозів мала зрости до 80%.

Однак для Сталіна тсози були неприйнятні. Колективізація в цій формі не позбавляла селян засобів виробництва й не відривала їх від ґрунту. Генсек розраховував здійснити суцільну колективізацію у формі комун, але термінологічно замасковано. Надзвичайно негативне ставлення селян до комун було відоме з 1919 р. Здійснена тоді перша спроба комунізації селянства закінчилася крахом радянської влади в Україні.

7 грудня 1929 р. Наркомзем УСРР та Колгоспцентр схвалили типовий "Статут товариства спільного обробітку землі". В ньому пропонувалося колективізувати не тільки землю, що відповідало природі тсозу, а й робочу та продуктивну худобу й навіть птицю. Цей тсозівський статут був схожий на статут комуні. Процес колективізації в Україні після опублікування пішов відповідно до викладених у ньому положень.

Чи були українські цекісти причетні до появи саме такого статуту? Чи, навпаки, він розроблявся під впливом близького до Сталіна наркомзема СРСР Я.Яковлева? Вдумливому читачеві багато скаже зміст директивного листа ЦК КП(б)У за підписом С.Косіора "Про весняну посівну кампанію та чергові практичні завдання в галузі колективізації" від 27 грудня 1929 р.

У цьому документі підкреслювалося: "Щодо усуспільнення живої тяглової сили та худоби необхідно дотримуватися такої лінії:

Намагатися якнайшвидше усуспільнити робочу худобу, так само і засівну площу. Усуспільнену робочу худобу й коней треба зводити в кінні й машинні, машинно-кінні колони, щоб якнайраціональніше використовувати їх в усуспільненому господарстві.

Щодо усуспільнення продукційної молочної та дрібної худоби, то слід провадити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов, маючи на увазі насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу

та потребу організувати на успішних засадах промисловий тип тваринницького господарства, дбаючи про те, щоб під час успішнення обов'язково збільшити випуск товарної продукції”.

Тут наголос немовби ставиться на збільшенні товарної продукції колгоспів (цей термін не мав нічого спільного з ринком, адже йшлося про поставки державі). Однак справжній зміст листа полягає в обстоюванні думки про нерациональність колективізації селянської худоби, крім робочої. Примусова колективізація всього, чим володіли селяни, не тільки величезною мірою загострювала політичну обстановку на селі, а й призводила до значних економічних втрат, бо в новонароджених колгоспах не існувало умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації, Косіор обережно сформульованими порадами прагнув увести в певні рамки колективізаційний смерч.

Утворена після листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) комісія під головуванням Я.Яковлева також висловилася проти негайної комунізації селянства. Розуміючи, мабуть, політичну небезпеку та економічну недоцільність масового насадження комун, її члени (серед них і Косіор) запропонували артіль як компромісну форму, середню між комуною і тсозом. Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. Наркомземові СРСР доручалося виробити Зразковий статут сільськогосподарської колгоспної артілі **“як перехідної до комун форми колгоспу”**.

На темних колективізації постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня не позначилася: реальні події розгорталися так, як цього бажав Сталін. На форми, в яких проходила колективізація, ця постанова також не вплинула. В опублікованому Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р. Зразковому статуті сільськогосподарської артілі принципову для селян різницю між артільною й комунною формами колгоспу навмисно було стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства була декларативною. У статуті не визначалися розміри присадибної ділянки й не вказувалося, що колгоспник може тримати корів та дрібну худобу.

Незважаючи на загрозу розкуркулення, інтенсивне насадження комун у перші місяці 1930 р. викликало колосальний опір селянства. Найчастіше він матеріалізувався у “волинках”, тобто, демонстративному небажанні працювати в примусово створеному колгоспі. Пройшло безліч “баб'ячих бунтів”. Селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на корову, дрібну худобу й птицю.

Виявилося, що в українському селі ще залишилися невилучені чекістами запаси зброї. В Антонінському районі Шепетівського округу певний час діяв озброєний загін чисельністю до 200 чоловік, який

60. Розкрита чекістами схованка зброї на селянському подвір'ї.
Село Сирсько-Литовське на Дніпропетровщині. 1930 р.

громив колгоспи й радянські установи, знищував активістів-незаможників. У Червоноповстанському районі на Одещині сформувалися збройні загони, в яких одночасно брали участь радянські й антирадянські партизани часів громадянської війни. Вони встановили свою владу у великих селах — Яськах, Граденицях, Троїцькому. Селянські бунти на Чернігівщині й у Дніпропетровському окрузі поширилися на велику територію (по п'ять районів) і придушувалися військовою силою.

Грандіозний розмах селянських виступів в усіх районах суцільної колективізації викликав панічні настрої в керівних колах ВКП(б). 11 лютого в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів компартій союзних республік, а 21 лютого — нарада секретарів обласних і крайових комітетів партії незернових регіонів СРСР. Керівники партійних комітетів, які виступали, в різкій формі критикували ухил у бік організації комун.

18 лютого ЦК КП(б)У з ініціативи С.Косіора ухвалив постанову "Про стан підготовчих робіт до весняної сільськогосподарської виробничої кампанії". Зміст її назви не відповідав. Звернувши пильну увагу на примусову колективізацію дрібної худоби та птиці, ЦК попереджав,

що це “відіб'ється на виконанні основних завдань колективізації й створить труднощі для масового розгортання колективізації сільсько-го господарства”. Окружним комітетам партії пропонувалося зосередитися на “усуспільненні основних засобів — землі, робочої худоби, сільськогосподарських машин і знарядь”.

Цього разу (на противагу директивному листу від 27 грудня 1929 р.) ЦК КП(б)У висловився проти комунізації селянських господарств у рішучих тонах. Мабуть, Косіор відчув загальну опозицію партійного апарату цій ідеї. Тому він ставив питання рубя. Зрештою, Сталін ніколи прилюдно не визначав свого ставлення до комунної форми колективізації. Принаймні, постанова ЦК КП(б)У від 18 лютого відкрито протистояла як союзному документові — Зразковому статуту сільськогосподарської артілі від 6 лютого, так і затвердженому в Україні Зразковому статуту тсозу від 7 грудня попереднього року. Однак саме в ці дні, 24 лютого, Косіор виступив з інструктивним листом про форсування темпів колективізації.

Питома вага колективізованої орної землі (у відсотках до загальної площі селянських посівів) в УСРР збільшилася з 16,4% на 1 січня 1930 р. до 29,3% на 1 лютого, 68,5% на 1 березня та 70,9% на 10 березня. Отже, найвищих темпів колективізації було досягнуто в лютому 1930 р. Та чи можна довіряти цій статистиці? На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Косіор говорив: “Ми мали суцільну колективізацію на території десятків сіл, а потім виявлялося, що все це дуте, штучно створене, населення в цьому не бере участі й нічого не знає”.

Звісна річ: коли вимагався справний відсоток колективізації, місцеві керівники поспішали з рапортом, не турбуючись про те, що колгоспи залишалися “паперовими”. Вони мали перед собою приклад, гідний наслідування: сам генеральний секретар ЦК ВКП(б) в статті “Рік великого перелому”, коли рівень колективізації селянських господарств не перевищував 5-7%, на всю країну проголосив, що “селяни в колгоспи пішли цілими селами, волостями, районами”. Це було блефуванням: за всю десятирічну історію колгоспів лише окремі середняки знехтували добре поставленим індивідуальним господарством на користь колективного, та й то — не артілі й, тим більше, не комуні, а тільки тсозу. Однак у такому блефуванні був політичний розрахунок. Знаючи про те, що в іншому районі вже здійснено суцільну колективізацію, керівники районного й окружного рівнів боялися відстати й робили все, щоб “активізувати” середняка на своїй території. Коли ж це не виходило, а телефонограми зі звітами вимагалися кожної п'ятиденки, використовувався рапорт-блеф у надії, що селян удасться “дотиснути” пізніше.

Сталін відчув, що необхідно відступити. У ЦК ВКП(б) переглянули редакцію Зразкового статуту сільгоспартілі. Тепер він давав чітку відповідь на запитання про те, що слід колективізувати при утворенні колгоспу або при вступі селянина в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу, присадибну ділянку.

2 березня газета “Правда” опублікувала переглянуту редакцію статуту. У цьому ж номері друкувалася стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів”. У ній генсек підкреслював, що основною ланкою колгоспного руху є артіль, а не комуна. У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. *“Не можна насаджувати колгоспи силою, — повчав Сталін. — Це було б нерозумно й реакційно”*. Комунізація села та форсування темпів колективізації оголошувалися лівацькими перекрученнями місцевих працівників, які належить суворо засудити, а винних — покарати. Проголошувалася свобода виходу селян із колгоспу.

14 березня ЦК ВКП(б) опублікував постанову “Про боротьбу з викривленнями партії в колгоспному русі”. Партійні комітети зобов’язувалися поводити рішучу боротьбу з перекрученнями політики партії.

Стаття Сталіна й постанова ЦК ВКП(б) внесли заспокоєння в селянські маси. А серед місцевих керівників запанувала розгубленість. У вказівках відповідальних працівників центрального апарату наголошувалося на необхідності здійснити колективізацію всієї селянської власності в найстисліші терміни, а тепер тих, хто сумлінно виконував директиви, звинувачували в лівацьких перекрученнях і викривленні лінії, накресленої постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. І справді, в усім відомій постанові називалися конкретні й не такі вже стислі строки колективізації для головних регіонів, визначалася саме артіль як найбільш доцільна форма колективного господарства.

ЗАВЕРШЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

У квітні 1930 р. ЦК КП(б)У заслухав питання про становище в Шенетівському й Тульчинському округах, де було допущено найбільші “перекручення” під час колективізації. В ухвалених постановах говорилося про оновлення в них партійно-радянського керівництва. Постанови негайно опублікували в пресі. За пропозицією П.Постишева бюро Харківського окружного партії припинило кримінальні справи й

звільнило з-під арешту селян, які брали участь у "волинках". Давалася вказівка провести показові суди над відповідальними працівниками, винними в знущаннях над людьми.

Було вжито низку заходів щодо економічного стимулювання колективізації. Постановою ЦК ВКП(б) від 2 квітня "Про пільги для колгоспників" від оподаткування на два роки звільнялися колективізована робоча та продуктивна худоба, а також худоба колгоспників. Знижувався вступний най і зменшувалися відрахування з прибутку колгоспів у неподільний фонд із відповідним підвищенням відрахувань на оплату праці в громадському господарстві.

Усі каральні, економічні й пропагандистські заходи, запроваджені навесні 1930 р., мали на меті врятувати справу колективізації. Але тут виникла нерозв'язна проблема: не перешкоджати селянам виходити з колгоспів, якщо вони цього настирливо домогалися, й одночасно утримати максимально високий ступінь колективізації було неможливо. Там, де обстановка здавалася гострою, селянам не чинили перешкод. Там же, де становище більш-менш стабілізувалося, гору брала тенденція зберегти колгоспи. 20 березня в партійні комітети було направлено директивний лист ЦК КП(б)У за підписом С.Косіора. У ньому, зокрема, вказувалося:

"Коли партія розпочала боротьбу проти викривлень у колгоспному русі, деякі місцеві працівники стали кваліфікувати це як відступ. Таким настроям треба давати рішучу відсіч. Партія не відступає. Але партія закликає до порядку тих комуністів, які зарвалися, примушуючи їх повернутися на партійні позиції. Не можна впадати в іншу крайність — огульно розпускати колгоспи, роздавати реманент, насіння тощо".

Питома вага колективізованої орної землі (у відсотках до загальної площі селянських посівів) зменшилася з 70,9% на 10 березня до 53,2% на 10 квітня й 34,1% на 1 жовтня 1930 р. Восени колгоспниками залишалося менше третини селян. Звертає на себе увагу стрімкий (майже на 20 пунктів) спад у перший місяць після того, як Сталін авторитетно схаарактеризував свою попередню політику щодо селянства як "запаморочення". Адже у посівну кампанію вийти з колгоспу було нелегко, майже неможливо. Як же пояснити таку динаміку? Існує лише одне раціональне пояснення: спад у цей час відбувався за рахунок ліквідації неіснуючих, "паперових" колгоспів.

Немає узагальнених даних, які характеризували б кількість виходів із колгоспів за період від березня до жовтня 1930 р. окремо по бідняках і середняках, проте безліч конкретних фактів показує, що переважну більшість "дезертирів" становили середняки. Розпочатий у березні процес "вимивання" середняків ішов так інтенсивно, що зробив колгос-

ли практично повністю незаможницькими. Щоб продовжувати суцільну колективізацію, слід було втягувати середняка в колгосп повторно.

Наступ на селянство розпочався з директивного листа "Про колективізацію", надісланого у вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) всім обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У ньому вимагалось добитися рішучого зрушення в справі організації "нового могутнього піднесення колгоспного руху". Відповідно до інструкцій, які летіли з центрального партійного апарату, грудневий (1930 р.) пленум ЦК КП(б)У дав директиви наступної весни підняти рівень колективізації, а протягом усього 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію степових районів.

У грудні 1930 р. об'єднаний пленум ЦК й ЦКК ВКП(б) поставив завдання колективізувати протягом 1931 р. не менш як 80% селянських господарств у степових і не менш як 50% — у лісостепових районах України. Яскравіше, ніж будь-які слова, ці цифри зафіксували обсяг того, що необхідно було зробити в республіці. Існувала, однак, якісна різниця між груднем 1930 р. й груднем 1929: по-перше, тепер ставалося завдання загнати середняка не в комуни, а в артіль; по-друге — на це відводився не один рік, а півтора-два. Очолюване Сталіним партійно-державне керівництво внесло ці корективи в політику щодо селянства, враховуючи уроки політичної кризи перших місяців 1930 р.

У новій ситуації, поряд із розкуркуленням, головним засобом тиску на селянство було обрано оподаткування. "Мобілізаційний" ефект державного податку вперше виявився після березня 1930 р., коли для затримання селян у колгоспах ухвалили закон про пільги колгоспникам. 8 квітня політбюро ЦК КП(б)У надіслало в партійний центр телеграму такого змісту: "ЦК КП(б)У вітає пропозиції про нові пільги колгоспникам. Ставимо перед ЦК питання про частковий перегляд закону про сільськогосподарський податок. Даючи правильно великі пільги колгоспному сектору, пільги по техкультурах, він залишає минуло-річний контингент податку, що означає збільшення податку зерновим районам і за високого відсотку колективізації лягає всією вагою на індивідуальне господарство".

Українські цекісти критикували працівників Наркомфіну й Наркомзему СРСР, які готували закон про сільгосподаток, за неухважність. Мовляв, забули про елементарне: якщо передбачаються пільги для колгоспного сектора, то загальну суму податку треба знизити, бо інакше підвищиться обкладення іншого сектора — індивідуального. Керівники України не могли відразу втямити, що пільги колгоспникам продумано створюються за рахунок одноосібників. Ідея була напрочуд ефективною — утворити штучний податково-пільговий перепад. В умовах цьо-

го перенаду від кожного колгоспника вимагалася велика мужність, щоб написати заяву про вихід. Адже він позбавлявся податкових пільг і водночас вішав собі на шию камінь оподаткування, яким тепер обкладалися одноосібники. І навпаки: досить було одноосібнику написати заяву про вступ у колгосп, і він позбувався величезного податкового тягара. У 1932 р. податок уже перевищував суму доходу від одноосібного господарства. За таких умов господарювання ставало неможливим.

Проте податковий прес був не єдиним фактором тиску на селян, які воліли господарювати самостійно. Хліб та іншу продукцію реалізовувати на ринку заборонялося. Селянин мав здавати всі "лишки" державі за низькими цінами. Запроваджена Сталіним продрозкладка стала значно тяжчою, ніж у роки громадянської війни. На кожного одноосібника заводилася посівна картка з тим, щоб він сів стільки, скільки треба не йому, а державі. Восени селянин одержував план здачі продукції, який нерідко перевищував кількість зібраного, тож зовсім не залишалося запасів для власного харчування. Не дивно, що господарство селян-власників деградувало з фантастичною швидкістю. Доводиться дивуватися не тому, що в 1931 р. середняк пішов у колгосп, а тому, що одноосібні господарства ще якось існували.

Загальна динаміка колективізації в Україні в 1931 р. характеризується такими цифрами:

	на 1 березня	на 1 жовтня
кількість колгоспів (тис.)	30 282	32 150
колективізовано орної землі в тис.га	14 127	18 702
у %	52,7	72,0
Колективізовано господарств (тис.)	2 359	3 275
у %	48,5	68,0

Зазначимо, що загальний обсяг орних земель в Україні становив у цей час 25 млн. 987 тис. га, а кількість селянських господарств дорівнювала 4 млн. 865 тис. на початок березня й 4 млн. 763 тис. на початок жовтня 1931 р.

Грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК й ЦКК ВКП(б), як уже зазначалося, дав директиву колективізувати не менш як 80% селянських господарств у степовій зоні й не менш як 50% — в лісостепових зонах України. Фактично до жовтня 1931 р. було колективізовано май-

же 87% господарств у Степу, 70% — у Лівобережному Лісостепу й 65% — у Правобережному Лісостепу. Отже, поставлене завдання виконувалося зі значним перевищенням.

У постанові “Про темпи подальшої колективізації й завдання по зміцненню колгоспів” від 2 серпня 1932 р. ЦК ВКП(б) роз’яснював, що критерієм завершення колективізації в основному є залучення в колгоспи не менш як 68-70% селянських господарств із охопленням не менш як 75-80% їхніх посівних площ (розрив між цифрами пояснюється тим, що “куркульські” господарства ліквідовувалися, але їхня земля приєднувалася до існуючих колгоспів). Постановою визнавалося, що колективізацію основних зерновиробних регіонів, зокрема Степової та Лівобережної України, закінчено. И справді, тільки в поліських та прикордонних районах УСРР питома вага одноосібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п’ятирічки.

Під подвійним пресом податків і продрозкладки двори селян-одноосібників переставали функціонувати як господарства. Не існує узагальнених статистичних даних, що показували б, яка частина одноосібників і далі господарювала на своїй землі. Та окремі факти свідчать: багато які з них не сіяли й перебивалися випадковими заробітками. Наприклад, у великому селі Інгулка Бантанського району в 1932 р. було два колгоспи й 121 одноосібницький двір, з яких сіяв тільки 21.

Зважаючи на поширеність цього явища, політбюро ЦК КП(б)У 28 травня 1931 р. надіслало на місця директивний лист за підписами С.Косіора і В.Чубаря. У ньому вказувалося:

“Роз’яснити одноосібникам, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. й закону про сільгосподаток податок на одноосібників, а також розрахунок по хлібозаготівлях визначатимуться в розмірах, що впливають із минулорічної площі їх посіву. Всю землю, не засіяну в строк у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати й передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, хто злісно ухиляється від сівби, райвиконкоми мають у примусовому порядку залучати їх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконкома твердими розцінками. Встановити колгоспам додаткові завдання по сівбі пізніх культур, маючи на увазі перекриття можливого неосіву індивідуальних господарств”.

Цей директивний лист керувався загальносоюзним законодавством, а не був самодіяльністю республіканських органів влади. Практична мета його зрозуміла: перешкодити ймовірному недосіву. Щоб розв’язати це завдання, законодавець не бачив жодних перепон правового характеру. Якщо при конфіскації “куркульських” господарств згадували про класовий підхід і норми “революційної законності”, то в да-

ному конкретному випадку не було й таких сумнівних мотивів. Кожного селянина, незалежно від соціального становища, можна було обкласти безрозмірним податком, довести “до двору” довільний хлібозаготівельний план, а в разі відмови господарювати за таких умов — зігнати із землі, відібрати коня й реманент. Державне беззаконня стало юридичною практикою.

З другої половини 1931 р. відбувається злиття колгоспів, розташованих в одному населеному пункті. Воно здійснювалося бюрократичним апаратом, якому було зручніше мати справу з великими колгоспами. Самих колгоспників не питали. Загальна кількість колгоспів зменшилася з 35,8 тис. у травні 1931 р. до 24,6 тис. у травні 1932.

Злиття негативно позначилося на економічних показниках колгоспів. Ось що писали жителі села Абрамівка Нехворощанського району на Харківщині, де було об'єднано три артїлі: “Невеликі колгоспи бачили, що й де у них робилося, знали кожного колгоспника, де і що він робить, а тепер правління великого колгоспу відірване від мас, активу не готує, колгоспників до керівництва не залучає. Люди були проти об'єднання. Керівники колгоспів та партосередку не послуhalи їх”.

На III Всеукраїнській партконференції в липні 1932 р. С.Косіор засудив “сверблячку до злиття”. У резолюціях конференції вказувалося на те, що злиття можна допускати тільки як виняток і не інакше як за ухвалою самих колгоспників, при умові, що об'єднувані колгоспи перебувають в однаковому господарському й фінансовому стані. Все ж у місцевої влади “сверблячка” не зовсім припинилася. На кінець 1932 р. кількість колгоспів скоротилася до 23,3 тис.

Співвідношення між формами колгоспів за всі роки суцільної колективізації змінювалося так (у відсотках):

	комуни	артілі	тисози	всього
жовтень 1929 р.	2,9	22,6	74,5	100,0
травень 1930 р.	4,2	52,7	43,1	100,0
червень 1932 р.	3,1	96,3	0,6	100,0

Серед нечисленних комун переважали старі, добре поставлені господарства. Більшість із них виникла на базі поміщицьких економій. Артїлі стали панівною формою колективного господарства з весни 1930 р. В другій п'ятиріччі вони утвердилися як єдина форма колгоспу. Відтоді термін “колгосп” став тотожним поняттю “артіль”.

*61. Молодьба в колгоспі "Комуна-гігант"
Новоникольського району на Старобілицькій. Новоникольськ, 1932 р.*

Починаючи з 1931 р., переважна частка продуктивних сил із приватного сектора сільського господарства перемістилася в колгоспний. Колгоспи мали взяти на себе левову пайку попиту на сільськогосподарську продукцію, який невпинно зростав. Щоб відповісти такому призначенню, вони повинні були налагодити цілком незвичну для селян організацію колективного господарювання.

Таке завдання за конкретних умов початку 30-х рр. виявилось надзвичайно важким. Втрата істотної частки продуктивних сил під час насильницької колективізації, цілковите розорення державою селянських господарств підприємницького характеру, запровадження нееквівалентного обміну між містом та селом у зв'язку з прискоренням темпів індустріалізації — все це зробило атмосферу, в якій народжувався колгоспний лад, кризовою.

ТРУДНОЩІ СТАНОВЛЕННЯ КОЛГОСПНОГО ЛАДУ

Економіка доколгоспного села була ринковою й не потребувала інших регуляторів. Колгоспна ж, створювана як складова частина ізольованої від ринку командної економіки, без керівництва зверху обійтися не могла. Отже, проблема управління набувала в ній першорядного значення. Коли якість управлінських рішень не відповідала потребам, у судинах механізму колективного господарювання, побудованого на відчуженні безпосередніх виробників од засобів виробництва, виникали тромби.

Проблеми управління колективізованим сільським господарством ускладнювалися, насамперед, безпідставними адміністративно-територіальними реформами. Перша з них відбулася ще в 1923 р. Волості були збільшені в райони, а повіти — в округи. З 1925 р. були ліквідовані губернії, і в республіці встановилася триступенева структура управління (центр-округ-район).

У 1930 р. в СРСР були ліквідовані округи. Це рішення мало виправдання для Російської Федерації, де поряд із округами існували області, й для невеликих за територією та населенням союзних республік, але не для України. Проте партійно-державне керівництво УСРР слухняно виконало вказівку, і з вересня 1930 р. територія республіки була поділена на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування й 484 сільські райони.

Виявилось, однак, що керувати зі столиці республіки півтисячею об'єктів управління надзвичайно важко. В ЦК КП(б)У, Раднаркомі УСРР, Укрпрофраді та інших центральних установах стали виникати управлінські ланки за групами районів. Це не зарадило справі, а тільки призвело до глибокої дезорганізації. На III Всеукраїнській партконференції в липні 1932 р. С.Косіор, В.Чубар та інші керівники визнали, що через поспішність під час проведення адміністративно-територіальної реформи сільські райони виявилися, як вони обережно висловлювалися, **“без достатнього керівництва”** у найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу.

Півтора року діяльність центральних установ УСРР була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали в сотнях сільських районів. Нарешті, в лютому 1932 р. було ухвалено рішення про створення п'яти областей, які за територією майже вдвоє перевищували колишні губернії — Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. У липні була утворена Донецька, а в жовтні — Чернігівська області. В кінці 30-х рр. кількість областей подвоїлася, тому що області зразка 1932 р. виявилися занадто великими.

Параліч управління яскраво ілюструється деякими фактами. Зокрема, в грудні 1932 р. В.Чубар визнав на пленумі ЦК КП(б)У, що уряд змушений був користуватися інформаційною мережею ДПУ, щоб розібратися в стані справ: *“Коли в нас були сигнали про великі простой тракторів, ми провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Тут не всі райони ввійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району — що там робиться”*. Називаючи причини кризового стану в сільському господарстві на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, Г.Петровський вказав і на таку: *“Про елементарні речі, які слід було повідо-*

62. Загальні збори колгоспниць в артілі "Великий перелом".
Село Кругле Сватівського району на Донеччині. 1931 р.

мити ЦК або який-небудь інший радянський орган, тижнями й цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі".

Разом із колгоспним ладом народилося директивне управління колгоспами, за якого той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за її наслідки. Одержавлення колгоспів, які формально вважалися спільною власністю колективу селян, виявлялося в дріб'язковому, суперечливому, некомпетентному втручанні чиновників, зарегламентованості численними постановами, планами, нормативами, що плодилися на всіх рівнях управлінського апарату. Розмірковуючи над причинами провалу в сільському господарстві, С.Косіор на III конференції КП(б)У змушений був підкреслити: "Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже справді цілком безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу".

Чи не найважливішу роль у результатах колективного господарювання відігравав адміністративно-управлінський апарат самих колгоспів. За статутом, загальні збори колгоспників могли самостійно обирати голову й правління в цілому. Однак вирішальне слово у виборах належало районним організаціям — райкому партії, районному відділенню ДПУ та райвиконкому. Незалежно від того, чи були директиви з району обґрунтовані, їх невиконання для керівників колгоспу завжди

закінчувалося однаково: усуненням із посади, а нерідко — й ув'язненням. На III партконференції КП(б)У Г.Петровський бідкався з приводу великої плінності колгоспного активу та обурювався тим, що чинний закон про заборону змінювати правління колгоспу кілька разів на рік не виконують у багатьох місцях.

Успіхи або невдачі колгоспу зазвичай визначалися здібностями, досвідом, компетентністю й моральними якостями голови правління. На цю ключову посаду нерідко призначалися двадцятині ятитисячники — робітники великих підприємств, відібрані й мобілізовані на колгоспну роботу партійним та профспілковим апаратом. Маючи досвід організації праці у великих колективах, володіючи культурою виробництва, заснованого на машинній техніці, двадцятині ятитисячники часто виявлялися на висоті і в новій для себе справі. Однак історія колективізації знає також приклади протилежного характеру, коли трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність і байдужість міських "висуванців".

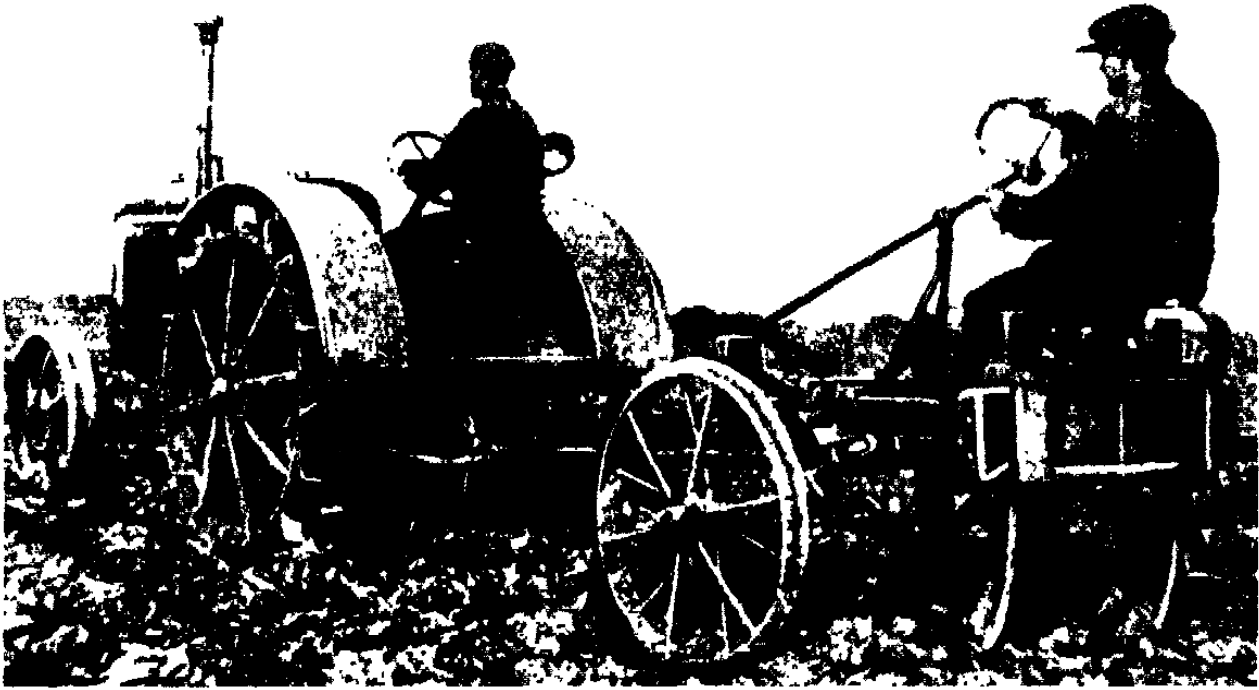
Колгоспи в артільній формі за своєю природою були дуалістичні: громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне — до ринку. Проіснувати за рахунок невеликої присадибної ділянки колгоспник не міг. Праця на колектив повинна була давати йому певну частку виробленої спільними зусиллями продукції. Економічне заохочення продуктивності праці було необхідним: чим більше колгоспник одержував від громадського господарства, тим краще він працював.

Проте на левову пайку колгоспної продукції претендувала держава. Сталін назвав першою заповіддю колгоспів поставки державі. Розподіл виробленої продукції серед колгоспників мав здійснюватися за залишковим принципом, після виконання державних зобов'язань. Звичайно, якщо для такого розподілу щось залишалося.

Щоб узяти максимально багато від колгоспів, працю в громадському господарстві належало механізувати. Тому радянська держава послідовно здійснювала механізацію сільського господарства. Проблема механізації розв'язувалася через машинно-тракторні станції (МТС).

Розгортання мережі МТС відбувалося швидко. Починаючи з жовтня 1930 р. й до кінця першої п'ятирічки в середньому кожні два дні в Україні з'являлася нова МТС. Наприкінці 1932 р. вже діяло 594 МТС із 25 630 тракторами. В зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів, переважно великих. МТС обслуговували 77% колгоспного масиву орних земель.

Такі показники, однак, ще не свідчили про те, що МТС узяти на себе вагому частку трудовитрат, пов'язаних із оранкою землі, доглядом

63. Трактор "Інтернаціонал" Харківського тракторного заводу
на полях колгоспу "Комунар".
Село Ружична Кам'янець-Подільського району, 1932 р.

64. Комбайн запорізького заводу "Комунар"
на полях радгоспу "Червоний Перекоп".
Каховський район Одеської області. 1933 р.

за посівами та збиранням врожаю. У першій п'ятирічці переважна більшість їх займалася формуванням трудових колективів, одержанням і розміщенням техніки, навчанням кадрів тощо. Підготовка механізаторів здійснювалася безпосередньо на виробництві, що призводило до постійних аварій. *“На трактор ми садимо людей, які часто пропущені тільки через двотижневі курси й звідси зрозумілий висновок — вони гроблять машини”*, — розповідав на жовтневому (1932 р.) пленумі ЦК КП(б)У один із відповідальних працівників ЦК ЛКСМУ. Низькою була й якість виготовлення техніки. Після поїздки по Дніпропетровщині в липні 1932 р. Г.Петровський розповідав, що комбайни запорізького заводу “Комунар” через конструктивні недоробки залишали в полі не менш як 15% врожаю.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр.

Колективізація в артільній формі була поступкою селянству з боку Сталіна та його найближчого оточення. За поступку колгоспникам щодо присадибної ділянки Сталін узяв реванш у колгоспів. Розміри колгоспних поставок державі заздалегідь не визначалися. Коли хлібозаготівельний план ставав відомим, він охоплював майже весь урожай. Щоб колгоспники не могли продати хліб на сторону, приватну торгівлю в 1930 р. заборонили. Скасована в 1921 р. продовольча розкладка відродилась у новій формі.

Продрозкладка 1919-1920 рр. стягувалася з індивідуальних господарств, і заготівельники не могли дійти до кожного з мільйонів селянських дворів. Стягування продрозкладки з колгоспів виявилось напрочуд легкою справою. Хліб часто надходив на заготівельні пункти та елеватори прямо з колгоспних полів. Через те, що технічний бік розкладки в колгоспному селі відпав, Сталін привселюдно оголосив, що зернова проблема успішно розв'язується. У 1930-1931 рр. поставки колгоспної продукції державі перебували на рекордно високому рівні, але тільки через те, що колгоспникам держава майже нічого не залишала.

Колгоспники збагнули, що потрапили в пастку. Ніхто з них не бажав трудитися безплатно. Змушені все-таки працювати в громадському господарстві, вони тільки вдавали, що працюють. Абсолютна матеріальна незацікавленість призводила до колосальних втрат сільськогосподарської продукції. У газетних кореспонденціях повідомлялося, що врожай 1932 р. в Україні видався добрим, але він гине на полях. Селяни заявляли: *“Хай гине, все одно й це заберуть”*.

Одним із найсерйозніших виявів кризи стало масове "розбазарювання" хліба, якщо вжити термін, що був тоді в ходу. Селяни не могли почувати себе господарями у власному колгоспі, тому що вироблена колективною працею продукція не ставала власністю колективу. З другого боку, вони усвідомлювали, що колгоспи утворені шляхом об'єднання їхніх власних засобів виробництва. Колізія розв'язувалася просто: щоб уникнути голодування, люди починали приховувати продукцію, вироблену в громадському господарстві, від обліку. Наприклад, залишали зерно в соломі та в полові під час обмолоту. Зерно йшло з поля на елеватори, а солома й солома залишалися колгоспу.

Хлібозаготівлі проходили дедалі важче. Заготівлі з урожаю 1931 р. тривали аж до весни 1932. Заготівельники тоді вимели в селян абсолютно все. У 44 районах розпочався повальний голод із численними смертними випадками. Були зареєстровані факти людоджерства. Зокрема, в липні 1932 р. до Вінницького обласного суду передали справу 40-літньої селянки Параски Якименко, котра, як було сказано у вироді, *"з корисливою метою зарізала свого трирічного сина Кузьму, а м'ясо міняла сусідам на крашанки"*. Не знаючи, що їй робити з голодними дітьми, нещасна жінка звернулася до священика, а той відповів: *"Заріж одного і годуй інших"*. Уповноважений колгоспу "Нове життя" Буцького району повідомляв ВУЦВК, що в них померло від голоду 20 чоловік. Голова артлі ім. Г. Шевченка в с. Писарівка Новосанжарського району вказав, що до початку травня зареєстровано 15 випадків голодної смерті. Голод припинився тільки влітку, з новим урожаєм.

Для компартійно-радянського апарату й вищого керівництва на чолі зі Сталіним стало, нарешті, очевидним, що треба змінювати відносини між колгоспами й державою. 6 травня 1932 р. з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), якою запроваджувалася так звана колгоспна торгівля. Це була звичайна базарна торгівля за цінами, що склалися на ринку. План хлібозаготівель по селянському сектору (колгоспи та одноосібники) скорочувався з тим, щоб приблизно п'яту частину колгоспної продукції селяни могли спрямовувати у вільну торгівлю. Дозвіл її означав, що спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була визнана, як і в 1921 р., неспроможною. Однак на поточному становищі в сільському господарстві ця постанова не позначилася. Як і раніше, торгівля хлібом залишалася забороненою. Її передбачалося дозволити тільки після виконання хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р., тобто, не раніше січня майбутнього (1933) року.

Сталін усе-таки розраховував на те, що йому вдасться примусити селян працювати в колективних господарствах не під впливом матеріальної зацікавленості, а під загрозою суворих кар. 7 серпня 1932 р.

*65. Приймання хліба від селян
на Кагарлицькому зсипному пункті "Союзхліба".
Київська область, 1932 р.*

*66. Мітинг селян після здачі хліба на зсипний пункт.
Село Улі Золочівського району Харківської області, листопад 1932 р.*

ВЦВК й РНК СРСР ухвалили власноручно написану ним постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Відповідно до цього законодавчого акта, розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за “пом’якшуючих обставин” — позбавленням волі на строк не менш як 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля голодній сім’ї, колгоспник діставав строк у концтаборах. У народі цей драконівський акт охрестили **“законом про п’ять колосків”**.

Влітку 1932 р. радянські газети були переповнені рапортами переможців “соціалістичного змагання” про трудові успіхи на будовах важкої індустрії та на колгоспних ланах. Свідчення небагатьох іноземців, які подорожували країною, малюють картину, далеку від газетних повідомлень. Канадський експерт Е. Кернс писав: *“6 червня прибув з Москви в Київ. На кожній станції натовп — від десятків до кількох сотень, залежно від величини міста — обірвані, голодні селяни, деякі жебрачать хліб, багато з них чекають, переважно даремно, квитків, вилазять на приступки вагонів або приєднуються до тих, хто сидить на даху. — всі брудні, нещасні, без сліду усмішки”*. Радник британського посольства в Москві В. Стренг доповідав в МЗС Великобританії: *“Українські селяни перебувають під загрозою голоду після доброго врожаю, який використано на потреби міст, приріст військових запасів, експорт або утворення насіннєвого фонду в інших частинах країни. Багато з них переміщуються в міста у пошуках хліба. Худоба гине через брак фуражу або забивається на їжу”*.

6 липня 1932 р. в Харкові відкрилася III конференція КП(б)У. На порядку денному була доповідь С. Косіора “Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії та про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”. Скликання партконференції напередодні жнив, а також обмеження порядку денного єдиним питанням було явищем безпрецедентним. Присутність провідних діячів політбюро ЦК ВКП(б), підручних Сталіна Л. Кагановича і В. Молотова, також свідчила про незвичайність ситуації.

На конференції Молотов повідомив, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили республіці хлібопоставку з урожаю 1932 р. в об’ємі 356 млн. пудів по селянському сектору. Хоч новий план на 40 млн. пудів зменшувався проти попереднього, він був вочевидь не під силу сільському господарству, яке дедалі більше занепадало.

Керівні працівники української партійної організації в своїх виступах підкреслювали, що не крадіжки, а прогресуючий під впливом продрозкладки параліч сільськогосподарського виробництва призводить до величезних втрат урожаю. П. Любченко вказував, що під час збираль-

ної кампанії 1931 р. було втрачено від 100 до 150 млн. пудів зерна. За оцінкою С.Косіора, минулорічні втрати становили від 120 до 150 млн. пудів. Найбільшу цифру навів М.Скрипник — до 200 млн. пудів. Відзначаючи, що селяни голодують, промовці висловлювали сумнів у реальності хлібозаготівельного плану. Деградація виробництва поглиблювалася, і втрати з урожаю 1932 р. слід було прогнозувати на більш високому рівні, ніж минулорічні.

Молотов не заперечував очевидних фактів голодування селян. Проте причину становища, яке ставало трагічним, голова Раднаркому СРСР вбачав не в розмірах заготівель, а в *“помилках, допущених під час хлібозаготівель”*. Не було й мови про органічну ваду самого принципу продовольчої розкладки, на якому ґрунтувалися відносини між містом і селом.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. Від червня до жовтня з колгоспів та одноосібників вдалося вичавити тільки 136 млн. пудів хліба. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали річний план.

Централізовані ресурси хліба та інших видів продовольства швидко танули. Це викликало зменшення й без того мізерних норм видачі продуктів по картках для робітників і службовців. Стрімко впав хлібний експорт, що призвело до майже десятиразового збільшення дефіциту зовнішньоторговельного балансу проти 1929 р. Зростання короткострокової заборгованості зумовило появу на західних валютних ринках чорної біржі радянських векселів. Прострочення платежів загрожувало непередбаченими наслідками, а тому чергові виплати радянський уряд робив за рахунок валюти, одержуваної від продажу на зарубіжних аукціонах національних художніх цінностей.

В цій ситуації Сталін відрядив в основні хлібовиробні регіони СРСР надзвичайні заготівельні комісії на чолі зі своїми найближчими співробітниками. П.Постишев очолив комісію в Поволжі, Л.Каганович — на Північному Кавказі, В.Молотов — в Україні.

Надзвичайна хлібозаготівельна комісія працювала на повну потужність, але було б даремно шукати в архівах її документацію. Просто час від часу Молотов (іноді — й Каганович) наїжджав в Україну й цікавився, як ідуть справи. Комісія не видавала розпоряджень, але, поки тривали її повноваження, всі республіканські партійно-урядові постанови, пов'язані з хлібозаготівлями, писалися під диктовку Молотова.

Початком роботи надзвичайної комісії було засідання політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1932 р. Молотов повідомив, що ЦК ВКП(б) вдруге зменшив хлібозаготівельний план для УСРР — на 70 млн. пудів. По селянському сектору встановлювалася остаточна цифра в

261 млн. пудів. Зменшені плани вимагалося виконувати негайно. "Балачки" про брак зерна не бралися до уваги. Зрив заготівель пояснювався не ним, а браком боротьби за хліб.

Така постановка питання свідчила про завуальоване звинувачення компартійно-радянського апарату УСРР у саботажі хлібозаготівель. Пізніше, на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК ВКП(б), Сталін повторив це звинувачення у відкритій формі: *"Наші сільські комуністи, принаймні більшість із них ... стали боятися того, що селяни не додумаються припримати хліб для вивезення його потім на ринок по лінії колгоспної торгівлі й, чого доброго, візьмуть та й здадуть увесь свій хліб на елеватори"*.

Справді, звинувачення в бездіяльності або навіть у саботажі мали під собою ґрунт. Тільки мова йшла не про вивезення хліба на вільний ринок, з необхідністю існування якого вже погоджувався навіть генеральний секретар ЦК ВКП(б). Переважна більшість партійних, радянських і господарських керівників, кинутих на хлібозаготівлі, не могла залишатися гвинтиком бездушної державної машини, коли бачила на власні очі трагізм ситуації, що складалася на селі. Тому вони відкрито або приховано виступали проти конфіскації продовольства у голодних селян.

Один із небагатьох представників партійно-державного керівництва України, якому пощастило вмерти власною смертю, другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому й міськкому партії Р.Терехов зустрівся зі Сталіним і розповів йому про голод в Україні. Як згадував Терехов у 1964 р., генсек не вислухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: *"Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, ви добрий оповідач — вигдали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але — не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому й ЦК КП(б)У та піти працювати до спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати"*.

Під час одного з наїздів в Україну Молотову не сподобалася позиція керівників Оріхівського району на Дніпропетровщині, котрі всіма засобами прагнули захистити селян від примари голоду. На політбюро ЦК КП(б)У сталінський емісар заявив: *"У Оріхівському районі щось неладне, засіли люди, чужі соціалізму, чужі нашій класовій політиці..."* Не домігшись співчутливого ставлення до цієї заяви, Молотов доповів Сталіну. Той розлютився й 7 грудня 1932 р. розіслав у всі партійні організації циркуляр. У ньому керівники Оріхівського району оголошувалися *"обманщиками партії й шахраями, які спритно провадять куркульську політику під пранором своєї "згоди" з генеральною лінією партії"*. Сталін поставив вимогу негайно заарештувати й нагородити

їх по заслугах, тобто, дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному. За кілька днів було організовано показову "оріхівську справу". Виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду виконала розпорядження генсека.

З 1 листопада 1932 по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія вилучила в колгоспах 73,2 млн. пудів хліба, серед одноосібників — 13,8 млн. пудів, а всього по селянському сектору — 87 млн. пудів. У радгоспів було взято 17,6 млн. пудів. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., сягнула 261 млн. пудів. Заготівлі з урожаю 1931 р., які тривали до 1 лютого 1932 р., дали 440,4 млн. пудів.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. послужили безпосередньою причиною голоду в Україні в першій половині 1932 р. Тоді кількість хліба, "викачаного" в зимові місяці, становила менш як третину від об'єму, заготовленого влітку й восени. Взимку 1932-1933 рр. було зібрано майже таку саму кількість хліба, що й попередньої зими, але тепер вона становила дві третини об'єму, заготовленого в нормальний час. Те, що вдалося витиснути з українського села таку саму кількість зерна, як і раніше, можна пояснити лише одним: зимові заготівлі вирвали кусень хліба уже з рота голодного.

Проте голодомор 1932-1933 рр. має своєю безпосередньою причиною не тільки цілковиту конфіскацію основного продукту харчування — хліба. Торгівля хлібом була заборонена, і взагалі купити якийсь продовольство в ті голодні роки на ринку ніхто не міг. Проте основна частина селян, в якій були запаси іншого продовольства, змогла б протриматися до нового врожаю й без хліба.

Надзвичайна хлібозаготівельна комісія в Україні не обмежилася конфіскацією зерна. Під диктовку Молотова 18 листопада 1932 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада постанова РНК з однаковими назвами — "Про заходи до посилення хлібозаготівель". Місцева влада зобов'язувалася організувати вилучення в колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту й перевезення. Цей зловісний пункт обох постанов на ділі означав кару за "розбазарювання", яка повинна була спіткати тих, хто не виконав розкладеного на кожний колгосп і доведеного до кожного одноосібного двору хлібозаготівельного плану. Виявити "розкрадений" хліб можна було тільки обшуком. Отже, держава санкціонувала проведення масових обшуків із негайною конфіскацією наявних запасів хліба.

Цей зловісним був пункт постанов про натуральні штрафи м'ясом та картоплею, які накладалися на боржників по хлібозаготівлях, коли в них не знаходили хліба. Цей пункт означав тільки одне: свідомо

67. Фото Евальда Амменде про голод 1933 р. в Україні, вперше опубліковані в його книжці, виданій у Відні в 1935 р.

здійснюваний терор голодом. Конфіскаційні хлібозаготівлі були візитною карткою голоду. "Натуральні штрафи" стали візитною карткою страхітливого голодомору.

У роз'ясненні наркомату юстиції УСРР від 25 листопада 1932 р., де йшлося про організацію виконання урядової постанови щодо посилення хлібозаготівель, підкреслювалася небажаність "масових трусів і адміністрування", висувалася вимога "найширше поставити й використати агентурні можливості". Однак на практиці використовувалися й труси, й "агентурні можливості". Серед останніх було й таке: вчителів змушували розпитувати малих дітей, хто з них їв хліб, а потім доповідати, кому слід...

В усіх районах України, за винятком прикордонних, з активною участю комнезамівців і відряджених на хлібозаготівлі робітників із міст почалися подвірні обшуки з конфіскацією запасів будь-якої їжі — сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктової сушні, цибулі тощо. Забирали все продовольство, приготоване на зиму та весну. Конфіскація продовольства подавалася як кара за "куркульський саботаж" хлібозаготівель і здійснювалася цілком гласно, з висвітленням у районних газетах.

Державі був потрібний хліб, а не картопля чи фруктова сушня. Коли відразу після хлібозаготівель розпочалася "заготівля" всього виявленого в селянській садибі продовольства, можна з певністю твердити: так тоталітарна держава карала селян за небажання сумлінно працювати в громадському господарстві артіль. Терор голодом, як і експропріація заможного селянства, був одним із методів створення колгоспного ладу.

15 березня 1933 р. С.Косіор написав адресовану Сталіну доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. В ній український генсек несамохіть ужив фразу, яка пояснювала причини терору голодом. Ось вона: *"Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах"*.

Під "найбільш неблагополучними районами" малися на увазі райони з підвищеною смертністю від голодомору, який тим часом уже лютував в українському селі. Косіор бідкався, що навіть голод не примусив багатьох колгоспників задарма працювати на державу.

Сталін поставився до голодомору як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У та протоколах політбюро ЦК слово "голод" не згадувалося. Конкретні заходи партійних органів, які пов'язувалися з голодом, проходили в документації через "особливі теки". Певна річ, ніхто не боявся розголошення відомої всім

інформації. У сталінського табу був інший знаковий смисл: тема голоду не підлягала відкритому обговоренню на будь-яких, навіть закритих партійних зборах чи на пленумах партійних комітетів. Цього табу в КІРС дотримувалися аж до грудня 1987 р.

Завіса мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про жахливий голод із людськими жертвами в Радянському Союзі. На сесії ЦВК СРСР у грудні 1933 р. М.Калінін зробив уїдливу ремарку стосовно активності благодійницьких та інших організацій, що не припинялася на той час: "Збираються політичні шахраї й пропонують зробити пожертвування "голодуючим" України. І де збираються? У Відні, де пролетаріат буквально вмирає з голоду".

Радянська влада не шкодувала коштів, щоб приховати наслідки голоду від іноземців, які інколи проникали за "залізну завісу". 6 грудня 1932 р. декретом ВУЦВК й РНК УСРР (до речі, опублікованим) на "чорну дошку" було занесено кілька сіл у різних районах України. Запропонований Кагановичем статус "чорної дошки" означав, що селяни позбавлялися права на виїзд за межі села, припинявся підвіз будь-яких промтоварів, відбувалися безперервні обшуки в садибах "боржників" із вилученням продовольства. Село Гаврилівка Межівського району на Дніпропетровщині вимерло повністю. Про цю трагедію стало відомо за кордоном, і американські журналісти попросили дозволу поїхати в Дніпропетровську область. Дозвіл вони дістали напрочуд легко. У книжці "Про що ми могли дізнатися", виданій 1934 р. в Нью-Йорку, Е.Шервуд писав так: *"Група іноземних візитерів дізналася про чутки, що в с.Гаврилівка всі люди, крім одного, мовляв, померли з голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський загс, священика, місцеву раду, суддю, вчителя й кожного окремого селянина, з яким зустрічалися. Виявилося, що троє з 1100 жителів померли від тифу, було вжито заходів, щоб припинити епідемію, не було смертей від голоду"*. Можна не сумніватися, що американський журналіст писав про те, що бачив на власні очі. Але також не можна сумніватися в тому, що жителі Гаврилівки померли від голоду.

Ще більшого клопоту працівникам ДПУ, які створювали такі "потьомкінські села", завдала поїздка в 1933 р. відомого французького політичного діяча Едуарда Ерріо — голови комітету в іноземних справах палати депутатів, а в минулому — прем'єр-міністра. Програму візиту склали з урахуванням побажань високого гостя побувати в Україні та на Північному Кавказі, що найбільше, як він чув, постраждали від голоду. 26 серпня Е.Ерріо прибув пароплавом в Одесу, через день опинився в Києві, згодом у Харкові й на Дніпробуді, всюди оглядав,

що хотів, зустрічався з сотнями людей. 31 серпня з Ростова-на-Дону Ерріо виїхав у Москву, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянута ним місцевість пережила голодомор. Клоніт щодо організації такої поїздки для Сталіна обернувся значним політичним канігалом. 13 вересня газета “Правда” надрукувала зроблену в Ризі заяву Ерріо журналістам, в якій категорично спростовувалися “брехливі вигадки буржуазної преси про голод у Радянському Союзі”.

Після 1929 р. жити в селі стало зовсім важко, й сільська молодь почала тікати в міста та на новобудови, де можна було влаштуватися на роботу. Кількість прибулих у міста, за даними радянської статистики, зростала з 6,4 млн. чоловік у 1928 до 10,8 млн. у 1931 р., а кількість вибулих — відповідно з 5,4 до 6,7 млн. чоловік. Отже, механічний приріст міського населення збільшився за ці роки з 1,0 до 4,1 млн. чоловік. У 1932 р. мова вже йшла не про працевлаштування в місті, а про втечу від голоду. Щоб припинити неконтрольовану урбанізацію, Сталін запровадив із грудня 1932 р. внутрішні паспорти для населення міст та новобудов. У цьому документі, якого не знали демократичні країни, фіксувалися основні дані про кожну людину, включно з місцем проживання. Для всіх, крім військовослужбовців, паспорт став основним посвідченням особи. Однак у гіршому становищі опинилися жителі сільської місцевості, яким паспортів не видавали. Вони вже не могли легально влаштуватися в місті.

Водночас із запровадженням паспортної системи (паспортизація вимагала певного часу) Україна була оточена по периметру своїх кордонів загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити переходу голодних селян в інші республіки. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницями. Бригади чекістів перевіряли в потягах багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни купували на чорному ринку в сусідніх республіках, щоб привезти своїм голодним сім'ям.

Смертність від голоду спалахнула вже першого місяця роботи молотовської комісії. Починаючи з весни 1933 р., вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоджерства й трупожерства (відділити одне від одного майже неможливо). Прагнучи врятувати своїх дітей, селяни везли їх у міста й залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Саме вони найчастіше ставали жертвами канібалів.

Сталін у ці трагічні місяці публічно визнав тільки “харчові труднощі в ряді районів”. Звертаючись до колгоспників у лютому 1933 р., коли велетенські масштаби голодомору цілком уже окреслилися, генсек цинічно заявив: *“Принаймні, як порівняти з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10-15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою”*.

Аналіз даних демографічної статистики 30-х рр. свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. чоловік. Цей голод був зумовлений зимовими хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. (в першій половині 1932 р.) та з урожаю 1932 р. (в останньому кварталі 1932 р.). В українському селі смертність перевищувала народжуваність у червні, жовтні, листопаді та грудні 1932 р.

У 1933 р., після конфіскації продовольчих запасів, смертність у сільській місцевості набула масштабів голодомору. Голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік. Народжуваність у голодні роки знизилася на порядок. Повні демографічні втрати в УСРР, включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності, сягали за 1932-1934 рр. 5 млн. чоловік.

Яке забарвлення мав геноцид — національне чи соціальне? Інакше кажучи, знищували українців чи морили голодом “куркулів”?

Є статистика органів ЗАГС за 1933 р. Вона зафіксувала менш як половину смертних випадків (реєстратори також гинули від голоду). Ці дані показують, що в містах смертність мало відрізнялась од природної, а от у селах була потворно високою. Національний зріз демографічної статистики в зіставленні зі зрізом по містах і селах незаперечно доводить, що люди гинули залежно від місця проживання, а не за національними ознаками. Звідси можна зробити висновок: у межах України геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення.

Та не все так просто, коли порівнювати дії трьох надзвичайних хлібозаготівельних комісій. У Поволжі забирали хліб, а не все продовольство. Масштаби голоду в цьому регіоні після хлібозаготівель з урожаю 1932 р. приблизно збігаються з масштабами голоду в Україні після хлібозаготівель з урожаю 1931 р. Була масова смертність, але кількість тих, хто загинув від голоду, мільйонами не вимірювалася, як в Україні.

Своєрідна картина спостерігалася на Північному Кавказі. За даними перепису 1926 р., тут проживало більш як 3 млн. українців. Із шести округів краю найбільше українців налічувалося на Кубані — понад 900 тис. (62% всього населення). На Дону перепис зареєстрував до 500 тис. українців (44%), а в Армавірському окрузі — понад 300 тис. (33%). Виявляється, що від комісії Кагановича найбільше постраждала саме Кубань. Методи геноциду під виглядом хлібозаготівель тут не відрізнялись од українських.

Національна підкладка геноциду глухо виринає в тексті постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі від 14 грудня 1932 р. Керівники ВКП(б) не тільки торкнулися проблеми українізації на Північному Кавказі, яка не стосувалася теми цієї постанови, а й

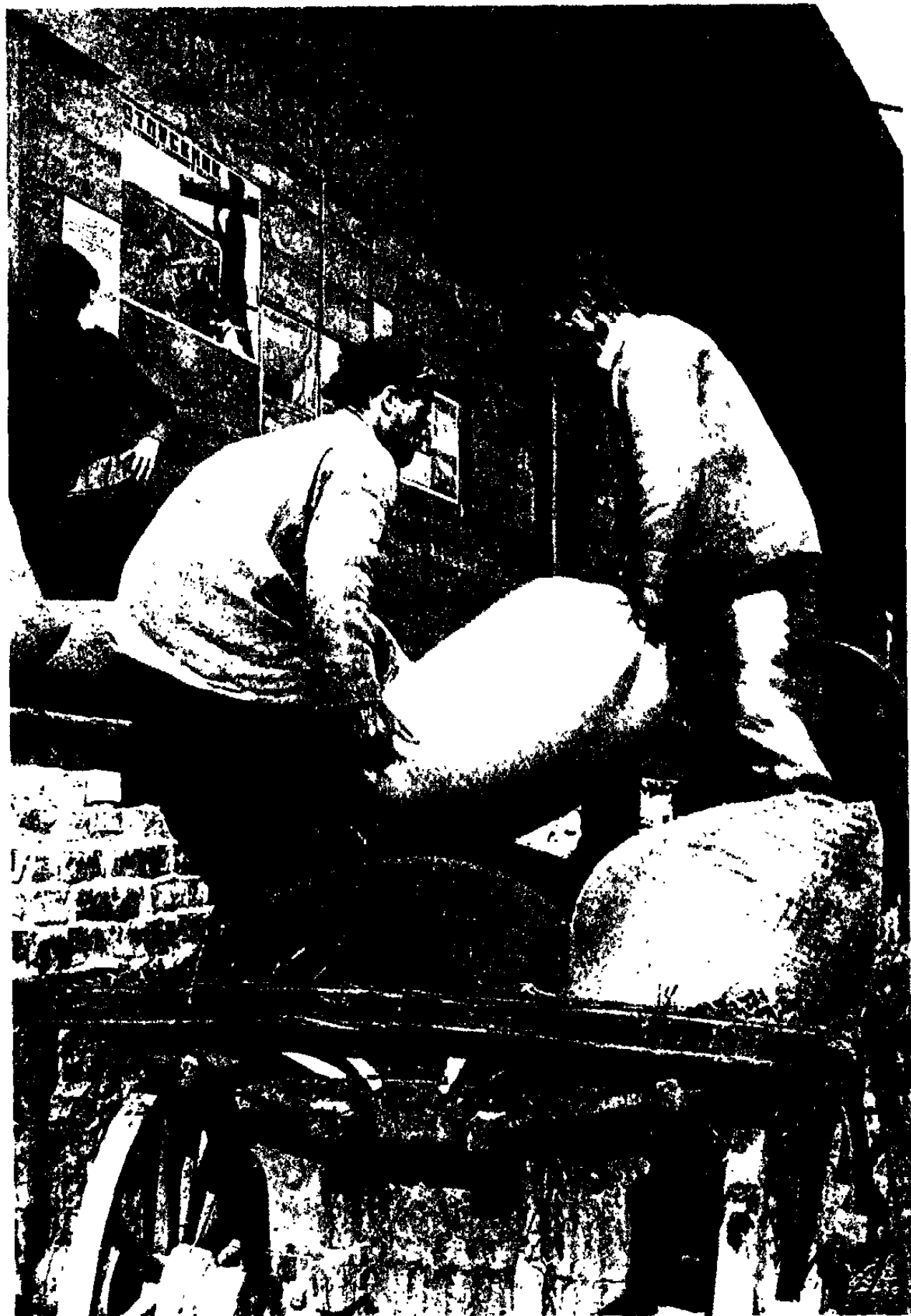
ухвалили низку конкретних рішень із цього приводу. Українізація майже половини районів Північного Кавказу засуджувалася як "петлюрівська", а всі її здобутки за попередні десять років негайно ліквідувалися.

КОЛГОСИ В СИСТЕМІ КОМАНДНОЇ ЕКОНОМІКИ

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК ВКП(б) Сталін заявив, що настала пора відмовитись од політики прискорених темпів колективізації, тому що, мовляв, її завдання виконані. Насправді слід було рятувати охоплене кризою сільське господарство. Поворот в економічній політиці ознаменувався заміною продрозкладки податком, дозволом колгоспам та одноосібникам реалізувати вироблену продукцію, за винятком твердо зафіксованої норми держпоставок, за цінами вільного ринку.

19 січня 1933 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами". У доповіді на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У С.Косіор знайшов точні слова, щоб охарактеризувати її значення: *"Закон про обов'язкову поставку хліба державі — винятковий господарсько-політичний важливості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби і у всій нашій роботі щодо зміцнення колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, тим більший врожай збере, тим більше хліба в нього залишиться після виконання своїх зобов'язань"*.

І все-таки різниця між продродатком 1921 р. та обов'язковими поставками 1933 р. була якісною. Ленінський продродаток зберігав натуральну форму тільки до стабілізації грошового обігу. Надалі він набув грошової форми, й зібрані через бюджет кошти держава витрачала на вільному ринку, купуючи стільки зерна, скільки селяни могли продати за встановленими цінами. Сталінські поставки завжди мали натуральну форму. Між державою та одержавленими колгоспами ринкових відносин не виникало. Обов'язкові поставки були податком із прибутку. Звичайно, вони принципово відрізнялись од реквізицій 1919-1920 рр. і безрозмірної продрозкладки 1929-1932 рр., бо залишали селянам

69. Колгоспники артілі "Червоний господар" здають хліб на державний зсипний пункт, Васильківський район Київської області, 1933 р.

70. Підготовка пшениці до здавання державі в колгоспі ім.М.Фрунзе
Межівського району на Дніпропетровщині. 1933 р.

71. Група колгоспників, яка приступила до ранньої сівби в артілі ім.Й.Сталіна
Козетинського району на Полтавщині. Березень 1934 р.

певну можливість працювати на себе. Праця колгоспників за своєю природою була не рабською, а кріпацькою — сумнівне досягнення!

Існування колгоспного ладу виявилось можливим після досягнення певного консенсусу між тоталітарним режимом та селянством. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити од первісних позицій. Сталінський режим відмовився од буквального втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю в примусово створених комунах. У свою чергу, селяни (не відразу, а тільки після кампаній розкуркулення та терору голодом) змирилися з необхідністю працювати в артілі й припинили бойкотування громадського господарства, коли дістали змогу розпоряджатися частиною виробленої в ньому продукції.

Щоб донести до кожного селянина звістку про скасування ненависної продрозкладки, вживалися різноманітні заходи. Текст закону від 19 січня було надруковано багатьма видавництвами в сотнях тисячах примірників. Газети друкували детальні роз'яснення механізму втілення нового закону в життя. Зокрема, газета "Колгоспне село" 31 січня надрукувала таке повідомлення: *"Райвиконкоми мають не пізніше як 15.03.33 р. вручити кожному колгоспові зобов'язання щодо здавання зерна по культурах, зазначивши строки виконання його. Виходитимуть із фактичного засіву озимини та з установленого плану засіву ярини. Ніяких додаткових, ніяких зустрічних планів даватись не буде. Заборонено місцевим органам влади припускати зустрічні плани або накладати на колгоспи зобов'язання зі здавання зерна, що перевищують погектарні норми, визначені в законі. Отже, коли колгосп перевищить визначений йому план засіву ярини й дістане більшу проти запланованої врожайність, то це тільки збільшить його запаси зерна, якими він цілком розпоряджатиметься після виконання твердого завдання й розрахунків із МТС за її роботу"*.

Проти місцевих керівників, які прагнули забезпечити "справну цифру" хлібопоставок тиском на передові колгоспи, застосовувалися санкції. Так, у жовтні 1934 р. бюро Одеського обкому партії ухвалило постанову "Про найгрубіші викривлення лінії партії в колгоспах Перехрестівської МТС (Фрунзівський район)". Було встановлено, що уповноважений райкому партії й голова сільради примусили правління колгоспу ім. І.Петровського, який повністю виконав свої зобов'язання перед державою по хлібоздачі, вивезти хліб, що в нього залишився, в рахунок плану відстаючого колгоспу "Ударник". *"Цей факт, — говорилося в постанові, — є кричущим порушенням неодноразових постанов партії й уряду, що забороняють будь-які зустрічні плани"*. Уповноваженого райкому виключили з партії й разом із безпартійним головою сільради віддали до суду, а колгоспу ім.І.Петровського повернули хліб.

Щоб вивести сільське господарство зі стану економічного колапсу й забезпечити потрібні умови для втілення в життя закону від 19 січня 1933 р., потрібен був певний механізм. Його утворили запровадженням політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійних органів.

Вважається, що політвідділи було утворено за рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК й ЦКК ВКП(б). Справді, перша згадка в пресі про аграрний партійний інститут із надзвичайними повноваженнями зустрічається в матеріалах цього пленуму. Однак рішення про утворення політвідділів було ухвалено в оточенні Сталіна не пізніше листопада 1932 р. 6 грудня цього року бюро Одеського обкому КП(б)У заслухало повідомлення про телеграму С.Косіора щодо організації політвідділів при МТС. Пропозиції обкомів про склад політвідділів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з П.Постишевим. Керівників політвідділів затверджував ЦК ВКП(б).

Проголошувалося, що політвідділи повинні перетворити машинно-тракторні станції та радгоспи в центри господарсько-технічного, політичного та організаційного керівництва колгоспами. Насправді їхні завдання були ширшими. Вимагалось відновити втрачене управління сільським господарством, забезпечити виконання основних сільсько-господарських робіт і налагодити громадський порядок у місцевості, де на залишену без догляду дитину чатував людоджер.

До складу політвідділів входили начальник, два заступники й два помічники по роботі серед молоді та жінок. Нові органи влади виводилися з підпорядкування райкомам партії, хоча повинні були працювати в контакті з райкомами та районними відділами ДПУ. Вони мали власну систему підпорядкування аж до політуправління при наркомземі СРСР. Однак політуправління підпорядковувалося не наркомземівським начальникам, а безпосередньо політбюро ЦК ВКП(б).

Свої диктаторські повноваження політвідділи використовували, передовсім, у кадровій роботі. У 1933 р. вони провели чистку керівних та матеріально відповідальних працівників колгоспів, яка охопила 234 тис. голів правлінь, завгоспів, бухгалтерів, комірників тощо. Було зроблено висновок, що 65,5 тис. перевірених (28%) не відповідають посадам, які вони обіймали. Зокрема, позбулися керівних крісел більше половини голів правлінь.

Чистка керівництва здебільшого відповідала інтересам колгоспної економіки. Політвідділи підходили до справи прагматично й звільняли навіть двадцятип'ятитисячників, якщо вони на те заслуговували. Хоч класова термінологія ще не вийшла з ужитку, недавніх незаможників перестали нацьковувати на колишніх середняків, які вже не були селянами-власниками. Наймитсько-бідняцькі групи в колгоспах фактично

припинили існування. Комнезами було ліквідовано, оскільки вони виконали своє призначення й стали не потрібні владі.

Важливою функцією політвідділів було налагодження трудової дисципліни в колгоспах. Ініціатором цієї кампанії став наркомзем СРСР Я.Яковлев. За його поданням ЦВК СРСР 30 січня 1933 р. ухвалив постанову, згідно з якою в разі відмови колгоспника без поважних причин від виконання дорученої йому роботи правління артлі зобов'язане було оштрафувати винуватця в розмірі до 5 трудоднів, а при повторному порушенні — виключити із колгоспу з позбавленням садиби. Виконуючи вказівку союзного наркомзему, наркомзем УСРР затвердив "Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах". Вони набули форми постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 8 квітня 1933 р. й прив'язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформенній Росії закріплювалася за общиною категорія феодално залежних державних селян.

Зокрема, відхід у промисловість, у радгоспи та на інші роботи міг відбутися тільки з письмового дозволу правління колгоспу на окреслений термін. У робочий час від'їзд колгоспника в особистих справах (наприклад, на базар) не допускався. Порушники штрафувалися в розмірі від 1 до 5 трудоднів. Заніження на роботу каралося вперше доганою, вдруге — штрафом (1-2 трудодні), втретє — виключенням із колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник міг тільки у вільний від роботи в громадському господарстві час. Про невідповідність цих драконівських правил положенням Зразкового статуту сільськогосподарської артлі ніхто не наважувався говорити.

Порушення трудової дисципліни ідеологізувалися й політизувалися. У 1933 р. політвідділи вичистили з українських колгоспів 34 тис. "куркульських елементів", переважно за порушення дисципліни.

В роботі політвідділів МТС і райкомів партії великого значення надавалося подоланню зрівнялівки в заробітках колгоспників. Вони взяли під контроль організацію та облік робіт і фінансову звітність у колгоспах. Була розгорнута мережа короткострокових курсів та пунктів заочного навчання, через яку "пропустили" 35 тис. рахівників.

Посилена увага до проблеми обліку та звітності як найбільш гострої пояснювалася необхідністю покінчити з розгартієм — неминучим наслідком господарювання в умовах відчуження безносереднього виробника від засобів виробництва. Командні методи управління тільки на перший погляд здавалися простими та ефективними. Вони вимагали колосальних зусиль щодо налагодження обліку й звітності, за допомогою яких вдавалося в першому наближенні забезпечити певний порядок у колективному виробництві. Такий облік усе-таки не міг повноцінно

замінити природну зацікавленість селян-власників у найбільш раціональному господарюванні.

У колгоспах створювалися бригади з постійним складом працівників, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку, заборонялося їх перекидання з однієї ділянки на іншу. До кінця 1933 р. було створено 106 тис. бригад. У рілльничих бригадах, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур, стали виникати ланки. Згодом ланкова система організації праці поширилася на вирощування зернових культур. Була запроваджена індивідуальна та дрібногруппова (ланкова) прогресивно-відрядна оплата праці.

Запровадження машинної техніки, яке набувало дедалі більших масштабів, вимагало створення в сільському господарстві масових кадрів механізаторів. Їх готували з урахуванням досвіду, нагромадженого в індустріальних галузях. У січні 1934 р. господарникам було запропоновано негайно приступити до агротехнавчання колгоспників, робітників МТС і радгоспів за прикладом та методами кампанії з ліквідації неписьменності. Вони зобов'язувалися висувати на керівну роботу в колгоспах і радгоспах тих, хто був попереду в справі ліквідації агротехнеграмотності.

72. Агротехнічний гурток у колгоспі ім.Г.Петровського.
Село Савинці Вінницької області, 1937 р.

Навчання масових професій організовувалося на довгострокових курсах і в постійно діючих школах із навчально-виробничими майстернями. За 1933-1934 рр., коли воно мало найбільші масштаби, для колгоспів було підготовлено 350 тис. спеціалістів масових професій, для МТС — 247 тис., для радгоспів — 25 тис.

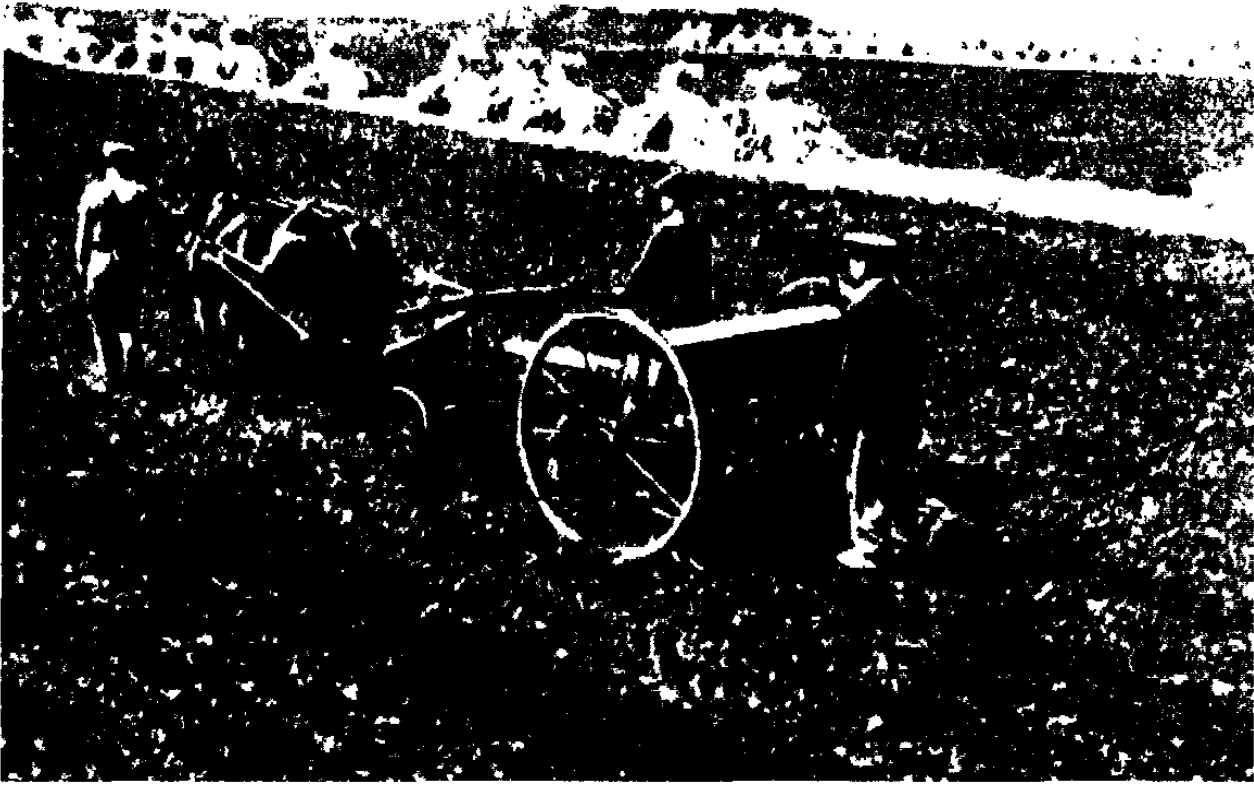
За другу п'ятирічку (1933-1937 рр.) у вищих сільськогосподарських школах, сільгоспінститутах і технікумах було підготовлено 34,3 тис. керівних колгоспних кадрів і кадрів спеціалістів. Отже, робота з підготовки кадрів була поставлена надзвичайно серйозно.

Творці тоталітарної системи, які з допомогою колгоспів залучили до неї мільйони економічно незалежних раніше селянських господарств, зрозуміли, хоч і не відразу, важливість того, щоб стосунки з державою певною мірою влаштовували й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. Сталін висунув гасло, яке швидко стало популярним: **“Зробити всіх колгоспників заможними”**. До здійснення суцільної колективізації увагою радянської влади користувалися тільки пезаможники, а поняття “заможний” стосувалося тільки переслідуваних “куркулів”.

Головний напрямок зусиль компартійно-радянського керівництва щодо зміцнення колгоспного ладу пролягав через розвиток державних

*73. Випускники курсів колгоспних бригадирів
при Проскурівському міськземвідділі. Березень 1935 р.*

74. Посів озимини по парах у колгоспі "Білийчик"
села Мала Перещепина Перещепинського району на Харківщині. 1935 р.

МТС. За другу п'ятирічку кількість МТС збільшилася в Україні з 592 до 958, а число обслуговуваних ними колгоспів — з 12,2 до 26,7 тис. Питома вага колгоспів, обслуговуваних МТС, зросла з 48,2 до 97,3%. Середнє навантаження на кожну МТС за кількістю господарств (27-28) і посівною площею (22-23 тис. га) залишалося стабільним.

У першій п'ятирічці оплата послуг МТС здійснювалася колгоспами за твердими розцінками по кожному виду робіт. У січні 1933 р. була встановлена натуроплата у відсотках від урожаю. Цим виробнича діяльність МТС була поставлена в залежність від її кінцевого результату.

Застосування машин не тільки полегшувало працю в громадському господарстві, а й створювало можливості для впровадження агротехніки. У 1932 р. зернові культури в Україні не пропалувалися, в 1933 вони оброблялися на площі 5,8 млн. га, в 1934 — на площі 11,8 млн. га. Посіви озимини по парах у 1932 р. не провадилися (за винятком окремих господарств), у 1933 вони становили 17,4% озимого клину, в 1936 — 33,6%. Ярові посіви були забезпечені зяблевою оранкою на 19% у 1933 р. й на 85% — у 1937.

Навесні 1934 р. агроном О.Курносенко організував в артлі ім.Г.Петровського Кременчуцького району хату-лабораторію. П.Пос-

75. Павільйон рекордів на Дніпропетровській міжрайонній сільськогосподарській виставці. 1936 р.

тишев наказав партійним організаціям поширити цей досвід і залучив до створення хат-лабораторій установи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. До кінця п'ятирічки в Україні вже налічувалося 35 тис. хат-лабораторій, в яких колгоспники оволодівали основами агрономічної науки.

У 1934 р. була утворена Всеукраїнська комісія з присудження грамот колгоспам і радгоспам за краще господарювання, яка працювала під керівництвом Г.Петровського. Вона зайнялася організацією районних та міжрайонних виставок сільськогосподарської продукції. Переможці виставок одержували право брати участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві.

Поява матеріальної зацікавленості позначилася на продуктивності праці в громадському господарстві. Своїми досягненнями прославилися бригадир Старобешівської МТС на Донеччині П.Ангеліна й ланкова колгоспу ім. Комінтерну в с.Старосілля на Черкащині М.Демченко. Поширення досвіду передовиків давало істотний економічний результат. Наприклад, у 1935 р. в Україні працювало 274 колгоспи з урожайністю цукрових буряків понад 220 центнерів з га, тобто, 2,7% загальної кількості цукробурякових колгоспів, а в 1937 — 2709 господарств (23%).

76. Бригадир жіночої тракторної бригади Н.Ангеліна виступає на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників. Москва, лютий 1935 р.

77. Трактористки бригади Н.Ангеліної на Всесоюзній нараді передовиків сільського господарства. Москва, 1935 р.

До кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу було подолано. Свідченням цього стало скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів серед міського населення й ліквідація політвідділів МТС. Заходи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів дозволили селянам уперше після 1929 р. відчувати, що громадське господарство здатне забезпечити їм мінімально необхідний життєвий рівень.

Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, що відбувся в Москві в лютому 1935 р., затвердив новий Зразковий статут сільсько-господарської артіль. У ньому скасовувалися обмеження на прийом до колгоспу. Раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести до колгоспної каси його вартість грошми.

У статуті проголошувалося, що оброблювана земля закріплюється за колгоспами навечно. Однак це положення виявилось декларативним. Акти на користування землею, які в урочистій обстановці вручалися кожному колгоспові (першою цієї честі удостоїлась артіль "Паризька комуна" Славутського району Вінницької області 15 вересня 1935 р.), не становили перешкоди для відбирання державою будь-якої кількості землі будь-якої миті на промислові чи оборонні потреби.

78. Бригадир Старобешівської МТС (Донецька область)
П. Ангеліна під час оранки. 1937 р.

79. Вручення колгоспникам артілі ім.Й.Сталіна
Державного акта на користування землею.
Село Ясківськ Проскурівського району на Поділлі, жовтень 1935 р.

Новий статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара залежно від місцевих умов) розміри присадибної ділянки. Мотиви цього відверто обґрунтовувались у виступі на з'їзді голови колгоспу ім. В.Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехова: *"Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу"*.

У середині 1937 р. в Україні існувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 млн. 757 тис. селянських дворів. У колгоспах налічувалося 7 млн. 056 тис. працездатних, тобто, менше двох на кожний двір. 703 тис. колгоспників, переважно чоловіків, перебували у відході. Щоб працювати за межами свого колгоспу, селянин повинен був мати довідку з правління.

На цей час ще залишалось 154 тис. одноосібних дворів або 3,9% загальної кількості селянських дворів. Проте в їх розпорядженні перебувало тільки 0,3% селянських посівів. Переважна більшість одноосібників втратила зв'язок із сільським господарством. Суцільна, справді всеосяжна колективізація стала фактом. Позбавлені землі й засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи та державні радгоспи, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані виконувати свій "урок" у формі натуральних поставок державі різноманітної продукції (залежно від спеціалізації колгоспу). Тільки замість слова "урок", яке вживалося до реформи 1861 р., після Другого Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників поширився інший термін — **"обов'язковий мінімум тру-**

*80. На польовому стані артіль "Прогрес"
під час збирання врожаю. Одеська область. 1938 р.*

доднів". Становищу селян, які не випрацьовували мінімуму, не можна було позаздрити, хоча виключення з колгоспу як кара більше не застосовувалося.

Сталін створював колгоспний лад як інструмент для підтримання потрібного рівня нееквівалентності в обміні між містом і селом. Тому його гасло "Зробити всіх колгоспників заможними" було звичайною демагогією. Цілком зрозуміло, що високий рівень заможності селян не входив до числа першочергових пріоритетів компартійно-радянського керівництва.

Однак колгоспники навіть і не мріяли про справжню заможність. Для них було важливо відвести од свого двору примару голоду. Заради цього вони погоджувалися тяжко працювати в громадському господарстві. Такий настрій добре ілюструє розповідь голови колгоспу ім.П.Постишева (Дніпропетровська область) Є.Косих про те, як у них боролися за врожай у 1933 р.: *“Ми повісили на своїх хатах замки. Ми перевели правління колгоспу, сільраду, осередок і кооперацію в борозну. Ми усім селом — від малого до старого — вийшли тягти пирій, трупії мишей та ховрахів. І пішла справа, якій ми самі дивувалися. Одну сто-гектарку пололи два рази, і три, і навіть п'ять. І ось із супіскових наших ділянок, із убогих наших гектарів ми взяли по 15 центнерів ярової й озимої пшениці, по 17 — сортового вівса”*.

У 1930-1932 рр. ця артіль не могла б так працювати за майже порожні трудовні. У 1933 р. кожний із її членів одержав на трудовень понад пуд зерна.

Таких результатів досягали, звичайно, окремі колгоспи. Однак узагальнені дані також свідчать про істотні зрушення в життєвому рівні селянства після ліквідації продрозкладки. У середньому по Україні за 1937 р. колгоспники одержали на трудовень по 3,5 кг зерна, тобто, в 4,4 раза більше, ніж у 1932 р. За 1932-1937 рр. частка господарств, де видавалося на трудовень менш як 2 кг зерна, знизилася з 80 до 16%. Одночасно питома вага артілей, де видавалося на трудовень від 2 до 5 кг зерна, збільшилася з 19 до 70%.

Запровадження матеріальної зацікавленості в господарюванні стало для держави набагато вигіднішим, ніж відбирання всього вирощеного врожаю насильницькими методами. У 1933 р. Україна дала державі 317 млн. пудів хліба, в 1935 — 462 млн., в 1938 — 545 млн. пудів.

Зростання хлібопоставок відбувалося паралельно з певним підвищенням життєвого рівня колгоспного селянства.

§2. Труднощі й успіхи індустріалізації

НОВИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ

Сконструйований В.Леніним радянський устрій був своєрідним недевром державотворення. Диктаторський по суті, він мав зовнішні риси народовладдя та був здатний маніпулювати волею мас, зокрема організовувати громадські рухи на підтримку здійснюваної політики, хоч би як вона розходилася зі справжніми народними інтересами.

На відміну од політичного устрою, який без істотних змін зберігся до кінця 80-х рр., вибудований Леніним економічний фундамент радянського суспільства виявився нетривким. Пересвідчившись у неможливості його функціонування, Ленін припинив реалізацію комуністичної доктрини. У другій половині 20-х рр., коли компартійно-радянська номенклатура згуртувалася навколо Сталіна, вона знову розпочала створення економічного фундаменту своєї влади під гаслом **“розгорнутого будівництва соціалізму”**.

Сталінський варіант економічної основи радянського устрою ґрунтувався, як і ленінський, на комуністичній доктрині, викладеній у чинній партійній програмі 1919 р. Проте він мав істотні відхилення од програми, зроблені або під впливом провальних уроків “воєнного комунізму”, або внаслідок відступу під тиском селянських мас уже під час “розгорнутого будівництва соціалізму”.

Як уже відзначалося, Сталін бажав здійснити суцільну колективізацію селянських господарств у комунній формі. Опір селян змусив партію обрати компромісну артільну форму. Вона так само ставила сільське господарство під цілковитий контроль держави, але залишала селянам рештки ринкових відносин у вигляді присадибної ділянки й колгоспної торгівлі.

В організації державної промисловості Сталін не повернувся до спадщини “воєнного комунізму”. Як і при нєні, робітничий клас збе-

рігав право вільного вибору місця праці. І певні релікти ринкових відносин залишилися і в управлінні промисловістю.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про реорганізацію управління промисловістю”. Основною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах організовувалося госпрозрахункове господарювання, якого не існувало за часів непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об’єднань в органи технічного управління. Того ступеня економічної самостійності, що його мали трести нещівської доби, підприємства не одержали. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював в основному сферу управління, тоді як госпрозрахунок підприємств — сферу виробництва. Як і в сільському господарстві, ринкові відносини в промисловості мали вторинний характер й аніскільки не нагадували вільного ринку.

Створена в 30-і рр. модель управління виробництвом була директивною. Товарно-грошові відносини, що збереглися, надавали їй певної гнучкості, якої було позбавлено донещівське радянське господарство. Тому сталінська командна економіка проіснувала аж до кінця 80-х рр., поки не відірацювала весь свій ресурс.

Вторинність ринкових відносин у командній економіці перетворювала її в штучний організм. Він функціонував згідно з суб’єктивними намірами олігархічної групи, яка під гаслами націоналізації та усупільнення приватизувала засоби виробництва й тим домоглася цілковитого панування над суспільством — як політичного, так і економічного. Механізм функціонування командної економіки, що остаточно склалася після відмови од непу, був принципово інший, ніж ринковий механізм.

Промисловість, яка залежала від вільного ринку, розвивалася за об’єктивно існуючим законом попиту й пропозиції. Темпи її зростання задавалися ринком, тобто, попитом на кінцевий продукт, призначений задовольняти потреби суспільства. Розвиток галузей, які не виробляли кінцевого продукту (добувна промисловість, шляхи сполучення тощо), визначався попитом виробництв, що працювали на безпосереднього споживача. Виробництво продукції, не призначеної прямо або опосередковано для народного споживання (передусім — продукції воєнно-промислового комплексу) фінансувалося з державного бюджету. Масштаби його залежали не від волі тих або інших політичних діячів, а від можливостей бюджетного фінансування.

Функціонування командної економіки визначалося характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси цілком підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах воєнно-промислового комплексу та галузей, що його обслуговували.

У плануванні, фінансуванні й постачанні радянська промисловість поділялася на групи "А" (виробництво засобів виробництва) та "Б" (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи "А" виділялися основні фінансові ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи "Б" фінансувалися за залишковим принципом.

Група "А" складалася з галузей важкої промисловості, група "Б" — з галузей легкої та харчової промисловості. Цей поділ був досить умовний, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка та харчова промисловість — сировину й напівфабрикати для використання підприємствами групи "А". Під нильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи "А" виробляла мінімум товарів народного споживання, а в промисловості групи "Б" вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи "А". У ринкових умовах такий господарський механізм не зміг би проіснувати жодного дня. Але в СРСР не існувало вільного ринку.

ІНДУСТРІАЛЬНА ГОНИТВА

Перший рік першої п'ятирічки розпочався з жовтня 1928 р. У п'ятирічку країна вступала непомітно. Проте навесні та влітку 1929 р. голова ВРНГ В.Куйбишев підготував поправки до гранично напруженого за всіма параметрами річного плану. Йшлося про додаткові завдання для ряду галузей важкої промисловості. Нові поправки були запроваджені в життя спеціальними постановами партії, яка вже безпосередньо, а не через радянські або господарські органи стала втручатися в розв'язання економічних, технічних і навіть технологічних проблем.

Керівники Комуністичної партії круто повертали кермо державного корабля. Поворот характеризувався переходом до інфляційного випуску паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Всі ці надзвичайні заходи були пов'язані з вольовим форсуванням темпів індустріалізації.

Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України зростали рік у рік. Їх загальний обсяг (у порівнянних цінах 1928 р.) збільшився з 438 млн. крб у 1929 р. до 743 млн. у 1930, 997 млн. у 1931 й 1 млрд. 229 млн. у 1932. Варто порівняти: за всі роки непу в українській промисловості був освоєний 761 млн. крб.

Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ та УРНГ доби “воєнного комунізму”. Сама Вища рада народного господарства в січні 1932 р. перетворилася в народний комісаріат важкої промисловості (наркомважпром). Підприємства харчової промисловості ще в 1930 р. були підпорядковані наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості після реорганізації ВРНГ виділилися в окремі наркомати.

Продиктовані Сталіним планові темпи зростання промислового виробництва були величезні — 37,7% за рік (у середньому за три роки, починаючи з другого року п’ятирічки). Такі темпи залишилися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей. Навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п’ятирічки (крім її першого року) становив тільки 15,7%, тобто, менше передбачуваного директивами XV з’їзду ВКП(б). Слід узяти до уваги, що звітні статистичні дані внаслідок інфляції та невмотивованого повторного обрахунку валової продукції істотно завищені.

Індустріальна гонитва призводила до обмеження життєвого рівня населення. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося: тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком природними. Опір лівацькому насильству над економікою розглядався як небезпечний опортунізм. В офіційних документах партії заклики щодо необхідності нещадного викорінення “опортунізму” стали загальновживаними. Це свідчило про те, що крутий поворот в економічній політиці далеко не всі зустріли з ентузіазмом.

Господарники в 1928-1929 рр. ще наважувались у завуальованій формі критикувати методи “підхльостування” (вислів Сталіна) промисловості шляхом ухвалення вочевидь нереальних планових показників. У відповідь Сталін на XVI з’їзді ВКП(б) в червні 1930 р. погрозово зауважив: *“Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів”*.

“Підхльостування” полягало не тільки в затвердженні завищених планів, а й у спробах змусити виконавців утілювати ці плани в життя за допомогою терористичних методів. Найбільше постраждала від переслідувань тоталітарної держави технічна інтелігенція. Щоб інженери й техніки добросовісно працювали, їх слід було, як вважав Сталін, залякати.

У 1928 р. чекісти вигадали в своїх кабінетах “підприємцю” організацію з господарників та інженерів, які працювали, головню, в кам’яно-

вугільній і металургійній промисловості України. Ці спеціалісти найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які раз у раз призводили до тяжких аварій. Над “шахтинцями” — в основному, спеціалістами з Донбасу — провели показовий судовий процес, звинувативши їх у шкідництві. Після “шахтинської справи” розпочалося організоване цькування спеціалістів із дореволюційними дипломами (“спецжестство”). У суспільстві свідомо створювалася атмосфера психозу, пов’язана з викриттям “шкідників”. В Україні масові репресії проти господарників і спеціалістів відбувалися під безпосереднім керівництвом голови ДПУ УСРР В.Балицького.

Багаторічне переслідування спеціалістів непролетарського походження зрештою призвело до майже цілковитого знищення цього нечисленного прошарку інтелігенції. Їхнє місце в промисловості зайняли робітники або спеціалісти, сільсько підготовлені на курсах, у технікумах та інститутах.

Проте терор не слабнав. Змінилася тільки термінологія: “шкідниками” вважали переважно буржуазних спеціалістів, а нові жертви дістали назву “саботажників”.

На початку 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п’ятирічки — за 4 роки і 3 місяці (тобто, до кінця 1932 р.). 1933 р. був останнім роком першої п’ятирічки, але став розглядатися як перший рік другої п’ятирічки.

Підтримувана державною статистикою, легенда про дострокове виконання першої п’ятирічки міцно трималася в історичній літературі. При зіставленні натуральних показників п’ятирічного плану з обсягами виробництва, досягнутими в 1932 р., виявляється, що виконати п’ятирічку не вдалося по багатьох позиціях. Із окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого першим п’ятирічним планом обсягу виробництва взагалі не досягли в довоєнний час. І все-таки слід узяти до уваги, що невиконання поставлених завдань було ніби запрограмовано вже самим підходом до планування. Цей підхід — ставити недосяжні цілі, добиваючись їх виконання під загрозою найжорстокіших кар, — Сталін широко практикував у першій п’ятирічці.

Навпаки, в другій п’ятирічці (1933-1937 рр.) були запроектовані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13-14%, що ліквідувало гостроту народногосподарських диспропорцій. Припинення індустріальної гонитви дозволило приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів.

Порівнювати планові та звітні показники другої п’ятирічки за обсягом валової продукції, тобто, в ціновому вимірі, практично неможливо.

У другій п'ятирічці була подолана інфляція й досягнута стабілізація цін. Загальний рівень цін істотно підвищився. Хоча статистичні органи провадили обрахунки в незмінних цінах 1928 р., вартість продукції, яку промисловість почала випускати, обчислювалася в цінах, що існували на момент освоєння. Частка нових виробів у загальному випуску валової продукції була настільки вагомою, що істотно змінювала звітні показники в бік збільшення.

Спотворювалася також питома вага окремих галузей у загальному обсязі промислової продукції. Наприклад, оновлення продукції було інтенсивним у машинобудуванні, але майже не відчувалося в добувних галузях, тож частка останніх у промисловому виробництві знижувалася безвідносно до реальних зрушень на підприємствах. Однак статистичні органи не збиралися змінювати методику розрахунків. Незмінні ціни 1928 р. були зручні, оскільки керівництво вимагало від статистиків для урочистого оголошення на партійних з'їздах і конференціях "справної цифри".

Середньорічний темп приросту промислової продукції в Україні становив у другій п'ятирічці 17,4%. Цю цифру важко порівнювати із затвердженим планом. Порівняння планових і звітних показників у натуральному виразі показує, що друга п'ятирічка була більш успішною, ніж перша, хоча багато важливих планових позицій знову залишилися невиконаними в повному обсязі.

“СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ”

Запровадження карткової системи постачання робітників і службовців не дозволяло використати зароблені гроші на придбання товарів понад ґарантований картками мінімум. У кваліфікованих робітників “отоварювалося” за картками близько чверті заробітної плати, а більша її частина становила собою безвартісні папірці. Отже, економічних можливостей стимулювати продуктивність праці бракувало. Натомість уживалися заходи для налагодження морального стимулювання праці, головню, через організацію масового виробничого змагання.

В останні дні грудня 1917 р. В. Ленін написав статтю “Як організувати змагання?” Мабуть, вона не задовольнила автора, бо залишалася неопублікованою. 20 січня 1929 р. газета “Правда” опублікувала її, а партійні організації дістали завдання “підняти маси”.

Ініціативу в розгортанні “соціалістичного змагання” віддали в руки донецьким шахтарям. Вугледобувна промисловість була найбільш “вузьким місцем” у промисловості. 31 січня шахти “Центральна” й

“Північна” тресту “Артемвугілля” уклали перший договір про соціалістичне змагання.

9 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про соціалістичне змагання фабрик і заводів”. У ній зазначалося, що змагання — це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партію.

Цій постанові судилося довге життя. Майже до кінця свого перебування при владі партанарат надавав великого значення зашкарубленим ритуальним процедурам, чекаючи від них виробничої віддачі.

Та в першій п’ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з великим ентузіазмом. Якщо вивчати історію індустріалізації за газетами, в око впадають численні патріотичні починання робітників та інженерно-технічних працівників у виробничому змаганні, прагнення достроково виконати першу п’ятирічку, самопожертва тисяч і тисяч ентузіастів, які відмовляли собі в найнеобхіднішому, щоб якомога швидше побудувати економічний фундамент соціалізму.

У серпні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, яка приїхала до Москви для обміну досвідом ударної праці, викликала московських робітників на змагання за дострокове виконання п’ятирічного плану. Так народилося гасло “П’ятирічку за чотири роки!”

81. Червоний ешелон з вугіллям, видобутим понад план. — подарунок гірників Луганщини робітникам Москви. Серпень 1929 р.

Ефективність змагання як методу поліпшення кількісних і якісних показників виробництва була доведена вже в 1928/29 господарському році. Якщо в першому півріччі промисловість знизила собівартість продукції на 1,9%, то друге півріччя (квітень-вересень 1929 р.) дало набагато кращі результати — 6,1%.

Метод змагання було використано під час налагодження незвичного для робітників господарського розрахунку на підприємствах. У промисловості виникли госпрозрахункові бригади, утворювані профспілковими організаціями. Госпрозрахунковою могла стати кожна виробнича бригада, яка мала можливість впливати на зниження собівартості продукції. Коло показників, з яких відбувався підрахунок економії, було досить широким: випуск продукції, витрати основних матеріалів, рівень браку, залежні від бригади накладні витрати. Бригади одержували грошові премії в розмірі від 20 до 60% досягнутої економії. Щоб спростити нарахування премій, у другій п'ятирічці було застосовано систему преміювання шляхом відрахувань од фонду заробітної плати.

Госпрозрахункові бригади могли утворюватися тільки за умови чіткого внутрішньозаводського планування та обліку. Вказівка налагодити планування та облік надійшла на підприємства в квітні 1930 р. Тоді була ухвалена постанова ЦК ВКП(б), в якій профспілковим, господарським і комсомольським організаціям пропонувалося розгорнути масову роботу для доведення планових завдань до цеху, агрегата, верстата. Однак ця вказівка залишилася невиконаною. Проведена в березні 1931 р. перевірка показала, що утворені замість трестів виробничі об'єднання незадовільно здійснюють госпрозрахунок на підвідомчих підприємствах. Тільки рух госпрозрахункових бригад вніс перелом у цю справу.

В Україні першою уклала госпрозрахунковий договір у квітні 1931 р. бригада формувальників Д.Горяїнова з ливарного цеху харківського заводу "Серп і молот". На початок грудня налічувалося вже понад 20 тис. таких бригад, на початок лютого 1932 р. — близько 30 тис. В них працювало до 300 тис. робітників. Члени госпрозрахункових бригад вчилися грамотно господарювати, використовувати внутрішні ресурси, долати безгосподарність.

На початку 1934 р. робітники та інженери Макіївського металургійного заводу запровадили бригадно-агрегатний госпрозрахунок. Звичайні норми бригадного госпрозрахунку в умовах металургії часто не давали потрібного ефекту, бо деякі елементи економії, на які могла впливати бригада, безпосередньо з її роботою не пов'язувалися. За бригадно-агрегатного госпрозрахунку облік економії провадився в цілому по агрегату, а облік роботи бригади — окремо. Досвід макіївців запроваджувався в чорній металургії республіки й усього Радянського Союзу.

Велику роль у вдосконаленні внутрішньозаводського планування відіграв рух робітників за розроблення зустрічних планів. Ідея його вперше була визначена в постанові ВЦРПС "Про участь профспілок у складанні контрольних цифр на 1930/31 р." (квітень 1930 р.). Постанова вимагала, щоб профспілки організовували спеціальні робітничі бригади, які разом з інженерно-технічними працівниками встановлювали б оптимальне навантаження машин та агрегатів, імовірну економію робочої сили, палива, енергії, сировини. Ініціативу підтримав улітку 1930 р. XVI з'їзд ВКП(б), який поставив перед профспілками вимогу добиватися дійової участі в складанні господарських планів.

Перший зустрічний план було складено на Ленінградському машинобудівному заводі ім. К.Маркса. Через газету "Правда" колектив заводу звернувся до робітників із закликом наслідувати їхній приклад. Мова йшла про те, щоб підприємства, користуючись плановими розробками тресту тільки як схемою, опрацьовували більш напружений план самостійно.

У серпні 1930 р. стало відомо, що робітники Дніпровського металургійного заводу ім. Ф.Дзержинського створили свій зустрічний план, доповнений раціоналізаторськими пропозиціями. Реалізація понад 4 тис. пропозицій створювала основу для виконання зустрічних зобов'язань колективу.

ЦВК СРСР у вересні 1930 р. скасував господарські роки, що починалися з 1 жовтня. Народногосподарське планування переводилося на календарні роки. Останні три місяці 1930 р., які випадали з планування, були виділені в особливий квартал, проголошений ударним. Багато робітничих колективів узяли на нього зустрічні зобов'язання. На підприємствах виникли планово-оперативні групи, які розробляли зустрічні промфінплани.

Робітники та спеціалісти Маріупольського металургійного заводу ім.Ілліча розробили техніку змінно-зустрічного планування, яка дозволяла брати ініціативні зобов'язання перед початком роботи кожної зміни й перевіряти їх виконання за кількісними та якісними показниками вже наступного дня. В умовах металургійної промисловості змінно-зустрічне планування показувало високу ефективність. У червні 1931 р. на заводі відбулася республіканська нарада, присвячена питанням поширення цього почину.

Під час розроблення плану на 1932 р. розгорнувся рух за складання техпромфінплану, вперше започаткований на підприємствах Ленінграда. В Україні один із перших техпромфінпланів створили інженери, економісти й робітники Дніпропетровського металургійного заводу ім.І.Петровського. Планово-оперативні групи провели тут паспор-

тизацію основного устаткування. 279 паспортів із точним зазначенням верхніх меж продуктивності устаткування дали можливість технічно обґрунтувати висунутий зустрічний план. Техпромпінплани 1932 р. вже мало відрізнялися за своєю побудовою від заводських планів наступних десятиліть.

Стабілізація виробництва в промисловості після припинення індустріальної гонки була досягнута за два роки. У 1935 р. ком-партійно-радянське керівництво вирішило тимчасово скасувати таке "завоювання" планової економіки, як стелю в заробітках, яку робітничий клас охрестив "**виводилівкою**". Запроваджувалася норма ринкової економіки — скільки виробив, стільки й заробив. Інакше кажучи, заробітна плата не обмежувалася затвердженням у плані показником, а нараховувалася в певному відсотку до реального виробітку. Перехід від карткової системи розподілу до вільного продажу товарів через крамниці давав змогу витратити додатково зароблені гроші.

Використовуючи ці можливості для підвищення продуктивності праці, уряд вирішив організувати новий робітничий почин і поширити його методами змагання. Взірець вимагалось знайти знову-таки серед шахтарів.

Рекорд організували на кадіївській шахті "Центральна-Ірміно". У ніч на 31 серпня 1935 р. молодий робітник О. Стаханов застосував

82. П. Кривонос і О. Стаханов
на зльоті стахановців Донецької залізниці. 1935 р.

прогресивний метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійниками й кріпильниками. Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 т вугілля — в 14,5 рази більше за норму. Стаханову кріпили лаву два робітники, які від часу до часу змінювалися. З урахуванням цього, справжнє перевищення норми було п'ятиразовим. Оскільки рекордний виробіток мав бути максимальним, газети про кріпильників не згадували.

Незабаром стахановський рекорд перекрили інші вибійники. 8 вересня Стаханов установив новий рекорд — 175 т, ще через десять днів підняв його до 227 т. За підвищений видобуток справно платили, й серед шахтарів розгорнулося азартне змагання. Абсолютний рекорд на відбійному молотку встановив у лютому 1936 р. М.Ізотов. За допомогою 12 кріпильників він нарубав на шахті "Кочегарка" за зміну 607 т вугілля.

Керований партійними, профспілковими та комсомольськими організаціями підприємств стахановський рух швидко поширювався по всій країні. Питома вага стахановців серед робітників залізорудної промисловості України зросла з 12% у листопаді 1935 р. до 24% у серпні 1936, в чорній металургії — відповідно з 5 до 25%, у машинобудуванні — з 12 до 32%.

83. М. Ізотов

84. Перший секретар Донецького обкому КП(б)У С.Саркісов
і голова ВУЦВК Г.Петровський
серед учасників зльоту стахановців. Сталіно (нині - Донецьк)

У досягненні високої продуктивності праці стахановці користувалися різними методами залежно від специфіки галузі: вдосконаленням поділу праці (вугледобувна промисловість, машинобудування), поліпшенням організації робочих місць і раціоналізацією трудових рухів (легка промисловість, машинобудування), інтенсифікацією роботи машин і агрегатів (машинобудування, текстильна промисловість, залізничний транспорт), інтенсифікацією технологічних процесів (чорна металургія) тощо.

Ефективність стахановського руху спочатку була високою. Так, середньомісячний видобуток вугілля на одного працівника на Донбасі зріс із 16,2 т у 1934 р. до 20,8 т у 1936.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення в 1936 р. норм виробітку й планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу й неминучих зривів, що розглядалися як шкідництво або саботаж.

У 1937 р. в заробітній платі було відновлено граничну межу. Короткочасний флірт із ринковою економікою урвався. Ефективність стахановського руху стрімко пішла на спад.

Проте кількість стахановців не зменшувалася, а зростала. Зусилля партійних, профспілкових і комсомольських організацій давали резуль-

тат. Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася величезна маса линових рекордсменів. У народі їх прозвали "олівцевими стахановцями". Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось чимало авантюристів, які своєю "ударною", але безграмотною працею спричинювали аварії й псували техніку. Рекордоманія часто призводила до порушення нормального ритму виробництва. Дні, а потім тижні та місячники стахановської праці, які профспілки організовували на підприємствах, супроводжувалися подальшим спадом виробництва.

ОСВОЄННЯ НОВОЇ ТЕХНІКИ

Впровадження в роки індустріалізації колосальної кількості нових машин, агрегатів і механізмів породило диспропорцію між технічним рівнем виробництва, який істотно підвищився, та наявністю технічно освічених кадрів. Кадри довелося готувати переважно не в школах та училищах (для цього вже не залишалося часу), а безпосередньо на виробництві, тобто, в перебігу експлуатації нової техніки. Такий метод підготовки дав вигоди у часі, але супроводжувався збитками. Поламки та аварії, зниження якості продукції та зростання браку пояснювалися елементарним невмінням робітників розібратися в складній техніці й технології виробництва. Тому технічне навчання робітничого класу, особливо його нового поповнення, ставало одним із найважливіших завдань.

У січні-лютому 1931 р. ЦК ВКП(б) скликав Всесоюзну конференцію працівників промисловості. Конференція висунула гасло **"Техніка в період реконструкції вирішує все!"** Партійний апарат розгорнув кампанію за оволодіння технікою. За заведеним порядком, колективу передового підприємства доручили звернутися до всього робітничого класу з відповідним закликом. Таким колективом стали працівники московського заводу АМО (нині — ім. І.Лихачова). Кампанія повинна була провадитися методами змагання.

У серпні 1931 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про технічну пропаганду та її організацію". В ній вимагалось використати для технічної пропаганди всі форми навчання й масово-політичної освіти. У листопаді було утворено товариство "За оволодіння технікою" (ЗОТ), мета якого полягала в мобілізації робітників та інженерно-технічних працівників на підвищення кваліфікації, пропаганду та обмін технічним досвідом. Господарники повинні були забезпечити новому товариству всебічну матеріальну підтримку. На початок 1935 р. в Україні вже налічувалося 182 тис. членів ЗОТ.

В освоєнні нової техніки велике значення мала допомога молодим із боку ветеранів виробництва. У липні 1931 р. прокатники Керченського металургійного заводу ім. П.Войкова звернулися через газету до всіх робітників із пропозицією: закріпити за кожним ветераном кілька новачків. Вони розповідали, що завдяки такому закріпленню змогли в стислі терміни змінити ситуацію й перевести свій прокатний цех з однозмінної на чотиризмінну роботу.

Почин керченців не здобув широкої популярності, тому що на нього спочатку не звернули особливої уваги в партійному апараті. Виявилося, однак, що такий метод технічної підготовки не вимагає фінансових ресурсів (навчання відбувалося на громадських засадах), але допомагає швидко ліквідувати дефіцит кваліфікованих кадрів. Тому в травні 1932 р. газета “Правда” підготувала й надрукувала лист вибійника горлівської шахти “Кочегарка” М.Ізотова з розповіддю про його методи високопродуктивної праці. Ізотов розповідав, що він навчає молодь своїх методів і досяг у цьому істотних результатів.

Після цієї публікації партійні, профспілкові й комсомольські організації на підприємствах стали “розкручувати” ізотовський рух. Виявилося, що на деяких заводах є наставники з числа ветеранів, які виховали багато молодих робітників. Своєрідним чемпіоном став машиніст блюмінга на Дніпропетровському заводі ім.Г.Петровського, робітник із 34-річним стажем Ф.Авілов. У роки першої п’ятирічки він підготував 170 кваліфікованих робітників.

З кінця 1932 р. в кам’яновугільній промисловості Донбасу з’явилися сотні ізотовських шкіл. Поступово рух поширився на інші галузі промисловості.

Ще під час обговорення заклику заводу АМО робітники іншого московського підприємства — “Електросвітло” — висунули вимогу організувати загальне обов’язкове технічне навчання робітників. Ця пропозиція не знайшла відгуку у влади, тому що не забезпечувалася відповідною матеріальною базою. Однак розгортання мережі стаціонарних курсів відбувалося прискореними темпами. Це дозволило РПГО в червні 1932 р. ухвалити постанову про обов’язкове технічне навчання робітників, які обслуговували складні агрегати, установки й механізми. Починаючи з жовтня 1932 р., для робітників найважливіших професій установлювався технічний мінімум знань.

Після цього комсомольським організаціям було доручено виступити з такою пропозицією: давати право управляти верстатом тільки тим, хто складе громадсько-технічний екзамен. Перший екзамен із технічного мінімуму було проведено за допомогою виїзної редакції газети “Комсомольская правда” на Уралмані заводі в березні 1933 р. У 1934 р. гро-

85. У школі машиністів на ст. Червоний Лиман
Південної залізниці. 1935 р.

86. Група електриків Київського заводу "Червоний екскаватор"
на державному технічному екзамені. 1936 р.

мадсько-технічний екзамен було проведено на сотнях підприємств країни. У 1935 р. він став державним, тобто, обов'язковим. У важкій промисловості України його склали в 1935 р. 205 тис. робітників, у 1936 — 224 тис. На жовтень 1936 р. дві третини робітників великої промисловості республіки закінчили технічне навчання або вчилися.

БУДОВИ ПЕРШИХ П'ЯТИРІЧОК

У плані капітального будівництва, затвердженому на першу п'ятирічку, підприємства ВПК ще не посідали провідного становища. Спочатку треба було створювати для них промислову інфраструктуру. Однак спрямованість капіталовкладень на групу "А" не залишала сумнівів у характері індустріалізації.

В Україні п'ятирічний план передбачав вкладення у важку індустрію переважної частки асигнованих коштів — 87,5%, а в легку й харчову промисловість — відповідно 12,5%. Цей показник був перевиконаний: капітальні вкладення у важку промисловість сягнули 90,5%, відповідно в легку й харчову — 9,5%.

Загальний обсяг капіталовкладень у групу "А" становив у незмінних цінах 1928 р. 3 млрд. 084 млн. крб. за всі чотири роки п'ятирічки проти 660 млн. за вісім років нової економічної політики, тобто, в 4,6 раза більше. У галузі групи "Б" було вкладено 322 млн. крб. проти 101 млн. за роки непу, тобто, в 3,2 раза більше.

На першому місці за капіталовкладеннями перебувала металургія, друге місце з невеликим відривом посідало машинобудування, третє й четверте ділили електроенергетика та паливна промисловість. У роки непу найбільше коштів вкладалося в паливну галузь.

Народногосподарська криза 1932-1933 рр., яка була результатом "підхльостування", мала своїм наслідком відмову сталінського керівництва від невпинного накачування важкої індустрії фінансовими ресурсами, що здобувалися грабунком селян та інфляційним випуском грошей. Обсяг капіталовкладень у промисловість зменшився проти 1932 р. Однак у другій п'ятирічці, як і в першій, дев'ять десятих капітальних вкладень спрямовувалося у важку промисловість. На перше місце в капіталовкладеннях вийшло машинобудування, в якому чимраз більше набирали сили спеціалізовані підприємства ВПК.

Серед промислових об'єктів перших п'ятирічок виділялося 35 будов, на кожному з яких було витрачено до 1936 р. понад 100 млн. крб. З них в Україні розміщувалося 12 об'єктів — 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств, тобто, третина. До новобудов належа-

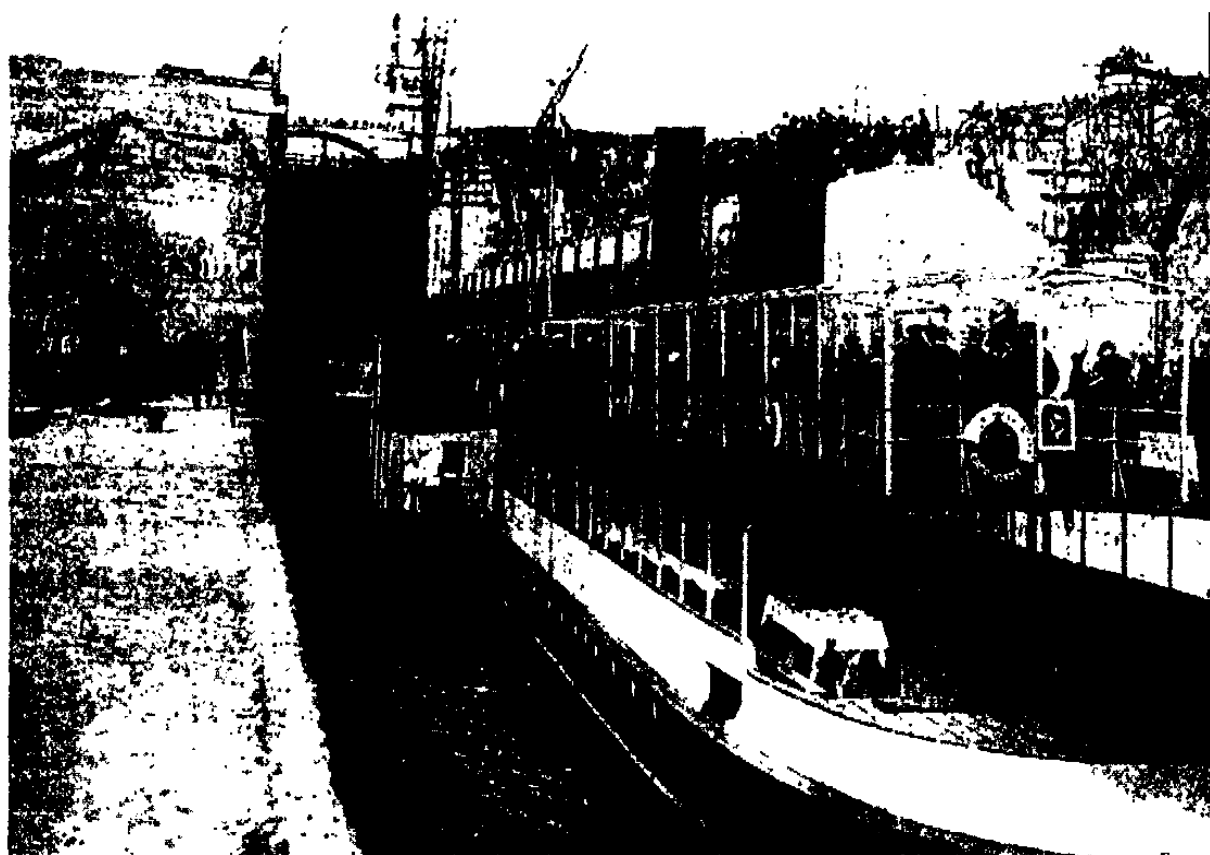
87. Початок будівництва шлюзу на Дніпрогесі. 1927 р.

ли три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Крамманшбуд і ХТЗ. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні заводи: в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Комунарську (Алчевську).

Ресурси, виділені для електроенергетики, дозволили розгорнути будівництво великих районних електростанцій і заводських електростанцій районного значення. Особливо високі темпи нарощування потужностей електроенергетики спостерігалися на Донбасі.

Однією з перших в Україні стала будуватися Штерівська ДРЕС. Перша її черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще восени 1932 р. У 1932 р. найбільша електростанція Донбасу досягла потужності 157 тис. кВт. Тоді ж запрацював перший турбогенератор Зуївської ДРЕС потужністю 50 тис. кВт. Через рік було введено в дію ще два агрегати, внаслідок чого потужність цієї ДРЕС зросла до 150 тис. кВт. Зуївська ДРЕС була однією з найдосконаліших у світі за технічним рівнем.

Було побудовано Криворізьку ДРЕС (1929 р.), Сіверськодонецьку ДРЕС (перша черга — 1930 р., друга черга — 1932 р.), Київську ДРЕС №2 (1930 р.), Харківську ДРЕС №2, більш відому під назвою ЕСХАР — Електрична станція Харківського району (1930 р.).

88. Пароплав "Софія Перовська"
вперше проходить через шлюзи Дніпробуду. 1 травня 1933 р.

Дніпродзержинську ДРЕС (1932 р.), Червонозаводську ТЕЦ у Харкові (1934 р.), Київську ТЕЦ №3 (1937 р.) та інші великі електростанції.

Символом радянської індустріалізації став Дніпрогес, закладений навесні 1927 р. Кожний із п'яти турбогенераторів першої черги, які поставляла американська фірма "Дженерал електрик", мав потужність 62 тис. кВт. Фірма справедливо заявляла в своїх проспектах, що турбіни й генератори для Дніпрогесу — її найвище виробниче досягнення, що ці агрегати є найпотужнішими та найдосконалішими в світовому енергобудуванні. У жовтні 1932 р., коли перша черга електростанції стала до ладу, будівельники розпочали монтаж шостого генератора. За своїми параметрами він не поступався попереднім, але виготовили його на ленинградському заводі "Електросила". У роки другої п'ятирічки було введено чотири агрегати другої черги, після чого ГЕС вийшла на проектну потужність.

Завдяки посиленому будівництву електростанцій Радянський Союз перевиконав накреслення плану ГОЕЛРО ще в 1931 р., а на кінець другої п'ятирічки перемістився з одинадцятого місця в світі на друге. За оптимальним варіантом першого п'ятирічного плану в Україні мали побудувати до кінця 1932/33 господарського року електростанції

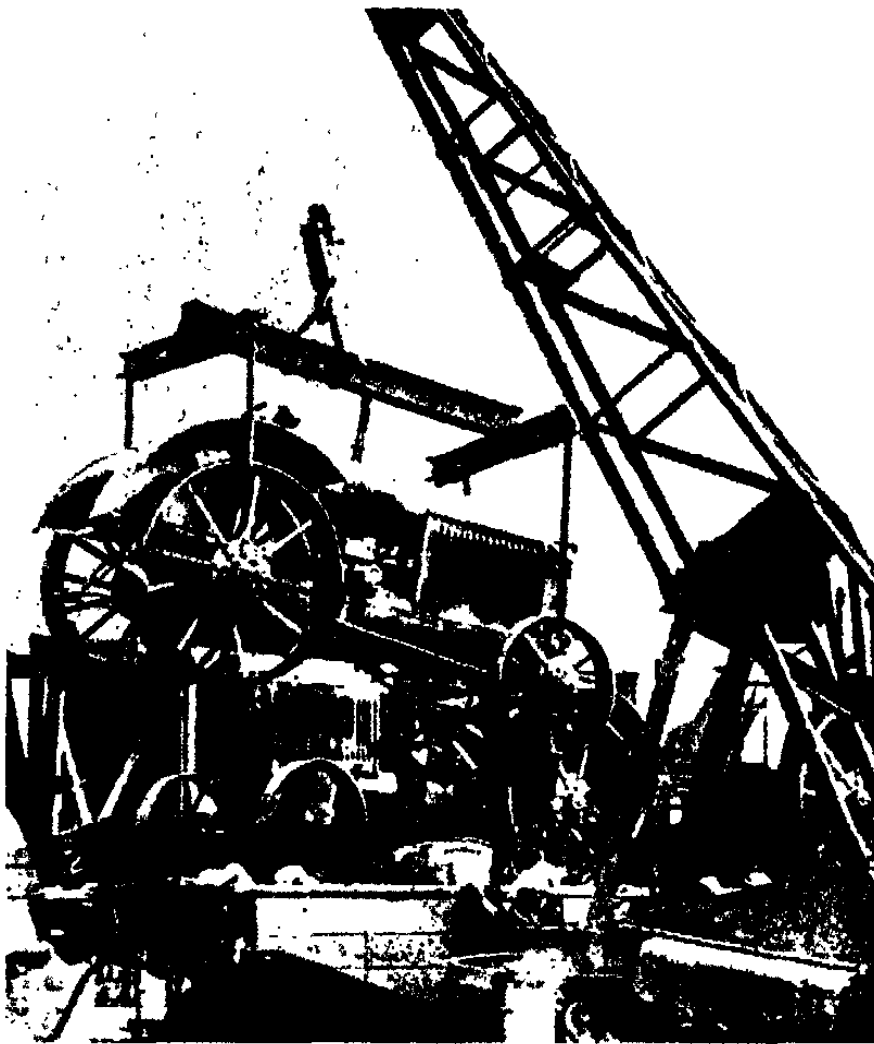
89. Плакат А.Страхова

загальною потужністю 924 тис. кВт. Фактичний приріст потужностей за 1929-1932 рр. дорівнював 936 тис. кВт. Отже, в цій галузі перша п'ятирічка справді була виконана за чотири роки. Виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення зросло з 19,5 кВт-год. у 1931 р. до 324 кВт-год. у 1938, тобто, майже в 17 разів.

Переважаюча більшість капіталовкладень у машинобудування спрямовувалася на реконструкцію й розширення діючих підприємств. Водночас із тим в Україні було побудовано чимало великих підприємств, зокрема ряд гігантів союзного, європейського та світового значення. За освоєними капіталовкладеннями машинобудування поступалося металургії, але за кількістю створених робочих місць перевищувало інші галузі.

У квітні 1930 р. було ухвалено рішення про побудову в Харкові тракторного заводу. Завод спорудили в рекордно стислі терміни: через 15 місяців від дня закладення його основних цехів і через 18 місяців після урядового рішення про побудову. У 1932 р. харківські тракторобудівники дали 16,8 тис. тракторів, а в другій п'ятирічці — 158,5 тис.

Щоб задовольнити потреби Радянського Союзу в устаткуванні для металургійної промисловості, було побудовано величезний Ново-Краматорський завод важкого машинобудування. Разом із витратами на реконструкцію та розширення Старо-Краматорського заводу загальна величина освоєних тут до 1936 р. капіталовкладень перевищила

90. Відправка в колгоспи перших тракторів ХТЗ. 1931 р.

91. Делегація німецьких робітників
оглядає Харківський тракторний завод. 1931 р.

290 млн. крб. Це була найбільша в машинобудуванні України будова. Перша черга Ново-Краматорського заводу стала до ладу в 1934 р.

У роки першої п'ятирічки розгорнулася реконструкція Луганського паровозобудівного заводу. Вона, по суті, перетворилась у нове будівництво, в якому до 1936 р. було освоєно 216 млн. крб. Споруджений завод за своєю продуктивністю зрівнявся з найбільшим у світі заводом компанії "Америкен локомотив". Його проектна потужність дорівнювала 1080 важким вантажним паровозам (або 2100 паровозам у перерахунку на потужність серій, що випускалися до революції), тобто, значно перевищувала продуктивність усіх заводів царської Росії разом узятих. Цей завод відіграв істотну роль у технічній реконструкції залізничного транспорту СРСР.

Навесні 1930 р. в Харкові відбулося закладення найбільшого в світі верстатобудівного заводу кошторисною вартістю 42,7 млн. крб. Через півроку будівництво довелося зупинити через брак коштів. Наприкінці першої п'ятирічки будівництво відновилося. У 1935 р. Харківський завод свердлильних і шліфувальних верстатів став до ладу.

92. Перший в СРСР круглошліфувальний верстат з індивідуальним мотором, виготовлений в експериментальному цеху Харківського верстатозаводу. 1934 р.

93. Статор турбіни потужністю 90 тис. кВт,
виготовлений на Харківському турбогенераторному заводі. 1931 р.

У 1934 р. почав діяти найбільший у Європі Харківський турбогенераторний завод, розрахований на річний випуск турбогенераторів загальною потужністю 1,5 млн. кВт. У 1936 р. стала давати продукцію перша черга Київського заводу верстатів-автоматів, кошторисна вартість якого перевищила 35 млн. крб.

У реконструкцію харківського заводу "Серп і молот" за роки першої п'ятирічки було вкладено 16,2 млн. крб. Завод спеціалізувався на виробництві складних молотарок у розмірах, що забезпечували потреби сільського господарства всього СРСР.

Київський завод "Ленкузня", реконструкція якого обійшлася до 1936 р. в 14 млн. крб., став одним із найбільших в СРСР підприємств річкового суднобудування, головною базою постачання пароплавів і барж для Великого Дніпра.

Сумський завод ім. М. Фрунзе, на реконструкцію якого було витрачено 26,5 млн. крб., і завод "Більшовик" у Києві, що був модернізований за 24,9 млн. крб., спеціалізувалися на виготовленні багатьох машин та агрегатів для хімічного машинобудування в обсягах, які задовольняли потреби багатьох союзних республік.

На базі розширення діючих заводів в Україні було створено залізничне вагонобудування. Воно зосередилося на Дніпродзержинському заводі ім. газети "Правда", що раніше існував як вагонний цех мета-

94. Пароплав "Куйбишев", побудований на Київському суднобудівному заводі "Ленінська кузня", 1935 р.

лургійного заводу, та на Крюківському вагонобудівному заводі. Останній спеціалізувався на випуску платформ і великотонажних вагонів, устаткованих автозчепленням і автоматичним гальмом. До 1936 р. в реконструкцію Крюківського заводу було вкладено 18,5 млн. крб.

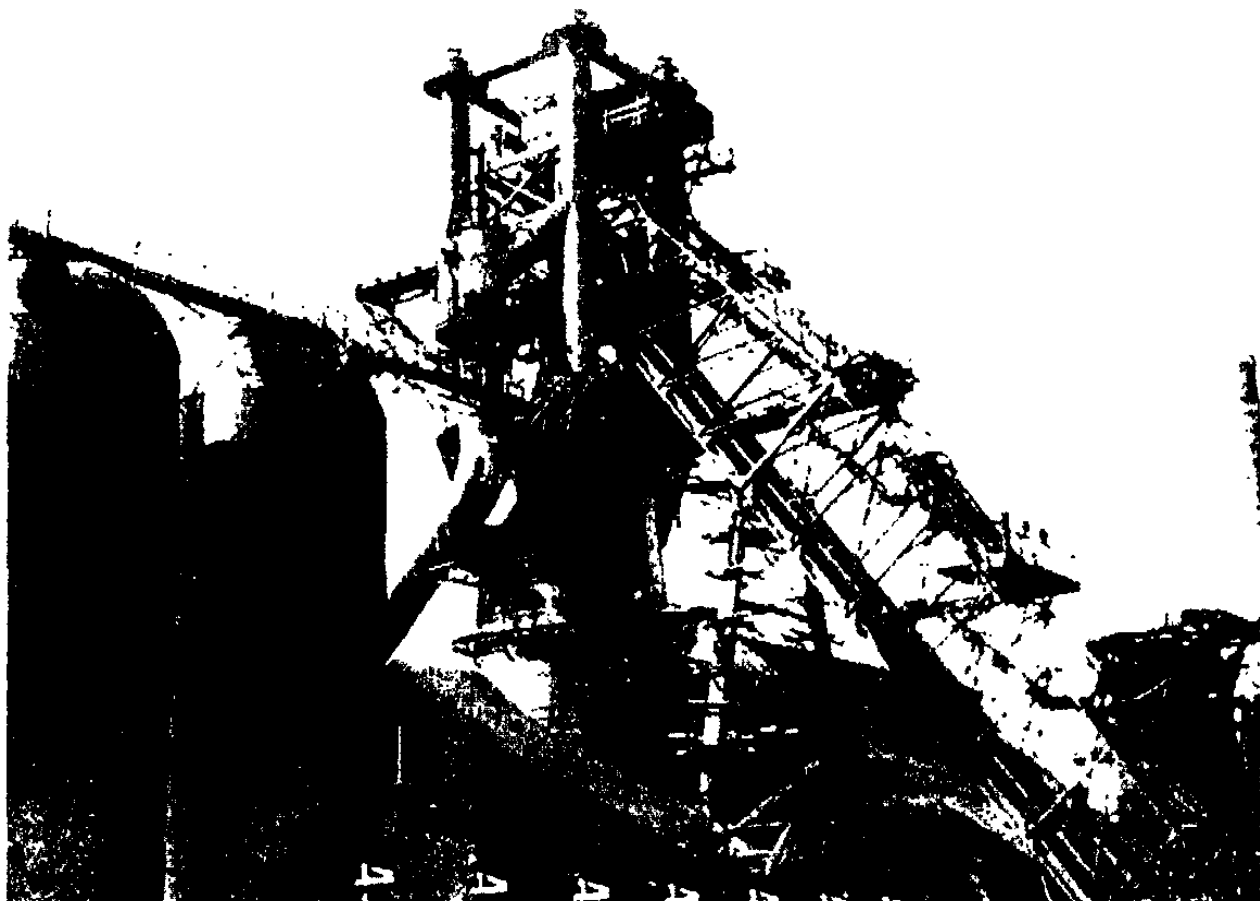
Реконструкція запорізького заводу "Комунар" перетворила його в найбільше у світі підприємство з виробництва зернових комбайнів. У 1932 р. завод випустив 5953 комбайни, в 1937 — 17 845.

Завдяки реконструкції Луганські залізничні майстерні стали найбільшим заводом вугільного машинобудування, який поряд із докорінно реконструйованим у 1935 р. Горлівським заводом гірничого устаткування відіграв винятково велику роль у технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугледобувних басейнів СРСР.

У металургію пішла чверть капіталовкладень, які були в розпорядженні промисловості. Майже половину цих коштів поглинуло будівництво трьох нових заводів повного циклу (чавун-сталь-прокат).

План першої п'ятирічки передбачав побудову двох заводів — у Запоріжжі й Кривому Розі — потужністю по 650 тис. т чавуну й відповідної кількості подальших продуктів переділу. Однак дефіцит металу змусив планові органи істотно переглянути українську металургійну програму. Потужність Криворіжсталі було збільшено до 1,7 млн. т чавуну, а Запоріжсталі — до 2 млн. т. Одночасно було ухвалено рішен-

95. Домна "Комсомолка" Криворізького металургійного заводу
напередодні пуску. 1934 р.

ня будувати першу чергу нового металургійного заводу потужністю 2,2 млн. т чавуну в Маріуполі. Вважалося, що в перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн. т чавуну. Продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чикаго дорівнювала 3 млн. т чавуну.

Кошторисна вартість Запоріжсталі — найбільшої в Україні новобудови за роки довоєнних п'ятирічок — дорівнювала 933 млн. крб. До 1 січня 1936 р. в будівництво було вкладено 369 млн. крб. Відповідно вартість усіх об'єктів Криворіжсталі дорівнювала за кошторисом 818 млн. крб., а освоєно в будівництві було 252 млн. крб. Азовсталь коштувала за планом 469 млн. крб, до 1936 р. з них було освоєно 292 млн. крб. Для порівняння зазначимо, що на двох найбільших в СРСР об'єктах капітального будівництва — Магнітогорському й Кузнецькому металургійних заводах — до початку 1936 р. було освоєно відповідно 1 млрд. 129 млн. і 839 млн. крб. Починаючи з 1937 р., темпи капітального будівництва в українській металургії істотно впали. Це пов'язувалося з перерозподілом капіталовкладень (територіальним — на користь Урало-Кузбасу, галузевим — на користь воєнних заводів) і з погіршенням економічного становища країни (наслідки Великого терору).

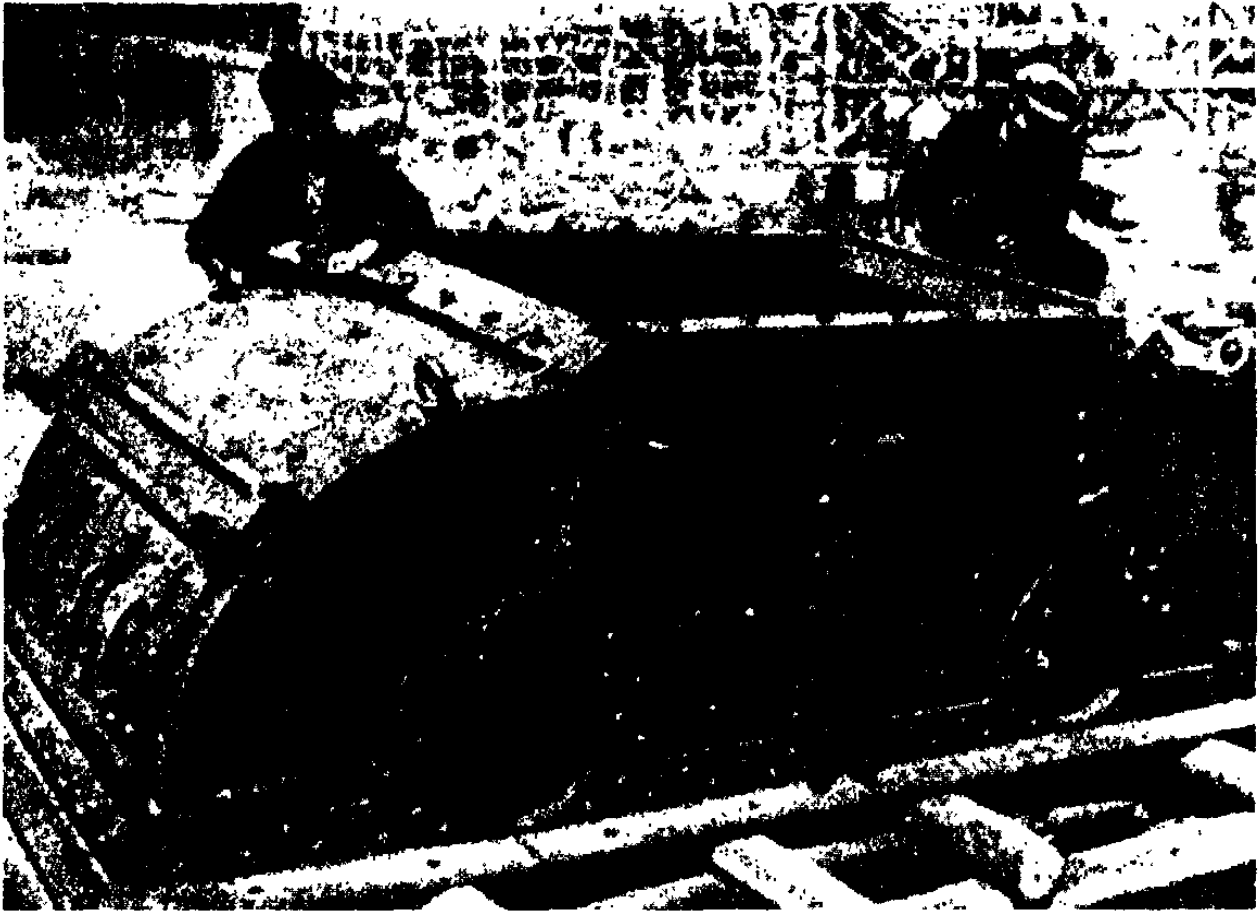
Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі Запоріжсталі, а згодом виокремився в самостійне підприємство — Дніпроспецсталь, став до ладу в жовтні 1932 р., тобто, водночас із першою чергою Дніпрогесу. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. У 1933 р. став до ладу Запорізький завод феросплавів, який також входив до промвузла на базі електроенергії Дніпрогесу. Перший чавун Азовсталі було одержано в серпні 1933, Запоріжсталі — в листопаді 1933 р., Криворіжсталі — в серпні 1934.

Серед діючих металургійних підприємств України найглибшої реконструкції зазнав Макіївський завод. По суті, на його території було побудовано цілком нове сучасне підприємство. До 1 січня 1936 р. витрати на реконструкцію досягли 295 млн. крб. За розмірами освоєних у промисловості капіталовкладень Макіївський завод зайняв в СРСР шосте місце, після Магнітобуду, Кузнецькбуду, Запоріжсталі, Уралвагонбуду та Уралмашу. Виплавка чавуну в Макіївці зросла з 221 тис. т у 1928/29 р. до 1 млн. 315 тис. т у 1936.

На Дніпровському металургійному заводі в Дніпродзержинську — одному з найстаріших в Україні (першу домну було задато 1889 р.) — також провадилося велике капітальне будівництво. До 1936 р. було освоєно 240 млн. крб. капіталовкладень (тринадцяте місце серед невоєнних промислових будов Радянського Союзу). Завод збільшив виплавку чавуну з 514 тис. т у 1928/29 р. до 1 млн. 146 тис. т у 1936.

Великий приріст потужностей було одержано в трубопрокатному виробництві. У 1930 р. до ладу діючих став Харцизький трубопрокатний завод. Через рік у Нікополі розпочалося будівництво заводу з виробництва труб проектною потужністю 410 тис. т за рік. Для порівняння скажемо, що продуктивність найбільших американських заводів не перевищувала 350 тис. т. Нікопольський південнотрубний завод став до ладу в 1935 р. Істотно розширилися потужності старих трубопрокатних заводів у Дніпропетровську — ім.В.Леніна та ім.К.Лібкнехта. На заводі ім.К.Лібкнехта до 1936 р. було освоєно 160 млн. крб. капіталовкладень. У підсумку цей завод став одним із найбільших у цій підгалузі металургійної промисловості Радянського Союзу.

В другій п'ятирічці СРСР вийшов на друге місце в світі з виробництва продукції чорної металургії (після США). В УРСР за 1928-1937 рр. виплавка чавуну збільшилася з 2 млн. 361 до 9 млн. 216 тис. т, тобто, в 3,9 раза, сталі — з 2 млн. 409 до 8 млн. 738 тис. т, тобто, в 3,6 раза, виробництво прокату — з 1 млн. 995 до 6 млн. 468 тис. т, тобто, в 3,2 раза.

96. На будівництві Дніпровського алюмінієвого заводу.
Запоріжжя. 1932 р.

Практично заново була побудована в республіці кольорова металургія. У 1938 р. до складу цієї галузі входило 14 підприємств. Безсумнівним лідером був Дніпровський алюмінієвий комбінат. До початку 1936 р. на його будівництво витратили майже 170 млн. крб.

Алюміній становив важливий конструкційний матеріал, особливо необхідний у воєнній промисловості. Його виробництво в світі швидко зростало. Створений у 1923 р. трест “Алюмінбуд” мав будувати алюмінієві комбінати на базі електроенергії Дніпрогесу. Для відпрацювання складної технології виплавки він побудував спочатку невеликий Волховський комбінат. У 1932 р. у Волхові було одержано перші сотні тонн “крилатого металу”, а через рік став до ладу Дніпровський комбінат. У 1936 р. він досяг продуктивності 23 тис. т. СРСР вийшов на друге місце в світі за виправкою алюмінію й припинив імпорт цього металу.

Микитівський ртутний комбінат, що існував з дореволюційних часів, було цілком оновлено. На його реконструкцію витратили понад 12 млн. крб. У Костянтинівці за півтора року було зведено великий цинковий завод. Першу продукцію він видав наприкінці 1930 р., а в другій половині 30-х рр. щорічно виплавляв понад 10 тис. т цинку.

*97. Будівництво Костянтинівського цинкового заводу.
Внутрішній вигляд основного цеху. Жовтень 1930 р.*

Разом із Беловським заводом на Уралі, який будувався й розширювався тими ж роками, Костянтинівський цинковий завод забезпечив потреби Радянського Союзу в цьому металі.

Істотні кошти виділялися на розвиток тилкових галузей металургійної промисловості. За 1928-1938 рр. було збудовано 11 потужних коксохімічних заводів, 8 залізрудних шахт, 4 заводи вогнетривів.

Хімічна промисловість в Україні створювалася майже заново. Було збудовано один із найбільших у світі содових заводів — Донсоду (в Лисичанську). Ще в роки Першої світової війни розпочалося будівництво хімічного комбінату біля залізничної станції Рубіжна, але тривалий час воно перебувало в законсервованому стані. В роки довоєнних п'ятирічок Рубіжанський комбінат із виробництва анілінових барвників став одним із найбільших у Європі.

За планом першої п'ятирічки в Україні передбачалося будівництво Горлівського й Рутченківського азототукових комбінатів кошторисною вартістю по 25 млн. крб. кожний, і чотирьох комбінатів із невизначеним місцем розташування вартістю понад 90 млн. крб. кожний. Добрива передбачалося виробляти за повітряною технологією — із синтетичного аміаку, одержуваного з водню коксового газу та азоту повітря.

Надалі вся ця програма скоротилася й розтягнулась у часі за браком потрібних коштів. На Горлівському азотнотуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п'ятирічки. Будівництво другого азотнотукового комбінату було перенесено в Дніпродзержинськ і завершилось у третій п'ятирічці. Спорудження першого (і останнього) з більш потужних комбінатів, що передбачалися планом першої п'ятирічки, розпочалося в 1933 р. біля Лисичанська. Через брак коштів воно незабаром припинилося й знову відновилося тільки в 1938 р. Тепер це найбільше підприємство української хімічної промисловості — Сіверськодонецький хімкомбінат.

Сотні мільйонів карбованців було вкладено в розвиток кам'яно-вугільної промисловості Донбасу. Закрилися десятки дрібних малоперспективних шахт, було реконструйовано багато шахт із великими запасами палива, а головне — розгорнуто велике нове будівництво. Кожна з близько сотні шахт, побудованих на Донбасі за роки довоєнних п'ятирічок, коштувала від 18 до 27 млн. крб. Сумарний видобуток палива збільшився в УРСР із 25 млн. т у 1928 р. до 69 млн. т у 1937.

Переважна частка капіталовкладень, призначених для розвитку виробництва предметів споживання, в Україні використовувалась у галузях харчової промисловості. За 1928-1937 рр. було збудовано 67 хлібо заводів, великі м'ясокомбінати — Кременчуцький (1927 р.), Мелітопольський (1929 р.), Полтавський (1929), Вінницький (1930), Київський (1930). У 1932 р. став до ладу Херсонський консервний комбінат проектною потужністю 128 млн. умовних банок консервів за рік. Це набагато перевищувало потужності всієї консервної промисловості дореволюційної Росії.

У цукровій промисловості, яка була найбільш розвинутою галуззю харчової індустрії, першим п'ятирічним планом передбачалося будівництво 11 потужних заводів. Згодом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити їх сировиною. В окремі роки через брак сировини не працювали навіть деякі діючі заводи. Наприклад, у 1932 р. з 174 цукрових заводів на консервації перебували 26. Тому програма будівництва нових підприємств істотно скоротилася. Було побудовано тільки три нові заводи — Веселоподолянський (1929 р.), Лохвицький (1929) і Куп'янський (1937).

Через брак коштів легка промисловість залишилася малорозвинутою. Однак і тут були збудовані деякі сучасні підприємства. У Києві, Харкові й Дніпропетровську постали великі взуттєві фабрики конвеєрного виробництва, в Одесі, Харкові й Києві — трикотажні фабрики. За роки другої п'ятирічки стали до ладу Чернігівська котонінова фабрика, Полтавська прядильна фабрика, Лисичанський склозавод.

ПІДСУМКИ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Індустріалізація породила істотні зміни в структурі народного господарства. Зокрема, змінилося співвідношення між промисловістю й сільським господарством у загальній продукції народного господарства. Однак через заниження цін на сільськогосподарську сировину й, відповідно, завищення цін на продукцію промисловості, яка переробляла цю сировину, встановити реальну участь промисловості та сільського господарства в утворенні національного доходу практично неможливо. Наявні дані державної статистики не дозволяють скласти реального уявлення про суть справи.

Назавжди залишиться таємницею за сімома замками й співвідношення між промисловою продукцією, яка надходила до виробничого й народного споживання, з одного боку, та на потреби армії, з другого. Цей показник, якби існував, міг би дати уявлення про рівень мілітаризації промислового виробництва й справжні розміри бюджетних витрат на оборону. Проте статистичний облік будувався таким чином, що наперед виключало появу узагальнювального показника. Відпускна ціна на однакову продукцію завжди була різною залежно від сфери її реалізації: максимальною, з великим відсотком податку з обороту — в царині народного споживання, й мінімальною, взагалі без податку з обороту — в галузях ВПК та безпосередньо в армії.

Неможливо точно визначити динаміку питомої ваги різних галузей у сукупному обсязі продукції підприємств фабрично-заводського типу. Статистика, щоправда, наводить деякі дані. З них випливає, що за 1928-1937 рр. у валовій продукції великої промисловості України підвищилася питома вага таких галузей: машинобудування та металообробки (з 13,6 до 29,8%), хімічної індустрії (з 2,9 до 7%), електроенергетики (з 1 до 3,1%), текстильної промисловості (з 2,4 до 3,1%), швацької промисловості (з 2,1 до 3,1%). Натомість знизилася питома вага чорної металургії (з 15,1 до 12,2%), кам'яновугільної промисловості (з 9,6 до 4,9%), харчосмакової промисловості (з 38,5 до 21,8%). Ці дані показують певну тенденцію, але не дають уявлення про справжню вагу окремих галузей промисловості. По-перше, незмінні ціни 1928 р., в яких обчислювався обсяг валової продукції, були по-різному "незмінні" в різних галузях, про що вже йшла мова вище. По-друге, галузі відрізнялися одна від одної за питомою вагою товарів народного споживання, які обкладалися високим податком з обороту. У підсумку в структурі промисловості штучно збільшувалася питома вага галузей, які спеціалізувалися в основному на виробництві товарів народного споживання. За статистичними даними, промисловість більшою мірою

спрямовувалася на задоволення потреб кінцевого споживача, ніж це було насправді.

Неможливість установлення справжньої динаміки промислового виробництва пояснюється, звичайно, не вадами статистики, хоча вони й були вагомими (радянська статистика, і це випливало з її ідеологічних засад, більше маскувала реальні процеси, ніж висвітлювала їх).

Сама промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися компартиійно-радянським керівництвом, і маніпулювання цінами ("ціноутворення") позбавляло цей найважливіший в умовах ринкової економіки показник будь-якої об'єктивної основи. Статистичні показники, засновані на цінах (передусім, показник валової продукції), мали обмежену інформаційну вагу, зокрема для тих, хто визначав економічну політику й ухвалював директивні рішення.

Проте навіть спотворені статистичні показники відбивають колосальні зрушення в промисловості, зумовлені курсом на здійснення форсованої індустріалізації. Питома вага великої промисловості в усьому промисловому виробництві збільшилася по валовій продукції з 63,7% у 1925/26 р. до 92,5% у 1938, а по чисельності робітників — відповідно з 43,2 до 83%.

Першого року індустріалізації, як показують наведені цифри, майже третину промислової продукції давала дрібна промисловість, представлена кустарно-ремісничими закладами й окремими товаровиробниками — ремісниками та кустарями. За кількістю зайнятих осіб цей сектор переважав у промисловому виробництві. Навпаки, наприкінці 30-х рр. вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Стала фактом докорінна модернізація промисловості.

Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавною чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу й машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Великобританію.

Проте за блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу крилися невітніші економічні результати.

Відтворювалися народногосподарські структури, що склалися до революції. Промисловість здебільша розвивалась у великих містах і в Донецько-Придніпровському районі. Донбас був до революції "всеросійською кочегаркою", а в радянські часи перетворився у "всесоюзну кочегарку". Як і завжди, він постачав вугілля насамперед для про-

мисловості Центральної Росії. Українська металургія також працювала, головню, на машинобудування російських промислових центрів.

Відірваність од кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи "А" самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлений високими темпами капітального будівництва,

прогрес у промисловості майже не позначався на
матеріальному добробуті на-
родних мас.

§ 3. Тоталітарний режим і українське суспільство

СТАЛІНСЬКА ДИКТАТУРА

Мало хто замислювався над природою влади в руках у Й.Сталіна. А ця влада аніскільки не нагадувала імператорську. Йдеться не про її обсяг. У Сталіна він був непорівнянно більшим, ніж у монархів, хоча б завдяки наявності новітніх технічних засобів для реалізації своєї волі.

Сталінська диктатура мала зовсім іншу структуру й механізми функціонування. На відміну од монархічної влади, вона була непевною та безособистісною. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи її заперечувалися досягнутим у ХХ ст. високим рівнем зрілості політичних інститутів. Історію можна було переписати, Церкву знищити, а інші суспільні організації опанувати зсередини. Ніхто, однак, не міг сказати, як довго вдасться утримувати суспільство в тоталітарному морозильнику.

Державні інститути монархії створювалися під одну політичну фігуру. Безвідносно до особистих якостей фігура царя-самодержця утвер-

джувала імперію вже самим фактом свого існування. Навіаки, радянська влада була запереченням імперської. Вона виникла на гребені революційної хвилі, яка знищила імперію. Революція надала їй народного характеру.

Проте сповнені добрих намірів революціонери побудували не народну демократію, а олігархічний устрій, який підім'яв під себе все суспільство. Поява тоталітарного режиму була історично неминучою в умовах комуністичної революції. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва позбавила суспільство природної самоорганізації.

Нервовим центром такого суспільства стала Комуністична партія, яка з допомогою створених нею різноманітних організацій підмінила собою всі попередні суспільні структури. Політична влада зосередилася в керівному органі монополюючої партії, який узяв на себе відповідальність за функціонування різних сфер суспільного життя. Внутрішня структура режиму, який називав себе диктатурою пролетаріату або радянською владою, була олігархічною.

Олігархами стали вожді й вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва — політбюро. В.Ленін вбачав у політбюро колегію, в якій вожді визначатимуть все і вся. Він установив непарний чисельний склад політбюро, щоб у процесі обговорення проблем могла виявитися панівна думка.

Після смерті свого засновника ця владна конструкція показала свою нестабільність, як будь-який інший олігархічний устрій. Виявлення панівної думки в перебігу вільного обговорення є ознакою демократії, а не диктатури. Тимчасом політбюро було знаряддям диктатури, в ньому розгорнулася кривава боротьба за владу. Учасники боротьби прагнули надати їй ідеологічного забарвлення та благородного політичного змісту. Переможець, проте, завжди діяв однаково: усував чергового суперника з політбюро й заповнював вакансію людиною зі свого найближчого оточення.

Переможцем завжди виявлявся Сталін. Його становище як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тими, в кому він убачав суперників або конкурентів. Олігархічна природа політичного устрою не змінювалася під час зростання авторитету Сталіна в державі, партії й безпосередньо в політбюро ЦК. Водночас вістря диктатури чимраз більше звужувалося, аж пока вся влада зосередилася в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б). Це надало олігархічному режиму стабільності, якої він потребував для завершення розпочатих Леніним комуністичних соціально-економічних перетворень.

У 1929 р. ніхто більше не заперечував дій Сталіна в політбюро. Цей орган влади складався вже або з діячів, які від початку підтримували майбутнього переможця (К.Ворошилов, М.Калінін, В.Молотов), або з нового поповнення, яке завдячувало генсеку своєю політичною кар'єрою (Я.Рудзутак, В.Куйбишев). У листопаді 1929 р. М.Бухаріна було виведено з політбюро ЦК й зі складу самого Центрального комітету.

Після перемоги над “правими ухильниками” Сталін міг регулювати чисельність і персональний склад політбюро ЦК за власним бажанням. У 1930-1936 рр. до цього органу входило десять членів. Побоювань щодо поділу голосів навпіл під час розв'язання важливих проблем більше не існувало. Адже десятим був генеральний секретар ЦК, який стояв над політбюро. Думку, яку підтримували щонайменше п'ять членів політбюро проти чотирьох інших, виносили на затвердження Сталіна.

Партз'їзди 30-х рр. розглядали тільки питання, вже розв'язані у вузькому колі тих, хто гуртувався навколо генсека. За з'їздом, який вважався вищим органом партії, залишалось одне-єдине суверенне право: вибори членів ЦК таємним голосуванням. Ці вибори готувало оргбюро ЦК попереднього складу, яке прагнуло виключити елемент випадковості. Але процедура голосування не змінювалась. Будь-яка інша виборча процедура поставила б під сумнів усю систему сконструйованої Леніним влади.

Центральний комітет ВКП(б) в повному складі був парадним керівним органом. Його пленуми ретельно готувалися й тому були позбавлені випадковостей. Повнота влади, якою ЦК формально володів у період між з'їздами ВКП(б), насправді зосереджувалась у виконавчих органах ЦК — політбюро, оргбюро й секретаріаті. Вважалося, що ці органи формуються заново після кожного партійного з'їзду. Проте варто придивитися до процедури виборів, відображеної в стенограмах пленумів ЦК, щоб дійти протилежних висновків.

Перший пленум ЦК, обраного XVI партійним з'їздом, проходив під головуванням М.Калініна 13 липня 1930 г. Головуючий на пропозицію В.Молотова включив у порядок денний питання про вибори виконавчих органів ЦК. Конкретні пропозиції було доручено “озвучити” керівникові Уральського партійного комітету І.Кабакову.

Спочатку присутні без обговорення погодились з кількісним складом політбюро (10 членів, 5 кандидатів). Потім Кабаков зачитав персональний склад політбюро, який пропонувалося затвердити. Присутні знали, що склад насправді пропонує не Кабаков, а хтось інший, але про це вголос не говорилося. Члени ЦК затвердили список без обговорення конкретних кандидатур відкритим голосуванням. Списком затвер-

дили також кандидатів у члени політбюро ЦК, членів секретаріату і оргбюро.

Потім члени ЦК перейшли до “виборів” генерального секретаря. Процедура зветься до стислої репліки Кабакова: “Генеральним секретарем тов. Сталіна? (Голоси: Ясно)”. Далі в гру вступив головуючий: “Хто за, прошу підняти руки. Прочу опустити. Хто утримався? Нема. Хто проти. Нема. Прийнято одноголосно”.

Вся процедура виборів виконавчих органів ЦК зайняла кілька хвилин. Варто зазначити, що інших питань у порядку денному першого післяз'їздовського пленуму ЦК не було.

Обраний XVI з'їздом Центральний комітет підтвердив повноваження тих членів політбюро з попереднього складу ЦК, які не “винали” з вищого партійного керівництва в період між з'їздами. Були підтверджені й повноваження О.Рикова, бо він ще виконував функції голови РНК і голови РПО СРСР.

Улітку 1930 р. в політбюро не залишалося противників генсека. Зломленого О.Рикова вже не вважали противником. Термін його перебування на вершинах влади добігав кінця. Під час заповнення вакансій у Сталіна вперше з'явилася можливість керуватися іншими, ніж боротьба за владу, принципами. Вакансій, з огляду на затверджені кількісний склад політбюро, було три. Одну з них генсек віддав своєму помічнику Л.Кагановичу. Місце, яке тимчасово посідав О.Риков, він мав намір віддати іншій близькій до себе людині — Г.Орджонікідзе (це було зроблено в грудні 1930 р.). Дві вакансії Сталін заповнив, керуючись уже не особистими, а загальнопартійними інтересами. Вони були передані керівникам найбільших регіональних партійних організацій — генеральному секретарю ЦК КП(б)У С.Косіору й першому секретарю Ленінградського обкому та міськкому ВКП(б) С.Кірову.

Отже, з 1930 р. став діяти принцип включення до компартійно-радянської олігархії регіональних керівників. У формуванні кандидатського складу політбюро цим принципом керувалися ще з XIV партійного з'їзду. Обраний тоді ЦК ввів до складу кандидатів у члени політбюро Г.Петровського. У листопаді 1926 р. кандидатом у члени політбюро було обрано В.Чубаря. У грудні 1927 р. на першому пленумі обраного XV з'їздом ВКП(б) Центрального комітету кандидатом у члени політбюро став С.Косіор. Відкликаний з України в 1925 р., він був рекомендований Сталіним на посаду секретаря ЦК ВКП(б). Коли генсеку знадобився в Москві Каганович, Косіора влітку 1928 р. рекомендували на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Отже, за рахунок цього діяча збільшилася українська “колонія” в кандидатському складі політбюро.

Аналіз кадрових переміщень серед кандидатів у члени політбюро ЦК ВКП(б) свідчить про те, що представники української партійної організації користувалися підвищеною увагою центрального керівництва. Ініціативу зазвичай виявляв Сталін. Він усіма засобами "прив'язував" українських керівників до своєї коліснички в тій гонитві за місцем наступника В.Леніна, яка роками тривала в Кремлі.

Наприкінці 1930 р. Сталін здійснив важливі зміни в керівництві, які підбивали підсумок його боротьби за владу над партією та державою. Суть і аргументацію змін подано в листі Сталіна до Молотова від 22 вересня 1930 р.:

"Вячеславе!

Мені здається, що треба до осені розв'язати остаточно питання про радянську верхівку. Це буде водночас розв'язанням питання про керівництво взагалі, тому що партійне й радянське переплетені, невіддільні одне від другого. Моя думка щодо цього:

а) треба звільнити Рикова і Шмідта й розігнати весь їхній бюрократично-консультантський секретарський апарат;

б) тобі доведеться замінити Рикова на посаді голови РНК і голови РПО. Це необхідно. Інакше -- розрив між радянським і партійним керівництвом. За такої комбінації ми будемо мати повну єдність радянської та партійної верхівок, що безсумнівно подвоїть наші сили".

Цю комбінацію Сталін здійснив у грудні 1930 р.

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ

Від початку 30-х рр. Й.Сталін не зустрічав спротиву ні серед вищого керівництва СРСР, ні в опанованих ним периферійних компартійно-радянських осередках влади (зокрема і в харківському). Ніщо не перешкоджало йому широко використовувати в управлінні державою методи тероризму й насильства, які він вважав найбільш ефективними.

Колективізоване Сталіним селянство виявляло свій протест проти колгоспів у формі саботажу громадського господарства. На це генсек відреагував конфіскацією хліба в основних зерновиробних регіонах СРСР. Стосовно України й Кубані система примусових хлібозаготівель була доповнена терором голодом, тобто, конфіскацією в селян усіх продовольчих запасів для того, щоб викликати голод.

Доки Сталін боровся за владу, він був кращим другом національних республік. У боротьбі з суперниками генсек гостро потребував підтримки найбільшої національної республіки — УСРР, найбільшої республіканської партійної організації — КП(б)У. Коли Сталін добився

абсолютної влади, політика центрального компартійно-радянського керівництва щодо України кардинально змінилася. Причина була та сама: УСРР за матеріальними й людськими ресурсами практично дорівнювала всім іншим національним республікам разом узятим. У добу "колективного керівництва" Сталіну важливо було забезпечити собі суспільну й апаратну підтримку з боку УСРР, і він досяг цієї мети. Коли потреба в підтримці відпала, для Сталіна на перший план вийшов інший чинник — потенціальна загроза сепаратизму, яку для Москви засвідчував самий факт існування потужного регіонального центру її власної влади в Харкові (з 1934 р. — в Києві).

Злочинницькі методи, що їх використовував Сталін, змушуючи вдаватися до них і весь компартійно-радянський апарат, не додали йому популярності ні в суспільстві, ні серед політичної еліти. Якщо події в Україні початку 30-х рр. вивчати за радянськими газетами, ми не побачимо нічого, крім повідомлень про дострокове введення в дію нових заводів, електростанцій і шахт, переможних рапортів передовиків соціалістичного змагання міста й села, свідчень про успіхи культурної революції тощо. Тижневі зведення ДПУ УСРР виявляють іншу картину. Читаючи ці зведення, Сталін не міг не відчувати загрози своїй владі.

У листопаді 1931 р. в селі Голиші Олевського району поширювалася листівка з таким текстом: *"Ми хочемо бути вільними. Радянської влади тепер нема, ця влада поміщицька, капіталістична, влада шкідників"*.

За агентурними даними, майстер депо Жовтень у Харкові Сидоренко давав у грудні 1932 р. таку характеристику генеральній лінії партії: *"Політика Сталіна надто брутальна й загадкова. Низові партійці тільки погоджуються на рішення ЦК, а на ділі ніхто не має права нічого сказати. Всюди назріває незадоволення. Диктатура Сталіна веде до розбіжностей серед членів партії"*.

Помічник редактора багатотиражки на Київській взуттєвій фабриці Й. Гутник у квітні 1933 р. заявив колишньому троцькісту, який виявився агентом ДПУ: *"Якби ми висунули гасло 'Геть уряд голоду', то переважна більшість пішла б за нами. Проте є небезпека, що можна переборщити й народ піде не тільки проти сучасного парткерівництва, але й проти радянської влади взагалі"*.

Можна наводити багато таких висловлювань, які походили з різних верств тогочасного суспільства. Одні навіть у протестах не могли звільнитися від стереотипів радянської пропаганди. Інші спрямовували вістря критики проти конкретних осіб, залишаючи поза критикою комуністичну доктрину, ВКП(б) й радянську владу. Переважній більшості здавалося, що вади радянської влади не мають органічного характеру. Незадоволення спрямовувалася тільки на адресу Сталіна.

Поширеність критичних настроїв у лавах ВКП(б) особливо тривожила партійну олігархію. Наприкінці 1932 р. ОДПУ дістала завдання виявити характер, зміст і масштаби розповсюдження опозиційності серед партійців. Одна з тек, в якій були зосереджені дані про настрої членів КП(б)У, зібрані Транспортним відділом ДПУ УСРР, потрапила до С.Косіора. Вражений прочитаним, той прямо на теці записував: *“Необхідно обговорити засоби реагування на подібні виступи. Треба прямо й негайно виключати за окремі виступи. Цікаво перевірити кілька фактів і як реагували в осередках та районах на ці виступи”*.

Перша генеральна чистка партії була проведена з ініціативи В.Леніна на початку 20-х рр., друга відбулася під час розгрому “правого ухилу”. Сталін вирішив, що треба провадити третю чистку. 10 грудня 1932 р. Центральний комітет ухвалив відповідну постанову. Від цього часу припинялися прийом у кандидати й переведення із кандидатів у члени партії.

В Україні чистка відбувалася в два етапи: з червня по грудень 1933 р. — в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях, з травня 1934 до січня 1935 р. — у Харківській, Дніпропетровській і Чернігівській областях. Після чистки розгорнулися кампанії перевірки, а потім — обміну партдокументів. Прийом у партію відновився тільки з листопада 1936 р. Загальна кількість виключених із партії під час кампаній сягнула 112 тис. чоловік. Навесні 1937 р. в КП(б)У залишалося на обліку 297 тис. членів і кандидатів партії, тобто, на 254 тис. чоловік менше, ніж було на початок 1933 р.

Водночас із чисткою партійних лав в Україні розгорталася інша, більш глибока й руйнівна репресивна кампанія. У січні 1933 р. Сталін надіслав у республіку П.Постишева з диктаторськими повноваженнями. У нього було два завдання: по-перше, навести лад у колгоспах після здійсненої Молотовим і Кагановичем каральної реквізиції продовольчих запасів у “боржників” по хлібозаготівлях, яка коштувала життя мільйонам селян; по-друге, “втихомирити” українську інтелігенцію як потенційного носія сепаратизму. Він упорався з обома завданнями.

У липні 1933 р. покінчив життя самогубством зацькований Постишевим М.Скрипник. Після смерті колишнього наркома освіти було ліквідовано багато розпочатих ним справ у царині українізації, вістря репресій скеровувалося проти української політичної та культурної еліти. Вдягнутий замість френча (традиційна уніформа більшовицьких вождів) в українську вишиванку, Постишев провадив нещадну боротьбу з посіями “українського буржуазного націоналізму”. У концтабори потрапила більшість діячів української культури, зокрема багато представників нової генерації, здебільшого робітничо-селянського поход-

98. П. Постишев

ження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в українській революції 1917-1920 рр.

Масові репресії в Україні мали свою логіку розвитку, але проходили на загальному тлі. Терор голодом 1932-1933 рр. шокував багатьох представників партійно-радянського апарату, які обіймали керівні посади в усіх ланках управління. Не бажаючи бути учасниками злочинної структури, в яку переродилася компартійно-державна олігархія після того, як Сталін досяг диктаторської влади, вони стали шукати засобів для виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б).

Цей партійний з'їзд повинен був підбити підсумки "великого перелому" й затвердити основні показники другого п'ятирічного плану. Сталін бажав, щоб на з'їзді було підтверджено безпомилковість його керівництва. Для цього було організовано виступи керівних діячів опозиції — М.Бухаріна, О.Рикова, М.Томського, Г.Зінов'єва, Л.Каменєва. Політично зломлені, ці люди каюлися в тому, що раніше протистояли генеральній лінії партії, й проголошували дифірамби Сталіну. Услесливими компліментами на адресу організатора геноциду були наповнені виступи на з'їзді керівників радянської України.

Безпосередньо проти Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Безпечну можливість висловити своє негативне ставлення до генсека давала

тільки процедура виборів до Центрального комітету, яка залишалася таємною. Сталін дістав менше голосів під час цих виборів, ніж багато інших кандидатів. Найбільшу підтримку депутатів здобув С.Кіров.

1 грудня 1934 р. Кірова спіткала смерть від кулі вбивці. Причетність Сталіна до цієї акції не доведено документально. Це вбивство, однак, виявилось для нього надзвичайно вигідним. І не тільки тому, що був усунутий потенційно небезпечний політичний суперник. Генсек одержував підставу для розгортання терору, спрямованого на зміцнення своєї влади.

5 грудня в газеті “Правда” з'явилася датована днем смерті Кірова постанова ВЦВК про внесення змін у чинні карно-процесуальні кодекси союзних республік. Тепер справи про терористичні організації та акти терору проти представників радянської влади розслідувалися в термін не більш як десять днів. Слухали ці справи без участі сторін, вирок про вищу міру покарання виконувався негайно. клопотання про помилування й касаційний розгляд справ у новому судочинстві не передбачалися.

В Україні однією з перших жертв нової кампанії став виливовий політичний і військовий діяч Ю.Коцюбинський. На час арешту в лютому 1935 р. він працював головою Укрдержплану й заступником голови Раднаркому УСРР.

Репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937 р. Під час пленуму заарештували М.Бухаріна і О.Рикова. Сталін заявив, що країна опинилась у надзвичайно небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він обвинувачував *“безтурботних, добросердих і наївних керівних товаришів”*, які нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати *“правильне рішення”*. Тобто, це був майже відвертий заклик до *“бунту”* проти керівників, старих партійців.

Щоб створити сприятливі передумови для реалізації цього задуму, на березень-квітень 1937 р. ЦК ВКП(б) призначив перевибори місцевих комітетів партії. Однак вони не дали очікуваних результатів: на рівні районних та обласних партійних ланок оновилося не більш як 20% керівного складу. Після цього ініціативу щодо чистки партійних органів узяв на себе наркомат внутрішніх справ СРСР на чолі з М.Єжовим.

На основі підписаного Сталіним 2 липня 1937 р. рішення ЦК ВКП(б) з'явився оперативний наказ по НКВС СРСР за №00447, за яким у найближчі чотири місяці підлягали викриттю й репресуванню 269 тис. *“ворогів народу”*. Із них 76 тис. чоловік зарахували до першої категорії (розстріл), 193 тис. — до другої (ув'язнення в тюрмі або та-

борі). Методи розкладки застосовувалися компартійно-радянською олігархією з ленінських часів.

Щоб полегшити виявлення такої кількості “ворогів”, чекістам дозволялося використовувати фізичні методи впливу на допитуваних. Під тортурами люди часто були змушені визнавати себе винними в скоєнні неіснуючих злочинів, давати неправдиві свідчення проти рідних або знайомих. У такий спосіб коло учасників “контрреволюційних” організацій розширювалося. Як і під час запровадження продовольчої розкладки, від партійних керівників на периферії вимагалось перевиконання затвердженого ліміту. Хто не виявляв наполегливості, ризикував не лише посадою, а й життям.

Зловісний 1937-й рік розпочався в Україні набагато раніше, ніж в інших регіонах СРСР, практично відразу після приїзду П.Постишева в 1933 р. І все-таки найбільші масштаби репресій спостерігалися саме в 37-му. У пам'яті поколінь цей рік відклався як найбільш тяжкий у довгій низці років сталінських злочинів.

Служіння Сталіну вірою й правдою не врятувало компартійно-радянське керівництво України. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 р., 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, зокрема й Постишев. Вижив тільки Г.Петровський, якого усунули від влади й забули про нього. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, включно з першим секретарем ЦК С.Косіором.

Із Москви в усі області й національні республіки відряджалися уповноважені ЦК ВКП(б) в супроводі підрозділів НКВС, щоб, як писалось у “Правді”, *“викурити й порушувати гнізда троцькістсько-бухарінських блощиць”*. В Україну приїхали М.Єжов і М.Хрущов. Незабаром склад керівних органів республіки було цілком змінено. У січні 1938 р. Хрущов приїхав до Києва вже як виконувач обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. На з'їзді Компартії України в червні 1938 р. його обрали першим секретарем.

Хвиля репресій у 1938 р. майже не спала. Політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Сталіна “дозволило” репресувати додатково за першого категорією 48 тис. і за другою — 8 тис. чоловік. Із цієї кількості за поданням Хрущова на Україну припадало 6 тис. жертв. Однак новому керівникові ЦК КП(б)У цього видалося замало. Він виступив із новим почином у цьому “соціалістичному” змаганні. В лютому 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило збільшення ліміту для НКВС України на 30 тис. чоловік.

Підкреслено приязне в 20-х рр. ставлення Сталіна до України дорого обійшлося її народу. Спочатку терор голодом, а потім масові

репресії завдали йому колосальних втрат. Жертвами репресій ДПУ-УДБ НКВС у 1933-1938 рр. стали 360 тис. громадян України. Чекісти "працювали" в усіх верствах суспільства, виявляючи потенціальні вогнища опору сталінській диктатурі. Але "спеціалізувалися" вони на інтелігенції — мозку нації. Народ був знесилений репресіями духовно й фізично.

З кінця 1938 р. хвиля масових репресій, яка дістала назву "єжовщини", почала спадати. У грудні цього року в газеті "Правда" з'явилася коротка інформація про звільнення Єжова від виконання обов'язків наркома внутрішніх справ. На цій посаді його замінив Л.Берія. На XVIII з'їзді ВКП(б), який працював у березні 1939 р., стало очевидно, що становище Сталіна в партії та державі істотно зміцнилося. Старі кадри партії більшовиків були винищені майже повністю. Ставати в опозицію Сталіну ніхто більше не наважувався.

Зміни в персональному складі політбюро ЦК ВКП(б) були мінімальні. За 1931-1938 рр. воно поповнилося тільки двома новими членами — А.Андрєєвим і В.Чубарем. Натомість за сумнівних обставин загинули С.Кіров та Г.Орджонікідзе, були знищені разом з усім українським керівництвом С.Косіор та В.Чубар. Шестеро осіб — А.Андрєєв, К.Ворошилов, Л.Каганович, М.Калінін, А.Мікоян і В.Молотов — поділяють разом зі Сталіним відповідальність за скоєні злочини, включно з терором голодом і масовими репресіями. Якраз вони згідно зі сталінською волею були безпосередніми організаторами й виконавцями найбільш "делікатних" справ, пов'язаних із масовою загибеллю радянських громадян. Четверо тих, хто загинув, також відповідальні за все, що відбувалося в країні. Обставини їхньої особистої долі не стосуються суті справи.

Компартійно-радянська диктатура була колективною, олігархічною за своєю природою. Повнота влади належала Центральному комітету державної партії, а фактично — політбюро, яке діяло від імені ЦК. Суть боротьби за владу в Кремлі зводилася, в підсумку, до заміни в складі політбюро людей, які могли ухвалювати самостійні політичні рішення, підручними й підлеглими вождя. Обтяжені найвищими нагородами та посадами, ці люди мали всі зовнішні ознаки політичних діячів, але залишалися в очах найближчого оточення й у своїх власних помічниках Сталіна на все життя — довгим чи коротким воно було, кому як щастило у взаєминах із "хазяїном".

Держава й країна виявилися безсилими нав'язати Сталіну свою волю. Природа радянського політичного режиму, попри поверховий демократизм, об'єктивно була такою, що диктувати іншим свою волю могли саме такі люди, як Сталін.

ПЕРШІ ДЕПОРТАЦІЇ ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ОЗНАКОЮ

В.Ленін навчав, що поступки в національному питанні допоможуть більшовикам уникнути в багатьох випадках конфронтації з національно-визвольним рухом і навіть використати могутній потенціал останнього в інтересах зміцнення комуністичної диктатури.

Лібералізм ленінського підходу до національного питання, як уже підкреслювалося, зовсім не суперечив компартійній диктатурі. Тому радянська держава будувалася як федерація союзних і автономних республік, а національні меншини дістали змогу створювати власні адміністративно-територіальні одиниці — райони й сільради.

У серпні 1924 р. РНК УСРР ухвалив постанову “Про виділення національних районів і сільрад”. Була створена Молдавська автономна республіка як “альтернатива” анексованій Румунією Бессарабії. Найбільш активно організовувалися польські сільради: за два роки кількість їх зросла з 15 до 139. Національними сільрадами була охоплена третина наявного в Україні польського населення: 160 тис. із 470 тис. чоловік (за переписом 1926 р.).

Однак польські сільради не утворювали потрібного для національного району суцільного масиву. Всюди на Правобережжі поляки були національною меншиною. Між тим досить впливові комуністичні діячі польського походження Ф.Кон і Ю.Мархлевський добивалися організації на кордоні “альтернативного” Польщі радянського польського району. Щоб ця ідея стала здійсненою, з 1923 р. було організовано переселення польських селян на колишні землі польсько-литовських магнатів, розташовані вздовж кордону Польщі з Україною та Білорусією. Всього на добровільних засадах було переселено 30 тис. сімей.

Це дозволило в 1925 р. створити польський національний район, названий іменем Ю.Мархлевського. Його населення перевищувало 40 тис. чоловік, а питома вага поляків у ньому становила 69%. На початку 1933 р. за рахунок розширення території населення Мархлевського району збільшилося до 54 тис. чоловік.

30-і рр. характеризуються поворотом у національній політиці, зумовленим зміною стратегічних гасел. Замість світової революції на порядок денний висунулося гасло побудови соціалізму в одній країні. Поворот не змінив мети національної політики партії, яка завжди була прагматичною: зміцнити диктаторську владу в багатонаціональній країні. Але він змінив підхід до національних проблем. На передньому плані постало завдання максимальної централізації та уніфікації радянського життя. У національній сфері воно виявилось у формі русифікації.

Цей поворот можна прослідкувати за зміною офіційного ставлення до "ухилів" у національній політиці партії. У червні 1930 р. Сталін заявляв на XVI з'їзді ВКП(б), що головна небезпека для партії в галузі національного питання — це небезпека великоросійського шовінізму. Вказана теза в компартійній ідеології йшла від Леніна, тож вважалася аксіоматичною. А в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) Сталін здійснив істотну ревізію традиційного підходу до національного питання: "Сперечаються про те, який ухил є головною небезпесою, ухил до великоросійського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму. За сучасних умов це — формальна, і тому порожня суперечка. Головну небезпеку являє той ухил, проти якого припинили боротися і якому дали таким чином розвиватися до державної небезпеки". І далі, посиляючись на "гріхонадіння Скрипника та його групи", Сталін оголосив ухил до українського націоналізму головною небезпесою в Україні.

Зміна наголосів у ставленні до "ухилів" посилила переслідування будь-яких виявів національної специфіки в політичній сфері та підготувала умови для повзучої русифікації України. Український народ залишався "титальною нацією", тобто, такою, яка дала ім'я республіці. Здобутки українзації формально зберігалися. Але поступово розгорталося планомірне винищення української інтелігенції.

Поворот у національній політиці спричинив зміну ставлення до національних меншин. Зокрема — до українців у Росії. З останніх і почали.

За кілька місяців, починаючи з грудня 1932 р., всі сліди українзації на Північному Кавказі були стерті. Кубанським українцям наказали бути росіянами. У зимові місяці 1932-1933 рр. на Кубані, як і в Україні, було здійснено терор голодом стосовно непокірних хліборобів. Одночасно місцева влада депортувала в Сибір українське населення Брюховецької, Медведівської, Полтавської, Уманської, Урупської та деяких інших станиць. Усього було депортовано, за різними оцінками, від 50 до 200 тис. чоловік. Спустілі селища заповнювалися переселенцями з Росії та Білорусії, демобілізованими червоноармійцями. У таємній інструкції заступника наркома військових і морських справ М. Тухачевського, який керував вербуванням новопоселенців серед військових, вказувалося: "... уродженці Північного Кавказу та України вербуванню не підлягають".

В Україні новий курс щодо національних меншин уперше знайшов своє виявлення в рішеннях листопадового (1933 р.) пленуму ЦК КП(б)У. Пленум заслухав доповідь С. Косіора й визначив дві нацменшини, проти яких радянська влада готова була розгорнути репресії передовсім — поляки й німці. Практичний крок у цьому напрямку було

зроблено восени 1934 р., коли Вінницький обком КП(б)У ухвалив рішення про реорганізацію в прикордонних районах 18 польських сільрад. 23 листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало рішення про перетворення цих сільрад в українські.

На початку грудня 1934 р. в наркома внутрішніх справ В.Балицького відбулася нарада з приводу “оздоровлення” прикордонної смуги. За кілька місяців до наради, 15 березня, УДБ НКВС УСРР здійснило операцію по вилученню 10,8 тис. чоловік зі 140 районів Київської, Вінницької та Одеської областей і Молдавської АСРР. Заарештовані тоді рекрутувалися за політичними та соціальними ознаками (підозрювані в шпигунстві, повстанські угруповання тощо). Тепер же на нараді було поставлено завдання “очистити прикордонні й національні райони від антирадеlementу, зробивши основний наголос на очистку Мархлевського та Пулинського районів”. Тобто, йшлося про “очистку” Мархлевського національного району від поляків, а Пулинського — від німців.

20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило рішення Київського обкому партії про перетворення семи польських сільрад в українські й визначило масштаби першої депортації з Мархлевського та Пулинського районів — 8 300 сімей.

У березні 1935 р. з Мархлевського району було виселено в Харківську область перші 750 польських сімей. Репресії спрямовувалися проти поляків, але приналежність до польської національності ще не вважалася в чекістській документації обтяжуючим фактором. Райвідділ НКВС підготував список “компрометуючих матеріалів за забарвленнями”, в якому ретельно розписав провини польських сімей (включаючи, цілком очевидно, й дітей), що підлягали депортації — за соціальними та політичними ознаками:

48 сімей — націоналістичний елемент;

51 — костельний актив;

72 — куркульський елемент;

51 — пов'язаний із Польщею та запідозрений у шпигунстві;

44 — колишні нетлюрівці й соколівці;

15 — колишня шляхта;

3 — колишні поміщики;

2 — колишні жандарми.

У серпні 1935 р. в 24 районах Вінницької області було перетворено в українські ще 40 польських сільрад. Після цього на території області залишилося тільки 12 польських сільрад. 20 серпня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову такого змісту: “У зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних

польських сілрад (насамперед складу голів і секретарів сілрад) — пропонувати Київському та Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так і діючих польських сілрад від націоналістів та інших антирадянських елементів”.

Рішення про другу депортацію поляків і німців з прикордонної смуги політбюро ЦК КПІ(б)У ухвалило 25 листопада 1935 р. Йшлося про виселення навесні 1936 р. в Казахстан 6-7 тис. сімей. Це рішення було відіслано в Москву на затвердження. 28 квітня 1936 р. з'явилася відповідна постанова РНК СРСР, в якій уже йшлося про виселення ... 15 тис. сімей.

Депортацію провели чекісти. У підсумковому донесенні Балицького в ЦК КПІ(б)У про операцію від 21 вересня 1936 р. говорилося, що з Київської та Вінницької областей у Казахстан було переселено 15 тис. сімей загальною чисельністю 69 977 чоловік, з них поляків — 11 494 сімей та німців — 3 506 сімей.

У документах чекістів є вичерпні дані про технічний бік депортації. Вона здійснювалася в досить м'якій формі, на відміну од розкуркулень 1929-1931 рр. Населення сповіщалося за 10 днів до вантаження в ешелони. У кожному ешелоні передбачалися вагони для худоби й вантажу, а також вагон для команди, вагон-ізолятор і вагон-кухня. Ті, хто працював у колгоспах, одержали плату за трудові грошима та продуктами.

Депортація 1935 р. здійснювалася в межах України. Покидаючи свої будинки, переселенці одержували в східних областях республіки садиби колгоспників, які померли від голоду в 1933 р. Депортація 1936 р. в Казахстан, незважаючи на дозвіл забирати з собою майно та худобу, була руйнівною. Переселенці потрапляли в природне середовище, до якого не були пристосовані. Вони не користувалися підтримкою з боку місцевої влади.

Умови життя переселенців у Казахстані, як свідчать перлюстровані чекістами листи, були тяжкі й навіть трагічні. Так, І.Киселевський писав у село Майстрів Ново-Волинського району: “Розвантажили нас у голому степу, де тільки земля і небо. Живемо в палатках. Третій день йде дощ, палатки течуть, тому дуже холодно, і ми всі сидимо в одязі. З'явився тиф, і багато дітей вмирають, буває по 2-3 мертв'яка в день”. М.Буяр писав у село Гречани Проскурівського району: “Нас вивантажили на ст.Таїнча і ми просиділи там четверо діб, після чого за нами прийшли підводи і завезли нас за 52 км від станції. Висадили нас в чистому полі, де нічого нема, спали під відкритим небом цілий тиждень, а потім нам поставили палатки — одну штуку на 25 сімей”.

Після 1936 р. депортації припинилися, але репресії іншого типу проти нацменшин тривали. Підозра в шпигунстві була для репресуван-

ня достатньою причиною — іншої не шукали. А чекісти мало не в кожному представникові нацменшин бачили потенційного шпигуна.

Звітуючи про боротьбу з іноземними розвідками, управління державної безпеки НКВС по Чернігівській області доповіло про арешт 860 чоловік у перебігу операції “Поляки”, яка тривала в другій половині 1937 р. За причинами арешту ув’язнені поділялися так:

425 — націоналістичні діячі та запідозрені в шпигунстві;

134 — перекинчики;

108 — реємігранти;

85 — пов’язані з польським консульством;

77 — костельно-куркульський елемент;

19 — контрабандисти.

Національний склад заарештованих у цій операції був досить різноманітний: 400 українців, 233 поляки, 31 українець-галичанин, 23 росіяни, 173 — представники інших національностей. Переважання українців серед заарештованих пояснює наявність таких категорій, як перекинчики та реємігранти. У 1937 р. виявилось, що українці, які легально чи нелегально перейшли в 20-і рр. радянсько-польський кордон, підписали собі вирок.

На початку 1937 р. в Чернігівській області проживало 2 224 поляки, включно з дітьми. Це означає, що за півроку чекісти репресували кожного десятого. Від терору 1937-1938 рр. нацменшини в Україні постраждали більше, ніж українці або росіяни (у відсотках до загальної чисельності).

Польський і німецький національні райони в прикордонній смузі України були ліквідовані першими, ліквідація сілрад та районів інших нацменшин остаточно завершилася після ухвалення спеціального рішення ЦК ВКП(б) в лютому 1939 р. Водночас ліквідувалися навчальні, наукові й культурні заклади нацменшин, їхня преса. Підбиваючи підсумок цій кампанії на XIV з’їзді КП(б)У в червні 1933 р., М.Хрущов твердив, що вороги народу п’сточно збільшували чисельність польської національної меншини за рахунок українського населення, відшукуючи “якесь родинне коріння цих українців з поляками”. Це твердження було погано замаскованим запереченням самого існування нацменшин.

У 30-х рр. репресії за ознакою національності стали не менш поширеними, ніж репресії за соціальним походженням. Запровадження з 1933 р. внутрішніх паспортів для несільського населення із знаменитою “п’ятою графою”, яка вказувала національність, допомагало сталінській тоталітарній машині здійснювати репресивну національну політику.

СТАЛІНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

У лютому 1935 р. відбувся черговий. VII з'їзд рад СРСР. Напередодні пленум ЦК ВКП(б) запропонував внести до його порядку денного питання про зміни в Конституції СРСР. Ішлося про демократизацію виборчої системи, заміну нерівних виборів — рівними, багаторічними — прямими, відкритих — закритими.

Подібні зміни були на часі. Положення конституції мали відповісти чинній партійній програмі 1919 р. У ній наголошувалося, що позбавлення політичних прав є тимчасовим заходом боротьби зі спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї, а “деяка” перевага в органах влади за промисловим пролетаріатом, як порівняти з “дрібно-буржуазними” масами села, також має бути тимчасовою. Час пройшов, перемогу соціалізму проголосили. Отже, слід було під час формування органів влади відмовитись од поділу населення за класовою ознакою.

Ці зміни в конституції не означали, що партія поступається принципами. Стверджувалося, що експлуаторські класи винищені (при цьому неодмінно додавали: “як класи”, тобто, не як сукупність фізичних осіб), а тому зникла соціальна база для класової боротьби всередині суспільства. Але графу “соціальне походження” в усіх анкетах і в паспорті, як і графу “національність”, ніхто не пропонував ліквідувати.

Рішення лютневого (1935 р.) пленуму ЦК ВКП(б) зайняло лише кілька рядків газетного тексту й не супроводжувалося будь-якими коментарями. Проте на кожну радянську людину воно подіяло як бомба, що розірвалася за два кроки від неї.

Радикальна зміна виборчої процедури багатьма розцінювалася як відмова політичного режиму від влади. Щоб належним чином оцінити ці кілька рядків газетного повідомлення про лютневий (1935 р.) пленум ЦК ВКП(б), треба згадати, до яких виборів радянські люди звикли.

Переконаючи свою партію в квітні 1917 р. в необхідності взяти політичну владу, В.Ленін не приховував того, що така влада має бути диктатурою. На конференції РСДРП(б) він тоді заявив: “Така влада є диктатурою, тобто, спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство”.

Більшовики завжди презирливо ставилися до “формальної волі більшості”, яка є найпершою засадою демократії. Вибори до Установчих зборів, які відбувалися вже після жовтневого перевороту в Петрограді, показали справжню міру їх популярності серед населення. Вони зібрали по країні менш як 24% голосів, а в українських губерніях тільки 10%. Установчі збори в січні 1918 р. повинні були передати владу есерівським партіям, які виграли вибори й мали право створити уряд

більшості. Однак більшовики скористалися тим, що есерівська партія розкололася. За мовчазної згоди лідерів лівих есерів, які звійшали в Раднарком на другорядні посади, партія Леніна розіграла всеросійський парламент, скликання якого в лютому (березні — за новим стилем) 1917 р. було оголошено основною метою російської революції. Тим самим революційний процес припинився. З рад почали виганяти соціал-демократів (меншовиків) і правих есерів, оголошених контрреволюціонерами. З літа 1918 р. до контрреволюціонерів були зараховані й ліві есери. Радянська влада від свого народження була владою, нав'язуваною більшості населення меншістю.

Керівники більшовицької партії не раз заявляли, що владу не одержують у конкурентній боротьбі з іншими партіями в парламенті, а беруть силою. Вони захопили владу силою зброї, щоб потім повернути цю зброю проти всіх інших партій і створити однопартійну систему. Як у Петрограді, так і в Харкові радянська влада проголошувалася денутатами рад, які представляли незначну меншість населення, що співчувало більшовикам. Коли ж більшовицька партія перетворилася в державну структуру, однією з вагомих сфер її діяльності стало так зване радянське будівництво, тобто, створення мережі рад із контрольованим складом депутатів.

У схваленій у липні 1918 р. Конституції радянської Росії містилася така норма: Всеросійський з'їзд рад складається з представників міськрад із розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад із розрахунку один депутат на 125 тис. жителів. Леніну не раз доводилося пояснювати причини дискримінації селянства під час виборів в органи "робітничо-селянської" влади. Найбільш відверто він це зробив на Всеросійському з'їзді в справі позашкільної освіти 19 травня 1919 р. Саме тоді внаслідок селянських антибільшовицьких повстань в Україні і в Сибіру становище радянського уряду стало критичним. Отже, Ленін заявив: *"Коли нам кажуть: 'Ви порушники рівності, ви порушили рівність не тільки з експлуататорами. — з цим я ще, нехай, ладен погодитись, — заявляє який-небудь соціаліст-революціонер або меншовик, не розуміючи того, що він каже, — але ви порушили рівність робітників із селянами, порушили рівність 'трудої демократії', ви злочинці!' — ми відповідаємо: 'Так, ми порушили рівність робітників із селянами і стверджуємо, що ви, які стоїте за цю рівність, — прихильники Колчака'".* Більш відверто пронагувати нерівність двох трудящих класів було неможливо.

Уже відзначалося, що компартійна диктатура виявлялась у формі радянської влади. Органи радянської влади не були вітриною або фасадом, за якими приховувалася реальна влада партії. Вони користувалися

всією повнотою влади, але цілком контролювалися при цьому ком-
партійними структурами. Тобто, партійна влада була невіддільна од
радянської. Радянська влада була формою існування диктатури ком-
партійної олігархії.

Тут важливо зрозуміти, що узурпація владних функцій рад ком-
партійними структурами відтворювалася під час кожного оновлення
їхнього складу. Тому вибори в органи радянської влади не мали будь-
якого значення для самих виборців, але завжди були для партійного
апарату справою величезного політичного значення. Щоб утримати
контроль над країною, державна партія розробила такі виборчі проце-
дури, які дозволяли їй нітучно підбирати персональний склад органів
влади за всіма параметрами: класовим походженням, партійною прина-
лежністю, демографічними ознаками, особистісними якостями.

Норми представництва затверджувалися до кожних виборів залежно
від конкретної ситуації. Наприклад, постанова ЦВК України від 20 квіт-
ня 1921 р. запроваджувала для міст дві норми представництва: по одно-
му депутату від 100 робітників або червоноармійців і так само по одно-
му — від 300 службовців або тих, хто навчається. Крім того, профспілки
(точніше — профанарат) одержували право додаткового висування
депутатів — по одному від 2,5 тис. членів спілок у великих центрах і від
500 — у невеликих містах або селищах. Представники “чужих класів”
(ненгани, заможні селяни або кустарі) позбавлялися права голосу. Кате-
горія “позбавленців” налічувала до 10% населення та більше.

Виборчими одиницями були підприємства, установи, військові час-
тини, навчальні заклади. Для безробітних членів профспілок, інвалідів,
дружин робітників і червоноармійців створювалися спеціальні виборчі
дільниці за територіальною ознакою. Кандидатури висувалися від імені
партії, профспілок, організованої громадськості. Всюди й завжди вибо-
ри відбувалися відкрито, людей, які бажали виявити власну волю щодо
пропонованого кандидата, можна було закликати до порядку різними
шляхами: впливом на них безпосереднього начальства (вибори відбува-
лися на виробництві), через “громадськість”, яка розподіляла матеріа-
льні блага, а також загрозою “випадання” з виборчих списків. Бути
“позбавленцем” означало позбавитися громадянських прав. Тому ті,
кого не влаштовували виборчі процедури, залишалися вдома. Першу
справді широку кампанію (з елементами примусовості) вдалося
організувати тільки в 1925/26 р., коли кількість тих, хто проголосу-
вав, перевищила половину спискового складу виборців.

Прямі вибори практикувалися тільки в місцеві ради. Всі з'їзди рад —
від волосних (з 1923 р. — районних) до Всесоюзного — формувалися
з делегатів, які були депутатами нижчої радянської інстанції. Тут вибор-

че начало майже не відчувалося. Над списками членів виконавчих комітетів, аж до ВУЦВК, ретельно працювали в партійних комітетах відповідної інстанції. Зокрема, списки майбутнього складу ВУЦВК формувалися й “доводилися” в оргбюро та політбюро ЦК КП(б)У.

Технологія виборчих кампаній в органи радянської влади не була прозорою, але не становила таємниці для будь-кого. У листівці, яка поширювалася есерами серед робітників Дніпропетровська в січні 1929 р., були такі рядки: “Більшовики нав'язали нам відкрите голосування у виборах в ради. Та невже можемо ми обирати вільно, коли обираємо відкрито? Хто насмілиться на очах осередкових князьків голосувати за чесного безпартійного або підняти руку проти мерзотника-комуніста, якщо останній виставлений осередком?”

Лютневий (1935 р.) пленум ЦК ВКП(б) порушив питання про зміни в чинній Конституції СРСР. Однак декларувалися настільки радикальні зміни, що слід було ставити питання в більш кардинальній формі: про підготовку проекту нової конституції. VII Всесоюзний з'їзд рад ухвалив саме таке рішення. Для підготовки проекту було створено комісію під головуванням Сталіна. До її складу увійшли представники УСРР — П.Любченко, Г.Петровський, О.Стаханов, В.Чубар та ін.

12 червня 1936 р. проект було опубліковано. Розпочалося тривале, майже піврічне ритуальне обговорення на партійних зборах, зборах трудових колективів, за місцем проживання. В Україні в обговоренні взяло участь 13 млн. чоловік.

Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в Радянському Союзі побудовано соціалістичне суспільство. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими. Депутати обиралися таємним голосуванням. Конституція не допускала дискримінації за соціальним станом або походженням. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати та бути обраними в усі органи влади. Категорія “позбавленців” ліквідувалася. Виборчі округи в містах мали формуватися не за виробничими одиницями (завод, фабрика, установа, інститут), а за місцем проживання виборців. Система функціонування влади також ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули чимало рис звичайної парламентської влади.

Конституції союзних республік було розроблено за зразком союзної. Коли їх ухвалювали, то визнали за доцільне зберегти вже апробований ритуал обговорення, але скоротити його терміни. Проект нової Конституції УРСР було опубліковано 1 січня 1937 р. Наприкінці січня Надзвичайний XIV з'їзд рад України її затвердив.

99. Керівники ВКП(б) серед делегатів України на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад. Москва, 1936 р.

100. Г.Петровський на трибуні Надзвичайного XIV з'їзду рад України

Чому Сталін не перешкоджав, а навпаки активно (як голова Конституційної комісії) сприяв політичним діячам і вченим (серед них перебував і його безкомпромісний політичний противник М.Бухарін) розробляти й ухвалювати найбільш демократичну за всіма світовими стандартами нову конституцію СРСР?

Принципові зміни в конституційних пормах аніскільки не позначалися на системі реальної влади. Ради не були самостійною владою в своїй традиційній формі. Вони не могли стати самостійною владою і в своїй парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний генсеку партійний апарат, про який у "конституції соціалізму, що переміг" навіть не згадувалося.

Формально, за буквою конституції, владою були тільки ради. Скасування колишньої, цілком контрольованої партіапаратом системи виборів означало появу теоретичної можливості для перетворення влади формальної в справжню. Достатньо було виборцям обрати в парламент тих, кого вони бажали, а не запропонованих партійними комітетами перевірених і слухняних людей.

Така небезпека враховувалась ініціаторами розроблення нової Конституції СРСР. Щоб звести її нанівець, запроваджувався цілий арсенал "удосконалених" виборчих процедур.

Було покладено край усіляким розмовам про висунання альтернативних кандидатур, які точилися під час обговорення проекту. Виборчі комісії зобов'язані були реєструвати тільки одного кандидата на кожне депутатське місце, а саме: кандидата від так званого "блоку комуністів і безпартійних". Сама думка про висунання незалежного від влади кандидата оголошувалась антирадянською, що підпадало під відповідну статтю кримінального кодексу.

У виборчому бюлетені, як того вимагає світова практика, повинні друкуватися варіанти рішень. Виборцю пропонується виявити свою волю активно, тобто, залишенням у бюлетені тільки одного невикресленого прізвища кандидата в депутати. Організатори виборів на основі "сталінської" Конституції не виступили проти рутинної практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: *"залиште прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть"*.

Під час вільних виборів навіть у випадку, коли в бюлетені міститься тільки одне прізвище, голосуючий зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата в письмовій формі, тобто, викреслити одне слово в альтернативній парі слів (наприклад: "згодний" і "незгодний"). Однак організатори виборів в СРСР здійснили підступне спрощення тексту бюлетеня: на ньому друкувалося тільки прізвище кандидата від "блоку комуністів і безпартійних" та назва колективу, який його висунув. Пози-

тивне ставлення до кандидатури виключало необхідність викреслювати прізвище в бюлетені. Тобто, потреба будь-якої позначки виборця на бюлетені відпадала. Виходило, що відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити кандидата в депутати. Кабінка ставала своєрідною перевіркою на лояльність.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки на вибори. Виборці надходили в розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього ж середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх. Слід узяти до уваги й те, що виборець став залежним від держави не тільки в місті (тут він працював на державних підприємствах або в державних установах), а й на селі (в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах). Агітатор відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували.

Запровадження нової, цілком демократичної виборчої системи було критичною точкою в становленні сталінського тоталітаризму. Адже за певних умов виборці могли проігнорувати “маленькі хитрощі” організаторів виборчої кампанії, висунути власних кандидатів і вирвати владу в партанарату конституційним шляхом. Підводні камені в процедурі таємного голосування Сталін відчув на XVII з’їзді ВКП(б) під час виборів складу Центрального комітету.

Найімовірніше, хоч документально підтвердити це неможливо, причиною небачених за масштабами пошуків “ворогів народу” саме в 1937 р. була потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. У день затвердження конституції було проголошено, що вибори до Верховної Ради СРСР заплановано на “найближчий час”. Однак вони були відстрочені більш ніж на рік, до 12 грудня 1937 р.

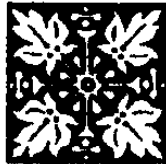
У лютому-березні 1937 р. замість виборів було організовано пленум ЦК ВКП(б), який поклав початок Великому терору. Сотні тисяч людей були знищені фізично. Мільйони були знищені морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження ними “ворогів народу”, вимушеної подачі неправдивих свідчень проти своїх співробітників, знайомих і навіть рідних. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції.

У виборах до Верховної Ради СРСР в Україні взяло участь 97% зареєстрованих виборців. За “блок комуністів і безпартійних” було подано 99% голосів у Раду Союзу й 98 — у Раду Національностей. В обстановці репресій майже не було сміливців, котрі наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від “блоку комуністів і безпартійних”.

Вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати, серед них — 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом — 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом — 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей.

Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висунування кандидатур. Серед депутатів надзвичайно високою була частка службовців (24,7%) і росіян (36,5%). Це свідчило, що у формуванні депутатського корпусу

привілейоване становище посіла компартійно-державна номенклатура.

§4. Духовне життя

УСПІХИ В ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ

Ліквідація неписьменності для радянської влади була справою честі. Висунувши це гасло відразу після революції, вона повинна була реалізувати його за всяку ціну.

На подолання неписьменності дорослого населення в роки перших п'ятирічок виділялися значні кошти. До середини 30-х рр. уряд поставив вимогу "закрити проблему". Якщо виникала потреба, до неписьменних вживалися примусові заходи. Тих, хто працював, змушували відвідувати заняття в школах грамоти в позаробочий час. У 1933 р. в Україні школи грамоти відвідували 799 тис. чоловік, у 1934 — близько 870 тис., у 1938 р. — 620 тис. Чисельність тих, хто відвідував ці школи, мала тенденцію до скорочення внаслідок поступового вичерпання контингенту неписьменних.

На початку 1936 р. було підбито перші підсумки багаторічної кампанії лікнепу. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили рішення завершити її до кінця другої п'ятирічки, тобто, за два роки. Товариство "Геть неписьменність!", яке працювало досить мляво, було ліквідовано.

101. Урок у школі лікбезу №12. Дніпропетровськ, 1932 р.

102. Г.Петровської відкриває з'їзд товариства "Геть неписьменність!"
Крайній праворуч — М.Скрипник. Харків, 1932 р.

Вся робота з лікнепу покладалася на наркомати освіти в союзних республіках. У складі наркомосів утворювалися спеціальні управління, в обласних відділах народної освіти — сектори з навчання дорослих.

У 1936 р. були утворені вечірні школи для дорослих, навчання в яких починалося з ліквідації неписьменності. Постановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У відповідалийість за стан справ у лікнепі покладалася в сільській місцевості на політвідділи транспорту й радгоспів, а також на заступників директорів МТС по політичній частині. Профспілкові й комсомольські організації міст повинні були мобілізувати громадськість на допомогу школам для дорослих. Міські ради зобов'язувалися забезпечити їх приміщеннями та обладнанням.

Великі зусилля не дали стовідсоткового результату через небажання багатьох людей похилого віку вчитися. Однак досягнуті результати були досить вагомими. Перепис 1897 р. засвідчив, що в українських губерніях налічувалося 72% неписьменних. У 1939 р. було зареєстровано тільки 15% неписьменних у віці до 50 років.

СТАН ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Щоб не відтворювалося нове покоління неписьменних, загальноосвітня школа повинна була охопити всіх без винятку дітей. У липні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про загальне обов'язкове навчання".

Школа становила найвагоміший ідеологічний інститут. Тому влада прагнула не залишити поза впливом комуністичної ідеології жодної дитини. Принцип обов'язковості навчання вніс справді історичні зміни в шкільну освіту.

Постанова ЦК ВКП(б) була декларацією намірів. Вона започаткувала грандіозну кампанію — **"всенародний похід за всеобуч"***. Щоб реалізувати принцип обов'язковості навчання, потрібні були нові шкільні приміщення, додаткові кадри вчителів, підручники й посібники.

Для розв'язання цих та інших завдань при Раднаркомі УСРР було створено комітет сприяння всеобучу на чолі з В. Чубарем. Мережа таких комітетів створювалася й на місцях. До них мали входити, поряд із громадськістю, впливові представники місцевої компартійно-радянської номенклатури.

Одночасно зі спорудженням нових шкіл здійснювалася докорінна перебудова діючої шкільної мережі. Початкові школи переводилися на

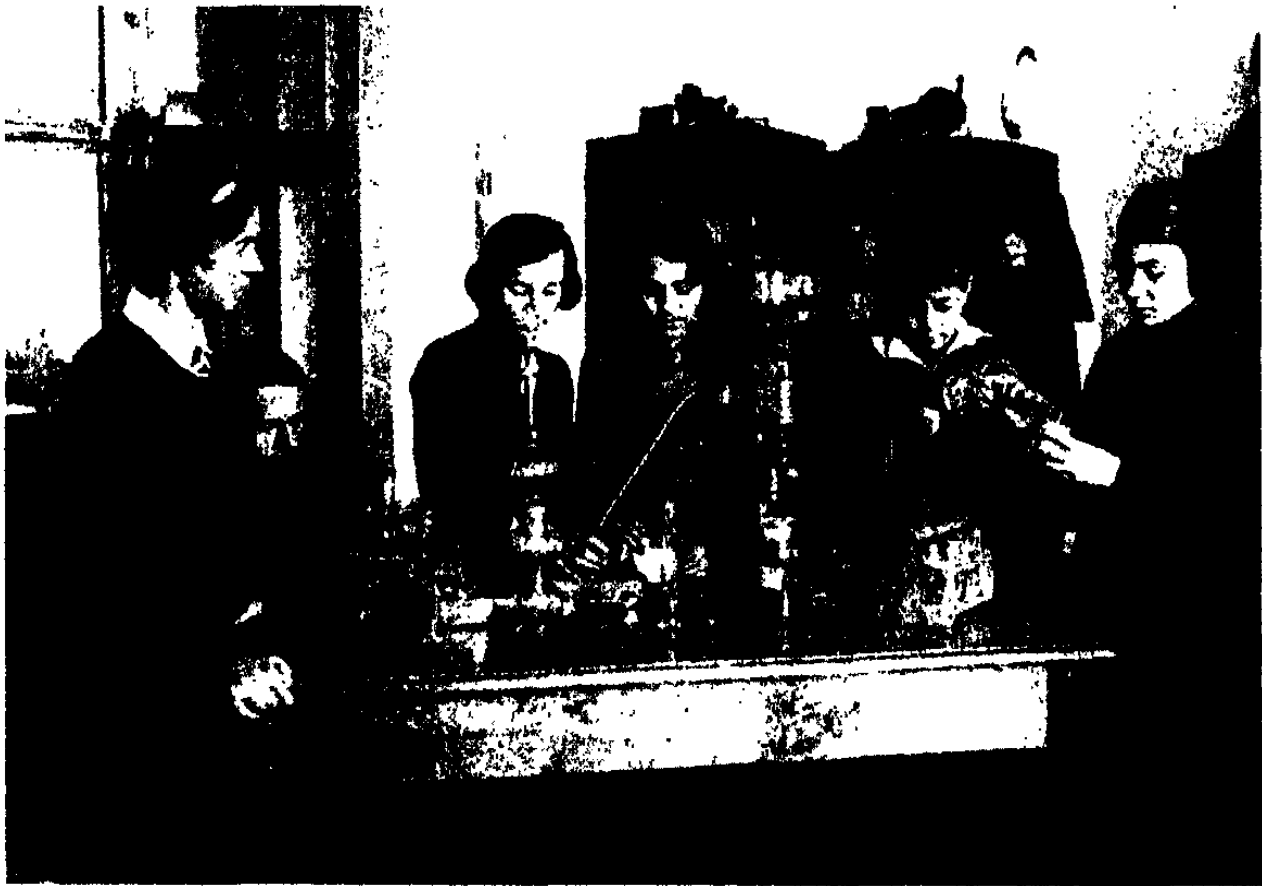
*Всеобуч — скорочено: "всеобщее обучение". Цей російський неологізм у 30-і рр. змінився у мові народів СРСР без перекладу.

семирічне навчання. Деякі семирічки переходили на 10-річний термін навчання (особливо у великих містах).

У травні 1934 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) й РНК СРСР "Про структуру початкової і середньої школи в СРСР". Запроваджувалася єдина структура загальноосвітньої школи трьох типів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) й середня (десятирічне навчання).

У 1932/33 навчальному році, як свідчать статистичні довідники, в Україні було охоплено навчанням 98% дітей віком до 10 років, 95% учнів початкової школи продовжували навчання. Проте більшу частину цього навчального року в українських селах лютував голодомор, від якого гинули насамперед діти. За цих умов годі було говорити про навчальний процес. У 1933/34 навчальному році за парти сільських шкіл сіло на 170 тис. учнів менше, ніж у попередньому році.

У другій п'ятирічці в Україні було побудовано 1864 школи на 556 тис. учнівських місць, завдяки цьому було ліквідовано третю зміну. Співвідношення між типами шкіл радикально змінилося. Більшість початкових шкіл було перетворено в семирічки. Кількість середніх шкіл за п'ятирічку зросла майже в десять разів і в 1937/38 навчальному році сягнула 2531. У них навчалася близько третини учнів.

103. Учні Вінницької школи №1 на заняттях у хімічному кабінеті. 1935 р.

Велику увагу влада приділяла змісту навчальних програм і підручників, особливо з гуманітарних предметів. У 1931 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій йшлося про те, що початкова та середня школа *“повинна виховати покоління, здатне остаточно встановити комунізм”*. Вчитель зобов'язувався дотримуватися апробованих програм і текстів підручників.

Особливо контролювалося викладання історії. У постанові ЦК ВКП(б) й РНК СРСР *“Про викладання громадянської історії у школах СРСР”* (травень 1934 р.) критикувалася спроба підмінити викладання предмета в історико-хронологічній послідовності подій абстрактними соціологічними схемами. Предметом вітчизняної історії вважалася історія СРСР. Під нею розуміли історію Росії з деякими відомостями про минуле інших національних республік. Історія України розчинилася в загальному курсі громадянської історії й зникла як окремий предмет.

Здійснюючи курс на коренізацію, нарком освіти М.Скрипник дбав про національну школу, в якій навчання здійснювалося мовою місцевого населення. На початку другої п'ятирічки в україномовних школах навчалося понад 80% учнів. Це відповідало питомій вазі українців у складі населення республіки. Національній меншини мали свої школи —

104. Народний комісар освіти УСРР М.Скрипник. 1931 р.

російські, єврейські, польські, німецькі, болгарські, молдавські, татарські тощо. Після припинення політики коренізації в школах національних меншин стали викладати російською або українською мовами.

У 1938/39 навчальному році в неросійських школах України було запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. Передбачалося вивчати російську мову з 2-го до 10-го класу. Оскільки планувалося 4-5 уроків із російської мови та літератури на тиждень, ці навчальні предмети стали основними. Навчальні програми з інших предметів істотно скоротилися, щоб дати місце цим двом предметам. Так почалася повзу-ча русифікація загальноосвітньої школи в Україні.

Вчительські кадри були найбільш масовим загоном української інтелігенції. Наркомат освіти після М.Скрипника очолив В.Затонський. Виступаючи на пленумі Ради національних меншин у серпні 1933 р., новий нарком бідкався з приводу того, що *"навколо залишилося ще чимало куркулів, махновських, петлюрівських і денікінських послідовників"*. За його розрахунками, *"класово ворожі елементи"* серед українського вчительства дорівнювали 9,5% загальної чисельності. Трохи пізніше, на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У нарком підвищив частку *"класово ворожих елементів"* серед учительства до 30-40%. З огляду на те, що чисельність учительських кадрів дорівнювала в Україні в першій половині 30-х рр. 140 тис., кількість тих, кого слід було репресувати, сягала 50 тис. чоловік. І справді, учительство найбільше постраждало від сталінсько-постишевських репресій 30-х рр. Відповідно катастрофічно знизилася якість навчання в школі.

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ШКОЛИ

Нормальне функціонування народного господарства й управління було неможливе без спеціалістів. Спочатку влада спробувала замінити тих, хто емігрував або був позбавлений роботи за фахом через політичну недовіру, *"висуванцями"* з робітничого середовища. Зрозуміло, що серед висуванців знаходилося не так багато самородків, які без спеціальної підготовки задовільно справлялися з покладеними на них обов'язками. Тому з початку 30-х рр. зросли масштаби підготовки фахівців робітничо-селянського походження через робітфаки, технікуми й вищі навчальні заклади.

Кількість вищих навчальних закладів в Україні збільшилася з 19 в 1914/15 навчальному році до 129 в 1938/39, а чисельність студентів

у них --- відповідно з 27 до 124 тис. Радянська Україна за чисельністю студентів випередила, зокрема, Великобританію (50 тис.), Німеччину (70 тис.), Францію (72 тис.). Уперше центрами вищої школи стали 28 міст республіки. Серед цих міст по чотири інститути мали Вінниця, Полтава, Сталіно (колишня Юзівка, тепер — Донецьк), по три — Ворошиловград (Луганськ). Запоріжжя, Кривий Ріг, Житомир, Миколаїв, Херсон.

У підготовці спеціалістів стали приділяти більше уваги якості навчання. Строки навчання подовжилися. Систему короткострокової підготовки було ліквідовано.

Знову стала розвиватися в Україні університетська освіта. У 1933 р. відновилася діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі й Харкові. Відчутно зросли можливості для науково-дослідної роботи професорсько-викладацького складу, що позитивно позначилося на якості підготовки спеціалістів.

У 1934 р. було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів і професорів. Наприкінці 1935 р. були скасовані обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів.

У роки першої п'ятирічки вищі навчальні заклади й технікуми України підготували 110 тис., у роки другої — близько 196 тис. спеціалістів, що майже дорівнювало кількості спеціалістів в усій дореволюційній Росії. Проте значна частина спеціалістів робітничо-селянського походження розділила сумну долю репресованих фахівців із дореволюційними дипломами.

РОЗВИТОК НАУКИ

Головним осередком наукової діяльності й далі залишалася ВУАН. У 1936 р. при затвердженні нового статуту її було перейменовано в Академію наук УРСР. Президентом ВУАН у 1928-1929 рр. працював Д. Заболотний, з 1930 р. ним став О. Богомолець.

У 1929 р. компартійно-радянське керівництво республіки істотно збільшило вакансії дійсних членів ВУАН за рахунок кандидатур, визначених безпосередньо в ЦК КП(б)У. Щоб ці кандидатури пройшли, академіків змусили голосувати відкрито (вперше і востаннє у 80-річній історії Національної академії наук України). Щоправда, в цековському списку переважали науковці, які справді мали об'єктивні дані для того, щоб стати дійсними членами ВУАН.

Зокрема, серед 33 новообраних академіків були такі визначні вчені, як О.Богомолець, М.Вавилов, О.Палладін, Є.Патон, М.Холодний, Д.Яворницький та ін. Водночас найчестотіліші представники влади, які мали вищу освіту й друковані праці, не втрималися від спокуси скористатися ситуацією й увійти до складу ВУАН. Новими членами ВУАН стали представники компартійної верхівки — В.Затонський, Г.Кржижановський, М.Скрипник, О.Шліхтер. За списком кандидатів, рекомендованих до обрання ЦК КІІ(б)У, пройшли в академіки перші комуністи-суспільствознавці — С.Семковський, В.Юринець, М.Яворський, а також Янка Купала і П.Тичина (за фахом “мова і література”).

З початку 30-х рр. у ВУАН основними осередками наукової роботи стали інститути. Академія почала працювати за планом. Держава фінансувала ВУАН і вимагала виконання планових завдань. Це не могло не призводити до бюрократизації науково-дослідної роботи.

І все ж у науково-дослідних інститутах та інших осередках ВУАН було досягнуто вагомих результатів. Зокрема, М.Крилов та його учень М.Богомолов розробили теорію нелінійних коливань, що сприяло розвитку нелінійної механіки та її численних застосувань у розв'язанні технічних задач. Світового визнання набули фундаментальні праці математиків Н.Ахієзера, С.Бернштейна, М.Кравчука, М.Крейна, Г.Пфейффера.

У 1928 р. в Харкові відкрився Український фізико-технічний інститут (УФТІ). За короткий час він перетворився в один із найбільших центрів теоретичної фізики в СРСР та в усьому світі. Тут провадилися дослідження атомного ядра, фізики металів, фізики молекулярних кристалів. Було введено в дію прискорювач елементарних часток, на якому одержано ядерну реакцію шляхом розщеплення ядра літію (О.Вальтер, О.Лейпунський, К.Синельников та ін.). Великий внесок у розвиток теоретичної фізики було зроблено працями Л.Ландау, Є.Ліфшиця та інших прославлених учених. У 1938 р. Харківський фізико-технічний інститут увійшов до складу АН УРСР.

Під керівництвом О.Бродського і Л.Писаржевського розвивалися важливі напрями хімії. О.Богомольцем, І.Шмальгаузенем, М.Холодним, В.Юр'євим та іншими вченими були зроблені визначні відкриття в біології.

Починаючи з середини 30-х рр., у ВУАН прискорився розвиток досліджень у галузі техніки. Працями Є.Патона та його учнів було поставлено на наукову основу теорію зварювання й вивчення міцності зварних конструкцій. У 1934 р. було створено інститути електрозварювання та гірничої механіки.

Академічні кафедри та комісії, очолювані Д.Багалієм, М.Василенком, М.Грушевським, М.Слабченком, плідно розробляли проблеми

історії України. У лінгвістиці й літературознавстві вагомі здобутки були одержані М.Возняком, С.Єфремовим, М.Зеровим, А.Кримським. Однак українознавчі дослідження влада постійно критикувала як націоналістичні. З вульгаризаторських позицій шельмувалися навіть праці першого історика-марксиста М.Яворського.

У березні 1930 р. в Харкові відбувся процес над створеною в кабінетах слідчих “Спілкою визволення України” (СВУ). На лаву підсудних сіли 45 чоловік: академіки, професори, лікарі, священики, письменники, студенти, викладачі вищої школи, вчителі. Головним звинувачуваним влада зробила віце-президента ВУАН С.Єфремова. Обвинувальний висновок у справі зайняв кілька номерів столичної газети “Вісті”. У ньому вказувалося, що СВУ — це ретельно законспірована підбивна націоналістична організація, метою якої була підготовка антирадянського заклоту. Насправді наукову й творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема за участь у діяльності політичних партій, які утворили Центральну Раду. Судили також за відмінний од офіційного спосіб мислення.

Наступним було “викриття” ще однієї контрреволюційної організації — “Українського національного центру” (УНЦ). До УНЦ слідчі включили багатьох представників української інтелігенції, заарештованих у Харкові, Києві, Дніпропетровську та інших містах. Слідчі навіть перестаралися, зібравши документи людей, між якими були неможливі не тільки політичні, а й товариські стосунки (наприклад, академіків М.Грушевського і М.Яворського). Керівництво УНЦ спочатку приписали М.Грушевському. У 1931 р. вченого заарештували, й він під тиском слідчих ДПУ змушений був визнати свою приналежність до контрреволюційної організації. Проте через деякий час Грушевський відмовився од свідчень, і справа розсипалася. Йому дозволили жити тільки в Москві, тобто, фактично у вигнанні. У 1934 р. під час відпочинку в Кисловодську після нескладної операції М.Грушевський за нез’ясованих обставин помер.

У 1931 р. поза рамками ВУАН було утворено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), президентом якої став О.Шліхтер. Влада розраховувала на те, що таке об’єднання наукових установ успішніше розроблятиме проблеми суспільних наук, ніж “буржуазна” ВУАН. У другій половині 1936 р. були організовані академічні інститути гуманітарного профілю — економіки, історії України, українського фольклору, української літератури. Установи ВУАМЛІН формально злилися з ними. Фактично ж унаслідок репресій співробітників у них майже не залишилося.

ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО

Література та мистецтво вважалися однією з ділянок "культурного фронту". Компартійно-радянське керівництво вирішило докорінно оновити склад митців поповненням із робітників та селян. Психологія "великого перелому" вплинула навіть на цю галузь культури: у 1930 р. профспілки проголосили всесоюзний призів робітників-ударників у літературу.

Через рік виявилось, що в Україні до літературних гуртків було "призвано" близько 2 тис. робітників. Для них утворювалися консультативні бюро при редакціях літературних журналів, видавалися посібники: як писати романи, новісті, поеми, публіцистичні есе тощо.

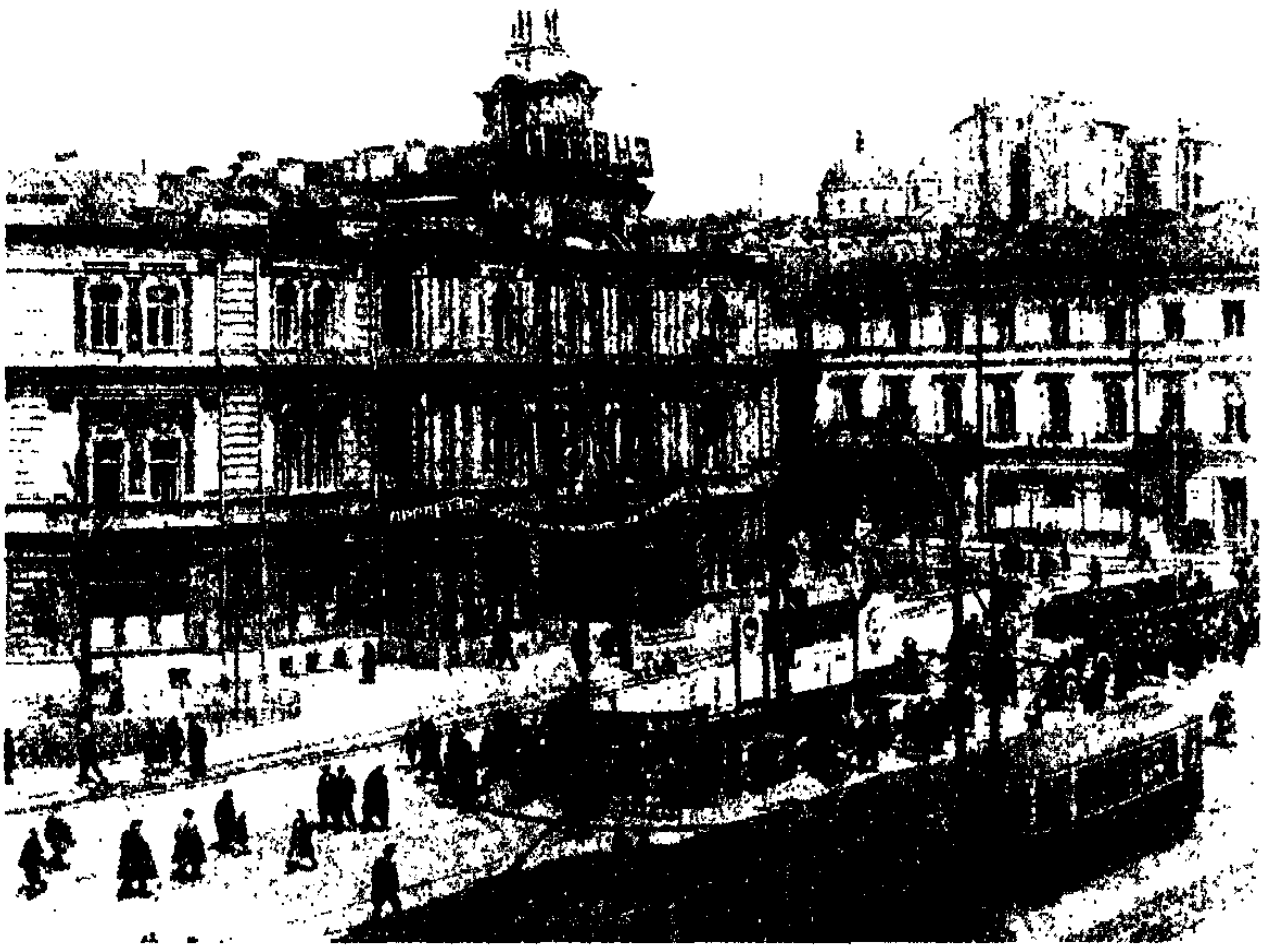
У квітні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про перебудову літературно-художніх організацій", яка круто змінила життя творчих працівників. У ній підкреслювалося, що раніше партія всіляко допомагала створенню пролетарських організацій у галузі літератури й мистецтва. Тенер же, коли виросли кадри пролетарської літератури та мистецтва, висунулися нові письменники й художники — вихідці з фабрик, заводів, колгоспів — рамки діючих літературно-художніх організацій стають вузькими й гальмують розмах художньої творчості. Насправді створенням творчих спілок партапарат гуртував письменників та митців і ставив їх під власний контроль.

Під керівництвом ЦК КП(б)У відбулася організаційна підготовка І з'їзду письменників України. З'їзд розпочався в червні 1934 р. в Харкові, а після перенесення столиці продовжив роботу в Києві. На ньому було оформлено Спілку письменників України. У творчі спілки також об'єдналися працівники мистецтва.

"Колективізація" творчої праці тяжко позначилася на літературі та мистецтві. За допомогою спілок письменників, художників, композиторів ідеологічні відділи партійних комітетів придушували в зародку будь-яке відхилення од регламентованого мислення та лінії поведінки. Зовні поважаючи національні форми культури, влада прагнула уніфікувати зміст культурного процесу за ідеологічними стандартами так званого соціалістичного реалізму. Утвердилася жорстка система контролю над духовною творчістю, яка характеризувалася брутальним втручанням партійних чиновників у літературно-художнє життя, вузько утилітарним підходом до літератури й мистецтва, регулюванням у деталях творчого процесу, аж до постановки певних рамок при виборі теми, ідей, форми твору.

Контроль і регламентація згубно вплинули на творчу долю такого яскравого поета, як П. Тичина. Він "вписався" в сталінську добу, заво-

105. Головна вулиця Києва -- Хрещатик -- на ділянці, де тепер розміщений майдан Незалежності. На передньому плані -- споруджений у 1876 р. будинок Київської міської думи. Тут працювала Київська міська рада

ював становище офіційно визнаного метра поезії, але проти раннього періоду творчості його талант потьмянів.

М.Рильському довелося відсидіти півроку у в'язниці за звинуваченням в "українському буржуазному націоналізмі". Але його поетична муза не піддавалася регламентації. Збірки поета "Київ", "Літо", "Україна", "Збір винограду" становили вершини української поезії міжвоєнного періоду.

Великою популярністю в читачів України користувалися вірні М.Бажана, М.Зерова, А.Малишка, М.Семенка, В.Сосюри, твори прозаїків — А.Головка, Івана Ле, Петра Панча, Ю.Смоліча, З.Тулуб, Ю.Яновського, драматургів І.Кочерги, М.Куліша, І.Микитенка.

Читачів захоплювали дотепні й гострі гуморески Остана Вишні (П.Губенка): У 1933 р. письменника звинуватили в причетності до вигаданої чекістами "Української військової організації" (УВО) й засудили до 10 років концтаборів. Тоді за приналежність до УВО був засланий на Соловки М.Ірчан, покінчив життя самогубством зацькований М.Хвильовий.

106. Іван Микитенко. 1935 р.

С.Кірова вбили 1 грудня 1934 р., а буквально через півтора-два тижня в Ленінграді, Москві, Мінську й Києві власті організували процеси над "терористичними групами". Зокрема, чекісти сфабрикували справу "Білогвардійського терористичного центру", до якого було залучено 37 чоловік. 13-15 грудня в Києві засідала військова колегія Верховного суду СРСР, яка розправилася з підібраними жертвами. Відомого письменника А.Крушельницького, який у 20-х рр. приїхав в УСРР із Галичини, заслали з донькою на Соловки, а його синів стратили. На Соловки потрапив й інший галичанин, вчений і громадський діяч Ю.Бачинський. Серед розстріляних представників національної інтелігенції, яких цинічно звинуватили в приналежності до "Білогвардійського терористичного центру", були драматург К.Буревій, поети О.Влизько, Д.Фальківський, новеліст І.Косинка та ін.

"Кіровські" експрес-процеси були тільки початком. Всього протягом 1934-1938 рр. за безпідставними звинуваченнями було репресовано 97 членів і кандидатів у члени Спілки письменників України. Це становило більш як половину складу Спілки, затвердженого під час першого письменницького з'їзду (1934). А всього в Україні було репресовано близько 500 письменників.

У передвоєнному десятиріччі розквітнув талант багатьох українських майстрів мистецтва. Зокрема, в розвиток музичної культури великий внесок зробили композитори М.Вериківський, К.Данькевич, П.Козицький, В.Косенко, Б.Лятошинський, Л.Ревуцький.

107. О. Довженко. 1935 р.

Продовжували плідно працювати корифеї української сцени М.Садовський і П.Саксаганський. Їхні традиції розвивали молодші віком А.Бучма, С.Ватуля, В.Добровольський, Н.Ужвій, Ю.Шумський, Г.Юра. Всесвітню славу завоювали оперні співаки Б.Гмиря, М.Гришко, М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, О.Петрусенко та ін.

В історію українського театру золотими літерами вписано ім'я Леся Курбаса — актора-новатора, обдарованого режисера й талановитого організатора, керівника знаменитого театрального колективу "Березіль". У 1933 р. він був звинувачений у націоналізмі й загинув у таборах.

Плідно працювали художники старшого покоління — М.Бойчук, І.Іжакевич, Ф.Кричевський, М.Самокиш, К.Трохименко, О.Шовкуненко та ін. У 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями органи державної безпеки заарештували М.Бойчука та кількох його учнів. Незабаром усі вони були розстріляні.

У кіномистецтві яскраво виявилися таланти О.Довженка (кінофільми "Арсенал", "Земля"), І.Кавалерідзе, І.Савченка.

Творчість українських майстрів літератури та мистецтва мала яскраво виражений національний характер. Саме через це багатьох із них тоталітарний режим звинуватив у націоналізмі й репресував.

У 30-і рр. широко розвинулися фольклорні види творчості. Організовувалися різноманітні олімпіади, конкурси, з'їзди. В клубах і палацах культури працювали тисячі й тисячі гуртків художньої самодіяльності. Репертуар їхній так само контролювався, як і в професійному ми-

стецтві. Найменше відхилення од затверджених стандартів і зразків загрожувало серйозними наслідками.

Одним із прикладів терору є розправа над учасниками з'їзду кобзарів і лірників. У 1934 р. вони з'їхалися в Харків на республіканську олімпіаду. Задовго до того один із відповідальних працівників ЦК КП(б)У на пленумі Всеукраїнської спілки працівників мистецтва назвав кобзу й бандуру "класово ворожими" інструментами. Цей чиновник (згодом також репресований) твердив, що кобза й бандура "орієнтують музичний фронт на часи гетьманів та козацької романтики". Таке звинувачення було серйозним і політично загостреним. Щоб розв'язати проблему раз і назавжди, учасників кобзарського з'їзду (майже 300 чоловік) заарештували й розстріляли. Це були здебільшого люди похилого віку, зокрема інваліди (незрячі). Для радянської влади вони становили небезпеку, тому що осілювали традиції визвольної боротьби українського народу.

Письменники української діаспори назвали 30-і рр. добою "розстріляного відродження". Ця назва тепер вживана й у нас.

ПІДСУМКИ "КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ"

Щоб домогтися контролю над духовним життям суспільства, радянська влада надавала перевагу в спілкуванні з інтелігенцією засобам примушування, серед яких чи не "найпочесніше" місце посідав терор.

Незважаючи на "масовидність" терору (неологізм, винайдений В.Леніним), чисельність інтелігенції зростала. Адже її лави постійно поповнювалися за рахунок вихідців із робітничо-селянського середовища.

Перенис 1939 р. показав істотне збільшення кількості фахівців проти перепису 1926 р. Чисельність сільської інтелігенції зросла в 5,5 раза, міської — в 6,4 раза.

Найбільші темпи зростання за 1927-1938 рр. спостерігалися по групі технічних спеціалістів (індустріальні та аграрно-технічні кадри) — у 8,2 раза. За темпами зростання до цієї групи наближалася наукова й науково-викладацька інтелігенція (у 6,2 раза). Кількість лікарів зросла в 2,2 раза, вчителів — у 3,5 раза, працівників мистецтв — в 4,2 раза, юридичних працівників — в 1,3 раза.

Найбільші темпи зростання спостерігалися серед керівного персоналу державних установ — у 14 разів. Ця тенденція яскраво свідчила про бюрократизацію суспільства, зумовлену одержавленням усіх сфер життя.

Кваліфікаційно-професійний рівень працівників розумової праці знизився. За даними перепису 1939 р., вищу освіту мали тільки 12,9%

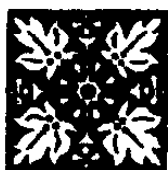
спеціалістів, а середню спеціальну — 18%. Це означає, що більшість тих, хто посідав посади спеціалістів, належала до числа практиків, “висуванців”. Хоч технікуми та інститути істотно знизили якісні критерії фахової підготовки й працювали з максимальним навантаженням, їх постійно випереджали органи державної безпеки.

Національний склад інтелігенції України, за даними перепису 1939 р., мав такий вигляд (у відсотках із трьох найчисельніших національностей; за 100% береться загальна кількість спеціалістів відповідної галузі):

<i>галузі</i>	<i>українці</i>	<i>росіяни</i>	<i>євреї</i>
Культура, наука, освіта	71,3	12,7	10,8
Мистецтво	46,8	25,3	21,3
Медицина	58,4	16,1	20,8
Суд, прокуратура, адвокатура	47,8	15,9	31,6
Технічні спеціалісти	60,4	23,3	11,7
Керівний персонал	69,6	15,5	20,6

Як порівняти з серединою 20-х рр., національний склад інтелігенції істотно змінився. Майже в усіх видах розумової праці (за винятком нечисленних “елітних” категорій — працівників мистецтва та юридичних працівників) питома вага українців стала переважаючою. В цілому частка українців серед інтелігенції наблизилася до питомої ваги їх у складі всього населення.

Істотне переважання українців серед керівного персоналу свідчило про те, що радянська влада цілком укоренилася. Саме тому без будь-яких рішень чи оголошень кампанія українізації в Україні була поступово згорнута. Кампанія коренізації в районах проживання національних меншин цілком припинилася. Коміпартійно-радянський центр став українізувати національні райони УРСР і розгорнув кампанію тихої повзучої русифікації на двох найголовніших, на його думку, напрямках — серед управлінського персоналу та в загальноосвітній школі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

§1. Територія і населення західноукраїнських земель

Після Першої світової війни виявився вкрай несприятливим для українського народу. Українські землі поза межами СРСР було поділено між трьома державами. Українці були єдиним великим народом Австро-Угорщини, який після її розпаду не домогся власної державності. Західноукраїнську Народну Республіку поглинула інша держава — Польська. Польща відроджувалася після поділу Речі Посполитої у XVIII ст.

Друга Річ Посполита успадкувала українські землі від обох імперій — Російської та Австро-Угорської. Регіон із центром у Львові стали називати Західною Україною. Румунія окупувала австро-угорську провінцію Буковину з центром у Чернівцях і українські повіти Бессарабської губернії, яка належала Російській імперії. Крім того, до Румунії після Першої світової війни відійшла угорська Трансильванія, в складі якої перебувала населена здебільшого українцями Мараморощина (Мараморон; від назви річки Мара). До Чехо-Словаччини були приєднані Закарпатська Україна (Підкарпатська Русь) і Пряшівщина, які раніше також підпорядковувались угорській короні.

Масив українських земель міжвоєнної Польщі обіймав 130 тис. кв.км (тодішня територія УРСР становила близько 450 тис. кв. км). На цих землях проживало понад 10 млн. чоловік або майже 30% населення Польщі. Українські етнічні землі склалися з територій, які мали різну історичну долю: Східна Галичина з Лемківщиною, Холмщина з Підляшшям, Західна Волинь і Полісся. За кілька століть питома вага українців у їхньому населенні істотно знизилася. Натомість збільшилася частка поляків, євреїв, німців.

Галичина ("Королівство Галиції і Лодомерії" в складі Австро-Угорщини) поділялася на Західну з центром у Кракові й Східну з головним містом Львів. Західна Галичина була польською етнічною територією. В ній проживало небагато українців — до 87 тис. чоловік на початку XX ст. У Східній Галичині налічувалося 3 млн. 293 тис. українців, всі інші жителі краю були національними меншинами. Щоправда, в містах

подеколи переважало польське та єврейське населення. Зокрема, у 200-тисячному Львові в 1918 р. поляків налічувалося близько 112 тис., тобто, 57%, а українців — лише 27 тис. (12%).

Холмищина розташовувалася на лівому березі Західного Бугу. Центром цієї історичної області був Холм (нині — Хелм), заснований князем Данилом Галицьким. На північ від Холмищини було Підляшшя (Підлісся) — територія зі складною історичною долею, яка входила в різні часи до складу п'яти держав — Литви, Польщі, Пруссії, Австрії та Росії. Під час Першої світової війни царський уряд депортував (перед відступом) з цього регіону близько 120 тис. українців. Після падіння самодержавства на батьківщину повернулася лише незначна їх частина. За переписом 1931 р., серед населення основної частини Холмищини з Підляшшям (за винятком населеної майже повністю поляками західної частини) українці становили 32%, “латинники” (українці за мовою та римо-католики за віросповіданням) — 26, поляки — 30, євреї — до 10%.

Західна Волинь і Західне Полісся ввійшли до Польського королівства з XIV ст. Після Люблінської унії 1569 р. уже вся Волинь і Полісся опинилися серед польських коронних земель. У XVIII ст. внаслідок поділу Речі Посполитої цей регіон поглинула Росія. За Ризьким мирним договором 1921 р., колишня Волинська губернія була поділена: Західна Волинь і Полісся відійшли до Польщі, Східна Волинь (Житомирщина) залишилася в межах УСРР. За переписом 1926 р., в радянській Волині польське населення не перевищувало 12%, єврейське — 9%, німецьке — 7%. За переписом 1931 р., в польській частині колишньої Волинської губернії поляки разом із “латинниками” становили лише 15% населення, а євреї — до 10%. Переважною більшістю населення в обох частинах Волині були українці.

Понад 3 млн. українців Східної Галичини з Лемківщиною, які раніше перебували під скіпетром Габсбургів, належали переважно до греко-католицької Церкви. Понад 2 млн. українців, які населяли землі, що входили раніше в Російську імперію (Західна Волинь, Полісся, Холмищина з Підляшшям), сповідували, головню, православ'я. Контакти між обома українськими громадами з різною історичною долею були досить слабкими. Польські політичні діячі ретельно слідкували, щоб ця роз'єднаність зберігалася.

Рівень освіченості й національної самосвідомості жителів Західної Волині, особливо Полісся, був український. Давалася взнаки послідовна антиукраїнська політика чиновників Російської імперії впродовж багатьох десятиліть. Під час перепису 1931 р. на Поліссі було зареєстровано близько 700 тис. чоловік, які не назвали своєю рідною мовою українську. Мову, якою розмовляли (українську, звичайно), вони називали

“тутейною”, “місцевою”, “хлопською”. “Іпанською” мовою для них була польська або російська.

Українці в Румунії посідали третє місце за чисельністю після українського населення СРСР і Польщі. Офіційні румунські джерела міжвоєнного періоду обчислювали загальну кількість українців цифрою понад 580 тис. чоловік. Натомість українські демографи того часу (В.Кубійович та ін.) вважали, що кількість їхніх співвітчизників у Румунії наближалася до мільйона. Мабуть, рацію мали саме останні. Усіх, хто не виявляв наполегливості, під час переписів населення в Румунії записували румунами, а не українцями.

У Румунії проживали три українські громади, які різнилися історичною долею й не були пов'язані одна з одною. Найбільша з них жила на Буковині. Ця історична область з центром у Чернівцях мала змішане, здебільшого українське і румунське, населення. Буковина входила до Галицько-Волинського, згодом — до Молдавського князівства, разом із останнім була поглинута Османською, а в 1774 р. — Австрійською імперією.

Населення Буковини за 1900-1930 рр. зросло з 730 тис. чоловік до 853 тис. Питома вага українців за цей час зменшилася з 41 до 33%, а румунів — збільшилася з 31 до 41%. Перепис 1930 р. зафіксував наявність тут 280 тис. українців.

У північній частині Буковини з давніх-давен мешкали українці, хоча було й немало румунських сіл. У південній частині румунське населення переважало, однак і тут у попередні століття з'явилися українські села. З другої половини ХІХ ст. Буковина з центром у Чернівцях була автономною провінцією. Буковинські українці мали представництво у Віденському парламенті й впливові позиції в місцевому самоуправлінні.

Другу за чисельністю громаду становили українці анексованої у Росії в 1918 р. Бессарабської губернії. Північна Бессарабія (Хотинщина) в попередні століття становила одне ціле з Буковиною. Тут переважало автохтонне українське населення — 74% за переписом 1930 р. Частка молдаванів не перевищувала 12%, євреїв — 10%.

Шість центральних повітів Бессарабії становили етнічну територію молдаванів. Тут українці жили розсіяно, головню, в містах.

Південна Бессарабія (Придунайський край) складалася з двох повітів — Аккерманського та Ізмаїльського. За національним складом населення вона була надзвичайно строкатою. Перепис 1930 р. зареєстрував 630 тис. жителів. Українці були найчисельнішою національною групою (37%), хоча й не становили більшості. Питома вага другої за чисельністю національної групи (молдавани та румуни) дорівнювала 19%, третьої (болгари) — 17%, четвертої (росіяни-старовіри) — 13%, п'ятої (німці) — 9 %.

Третю, найменшу в Румунії громаду становили українці Мараморощини. Сюди, де проходив кордон із Закарпатською Україною, вклинювалася смуга розселення карпатоукраїнців.

У жовтні 1918 р. угорський уряд об'єднав гірські комітати (повіти) Закарпаття й Марамороша в автономію "Угорську Русь", але українців ні кордони цієї автономії, ні перебування її в складі Угорщини не влаштували. Представники Марамороша взяли участь в Хустському соборі (січень 1919 р.), де було ухвалено історичне рішення про возз'єднання з Україною. Однак румунська армія негайно окупувала Мараморош, а держави Антанти у вересні 1919 р. визнали цю агресію.

Наприкінці 20-х рр. у Мараморощині проживало 26 тис. чоловік, з них 17 тис. українців (65%), 6 тис. євреїв (23%), близько 1 тис. угорців.

Вдало скориставшись політичним хаосом, який постав унаслідок розпаду Австро-Угорської і Російської імперій, Румунія захопила більшу територію, ніж ту, яку вона мала до вступу в світову війну. Щоб консолідувати новоприєднані землі, вона обрала шлях насильницької, агресивної румунізації нерумунського населення.

Румунізувалися назви населених пунктів. Зокрема, велике українське село Руська Поляна на Мараморощині (11 тис. жителів), яке було відоме в історичних хроніках з 1411 р., перейменували в Поєніле де суб Мунте. Сусіднє село Кривий (5,5 тис. жителів) дістало назву "Репедя". У 1936 р. з'явився урядовий циркуляр, яким заборонялося вживати історичні назви населених пунктів в офіційних документах і в пресі.

Румунізувалися прізвища місцевих жителів. Державні чиновники розглядали українців як *"громадян румунського походження, які забули рідну мову"*. Українські школи та культурно-освітні установи були закриті, людей переслідували за користування українською мовою. Румунізація торкнулася й церковної служби.

Закарпатська Україна багато століть перебувала під владою угорського короля й разом із Угорщиною опинилася в складі Австрійської імперії. У січні 1919 р. в Хусті зібрався *"собор всіх русинів, живущих на Угорщині"*, який вислав делегатів на Трудовий конгрес у Києві, щоб оголосити бажання українців приєднатися до УНР. Після захоплення території УНР більшовиками представники ужгородської, хустської й пряшівської рад утворили Центральну народню руську раду й проголосили об'єднання з Чехо-Словаччиною. На це рішення великою мірою вплинула потужна карпатоукраїнська громада в США. Діячі еміграції провели переговори з Т.Масариком для включення українців Угорщини до створюваної республіки чехів і словаків на федеративних засадах. Після цього Паризька мирна конфедерація санкціонувала передачу Закарпатської України Чехословаччині.

Назва “Закарпатська Україна” як така, що засвідчувала приналежність цієї землі “за Карпатськими горами” до України, була заборонена. Територія мала офіційну назву “Підкарпатська Русь”. Політична, економічна й культурна відірваність упродовж дев’яти сторіч позначилася на психології та менталітеті карпатоукраїнської етнічної спільноти. Деякі діячі, так звані локалісти, вбачали в самоназві карпатоукраїнців (“русини”) вказівку на те, що вони є окремою нацією, і на цьому будували свої політичні розрахунки. Але спорідненість людей по обидва боки Карпатських гір впадала в око, а сусіди на східних гірських схилах були такі українці.

Закарпаття в усталених географічних кордонах має 12,8 тис. кв. км. Після відокремлення його в 1919 р. від Угорщини була створена менша за територією адміністративна одиниця під назвою “Підкарпатська Русь”. Вона складалася з українських етнографічних земель, до яких долучили вузьку смугу угорської етнографічної території із залізницею Кошице-Чоп-Хуст-Рахів.

Українські етнографічні землі в околицях Пряшева (Прешова) у Східній Словаччині були відмежовані од Підкарпатської Русі більшістю суцільним розселенням словаків.

Територія Підкарпатської Русі дорівнювала 11,4 тис. кв. км. Пряшівщина в її етнографічних межах мала 3,5 тис. кв. км. Невелика частина смуги розселення карпатоукраїнців на південь від Тиси площею в 700 кв. км (Мараморощина), як уже відзначалося, відійшла до Румунії.

За переписом 1930 р., на Закарпатті проживало 616 тис. чоловік, зокрема 438 тис. українців (71%), 85 тис. євреїв (14%), 40 тис. угорців (7%), 29 тис. чехів та словаків (до 5%). У Пряшівському етнографічному масиві налічувалося 118 тис. чоловік, з них 87 тис. українців (74%). Ще понад 10 тис. українців проживали у Східній Словаччині за межами Пряшівського етнографічного масиву.

Становище карпатоукраїнців було кращим, ніж становище українців у Радянському Союзі, Польщі або Румунії. У Чехо-Словаччині існували міцні демократичні традиції. Кожний, хто поважав конституцію, користувався проголошеними в ній свободами (на індивідуальному рівні). Однак празький уряд не надав проголошеній

конституцією автономії Підкарпатській Русі.

§2. Політика радянського керівництва щодо Західної України

Території колишньої Російської імперії, які не ввійшли до Радянського Союзу, простягалися широкою смугою від моря до моря: Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща (разом зі Східною Галичиною, яка раніше належала Австро-Угорщині), а також захоплена Румунією Бессарабія. Великі держави вважали їх своєрідним "санітарним кордоном", який повинен був відділяти Радянську державу від Європи.

Європейців лякала агресивність більшовиків, які прагнули через Комінтерн установити змичку під гаслами "світової революції" з усіма невдоволеними життям верствами населення безпосередньо в їхніх країнах. Щоправда, на початку 20-х рр. відпала небезпека вторгнення мільйонних армій із Росії "на допомогу" місцевим революціонерам. Червона армія багаторазово скоротилася в своїй чисельності.

Після шести з половиною років безперервних воєн у Східній Європі запанував мир. Більшовикам він був конче необхідний, щоб подолати економічну розруху, індустріалізувати країну й реорганізувати сільське господарство, яке все ще залишалося економічно незалежним від влади. Однак, як і раніше, вони здійснювали на європейському континенті активну політику, тільки вже іншими засобами — дипломатичними, пропагандистськими та агентурними.

Політика щодо прикордонних з СРСР Польщі й Румунії враховувала фактор наявності в складі цих держав українських земель. Стосовно Чехо-Словаччини цей фактор майже не простежується. До поділу території Польської держави в 1939 р. між А.Гітлером і Й.Сталіним СРСР не мав спільного кордону з Чехо-Словаччиною.

На радянсько-польські відносини міжвоєнного періоду визначальний вплив мали стосунки з набагато сильнішою країною, розташованою за Польщею, — Німеччиною.

З веймарською Німеччиною у Москві склалися майже союзницькі стосунки. Відносини з Польщею, навпаки, змінювалися в 20-х рр. від прохолодних до відверто ворожих. СРСР прагнув використати зумовле-

108. К. Левицький

ну етнополітичними чинниками внутрішню нестабільність Польської держави для підпорядкування її своїм інтересам. Тому багатомільйонна українська громада користувалася підвищеною увагою з боку радянського керівництва. Польща чинила опір цьому тискові, що позначалося на міждержавних відносинах. У 30-х рр. вороже ставлення до нацистської Німеччини змусило керівників СРСР поліпшити відносини з Польщею, тобто, забути про існування гнобленої тут української меншини. Та щойно А.Гітлер і Й.Сталін домовилися між собою, участь Польської держави була вирішена, а з нею кардинально змінилася й доля західно-українських земель.

Витоки радянської політики щодо Польщі були визначені Ризьким мирним договором. Переговори в Ризі почалися у вересні 1920 р. З радянської сторони їх провадили дві делегації — РСФРР на чолі з А.Йоффе та УСРР, яку очолював Д.Мануїльський. Союзник Ю.Пілсудського у війні — уряд УНР — на переговори не був допущений.

У зв'язку з приїздом у Ригу очолюваної К.Левицьким делегації ЗУНР голова польської делегації Я.Домбський опублікував декларацію. Посилаючись на Варшавський договір з С.Петлюрою, всупереч підписаній у Спа в липні 1920 р. угоді між державами Антанти та Польщею, Домбський заявив, що проблема Галичини вже розв'язана.

1 жовтня 1920 р. на таємній нараді Я.Домбський і А.Йоффе зняли з порядку денного переговорів питання про Східну Галичину. Йоффе пояснив, що ставив його з тактичних міркувань як контраргумент у зв'язку з імовірною підтримкою УНР поляками. Оскільки польська делегація з

власної ініціативи відкинула вимоги петлюрівського уряду, російська делегація, як підкреслював Йоффе, не бачила необхідності торкатися питання про Східну Галичину.

12 жовтня було підписано прелімінарний мирний трактат, за яким Польща визнавала УСРР, а обидві радянські республіки — польський східний кордон по річці Збруч. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний трактат, який затверджував кордони, що склалися фактично. Радянська Росія і радянська Україна відмовлялись од претензій на Східну Галичину, Західну Волинь, Західне Полісся, Холмщину, Надсяння, Підляшшя й Лемківщину.

За Ризьким договором, Польща та радянські республіки зобов'язувалися надавати переселенцям і реємігрантам матеріальну допомогу й моральну підтримку. У листопаді 1921 р. ВУЦВК оголосив амністію рядовому складові армії УНР, поміж них тим, хто емігрував. Усі, хто з власної волі або через воєнні обставини опинився за межами СРСР, могли звернутися з клопотаннями про надання радянського громадянства.

Союзні відомства обмежували реєміграцію в Україну. Питання про громадянство та візи розв'язувалися тільки в Москві, в Комітеті з питань громадянства при народньому комісаріаті закордонних справ СРСР. Практика його роботи показувала, що візи в Росію видавалися швидко, тоді як візи в Україну, особливо для реємігрантів, які брали участь в Українській національній революції, іноді затримувалися на невизначений термін.

Попри те, що харківське партійно-радянське керівництво становило не більш як відгалуження московського центру, йому доводилося працювати в національній республіці й зважати на місцеві настрої. Тяганина з візами, яка суперечила ухваленим самою Москвою законам та інструкціям, викликала в нього негативну реакцію. Так, у порядок денний засідання політбюро ЦК КІІ(6)У 26 лютого 1925 р. було внесено питання "Про відмову НКЗС відпустити кошти із загальносоюзного бюджету на репатріацію колишніх петлюрівців". Розглянувши його, політбюро ухвалило таке рішення: "Заявити перед ЦК РКП протест, вказуючи на те, що з боку НКЗС спостерігається інше ставлення до українських реємігрантів, ніж до враньєлівців, які реєвакуються за звичайним порядком".

Загальну кількість тих, хто повернувся, визначити важко. Крім дипломатичних каналів, через які українська, передусім, галицька інтелігенція діставалася до УСРР, був ще один шлях — нелегальний. В такий спосіб перетинала кордон здебільшого західноукраїнська молодь, яка намагалася отримати працю або фахову підготовку в середній та вищій радянській школі. Активно використовували нелегальні канали переходу в обох напрямках чекісти й комінтернівці.

З другої половини 20-х рр. можливість несанкціонованого радянськими прикордонниками переходу кордону зійшла напіввець. Відомий учасник націоналістичного підпілля В.Мартиненко згадував про "герметично замкнений більшовицький кордон із забезпечуваною прикордонною смугою, що її годі було перейти". Але до реалізації таких суто радянських винаходів, як "контрольно-слідова смуга" й цілковите очищення прикордонної місцевості від постійних жителів, польсько-радянський кордон устигли перейти десятки тисяч осіб. М.Грушевський, який також приїхав з еміграції на постійну роботу в УСРР, у листопаді 1925 р. писав своєму кореспонденту в Америку: *"З Галичини багато сюди переїзять. Рахують, що єсть уже тут до 50 000. Деякі з жінками і родинами, частіш самі молоді люде, мушени"*.

У 20-х рр. уряди УСРР і РСФРР неодноразово робили різкі заяви на захист населення Західної України. Так, НКЗС РСФРР у липні 1922 р. звернувся до польського уряду з нотою, складеною в надзвичайно рішучих тонах. У ноті вимагалось покласти край *"нечуваним гонінням і переслідуванням національних меншин"*.

Заявами та деклараціями компартійно-радянське керівництво не обмежувалося. Воно організувало масштабну, хоч і таємну підтримку політичних страйків та інших антиурядових виступів у Західній Україні. У 1921-1922 рр. тут, як і в Бессарабії, поширився партизанський рух. Партизанські загони напали на маєтки місцевих поміщиків і господарства переселенців з Польщі, вступали в збройні сутички з поліцією, дефензивою, військом, руйнували телеграфії й телефонні лінії, висаджували в повітря мости. Найбільше диверсійних груп перекидалося з-за радянського кордону на Волинь.

Комінтерн у 20-і рр. активно підтримував боротьбу національних меншин у Польщі за свої права, надаючи їй потрібного Москві ідеологічного та політичного спрямування. Влітку 1924 р. V конгрес Комінтерну визнав єдино правильною політикою комуністичних партій Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини розв'язання українського питання на основі права націй на самовизначення аж до відокремлення. У конкретних умовах регіону, підкреслювалося в резолюції, це означає *"об'єднання розірваних імперіалізмом на частини українських земель в Радянську Робітничо-Селянську Республіку"*. Керуючись цією лінією, III з'їзд Комуністичної партії Польщі в лютому 1925 р. вказав: *"Клич відриву Західної Білорусії і Західної України від Польщі та об'єднання їх з сусідніми радянськими республіками однаковою мірою відповідає як інтересам народних мас цих земель, так і інтересам робітничих і селянських мас корінної Польщі"*.

Москва діяла в Західній Україні, спираючись в основному на місцевих комуністів. Діяльність комуністичної опозиції доцільніше розглянути

пізніше, разом з іншими західноукраїнськими політичними силами. Тут же слід зупинитися на ще одній формі втручання більшовиків у життя краю. Мова йде про вибіркове фінансування некомуністичних сил. Воно провадилося в досить обмежених масштабах у 20-х рр., в основному через компартійно-радянське керівництво УСРР.

Мотиви такого фінансування розкриваються в доповідній записці генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича Й.Сталіну від 7 січня 1927 р. Записка була прикладена до проекту кошторису, розробленого уновноваженим НКЗС СРСР при уряді УСРР О.Шліхтером. Шліхтер просив асигнувати 373 тис. крб. у твердій валюті. Доцільність витрат у документі, підписаному Кагановичем, обґрунтовувалася так:

“Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної державної підтримки з боку УСРР українського національно-визвольного руху. Необхідно також забезпечити наш вплив через прихильні до нас місцеві організації в культурно-просвітницьких та економічних українських організаціях у Польщі”.

Цей документ із “особливої теки” політбюро ЦК КП(б)У не потребує коментарів. Цілком таємна документація має свої переваги: в ній нема властивої компартійним пронагандистським текстам “новомови”, натомість переважають прозорі, гранично чіткі формулювання.

Рік у рік найбільшими споживачами коштів із цього джерела були Львів і Варшава. Фінансувалися різноманітні культурно-просвітницькі та економічні організації — Сельроб, УНДО, приватні українські школи й просвіти, кооперативні спілки й видавництва, Національний етнографічний музей у Львові, Наукове товариство ім.Т.Шевченка. Зокрема, необхідність фінансування останнього обґрунтовувалася в такий спосіб:

“НТШ і наш зв'язок з ним мають величезне значення для завоювання симпатій висококваліфікованої української інтелігенції, яка гуртується навколо нього. Допомога йому є в очах галицької інтелігенції ніби нашим природним обов'язком щодо молодшої сестри ВУАН, яка позбавилася після польської окупації всілякої державної допомоги. Цілком ясно: якщо воно почне субсидуватися з інших джерел, то не збереже свого сучасного обличчя. А теперішнє обличчя товариства таке, що воно при всій ворожості значної частини його членів до “більшовицьких експериментів” і т.ін. об'єктивно не може не визнавати того, що сучасним центром зростання і розвитку української культури є саме УСРР. Це для нас — велике політичне досягнення, яке є також результатом нашої допомоги, наших субсидій”.

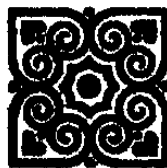
Рішенням політбюро ЦК ВКП(б) з 1930 р. матеріальна підтримка українських установ і організацій за межами СРСР була припинена. Урвалося також регулярне висвітлення подій на західноукраїнських зем-

лях у засобах масової інформації. Зійшли нанівець контакти між діячами науки та культури обох частин України. Перестало вживатися означення “Всеукраїнський” у назвах різноманітних організацій, яким об’єднувалися радянська Україна й українські землі за її межами (не тільки західно-українські, а й, приміром, Кубань). Зокрема, в 1936 р. Всеукраїнська академія наук була перейменована в АН УРСР.

Всі ці та інші факти пояснювалися якісними змінами в політиці правлячого режиму. Ліберальна економічна, національно-культурна та еміграційна політика 20-х рр. після досягнення Сталіним одноособової влади припинилася. Головним важелем адміністративного управління став державний терор. Після самогубства М.Скрипника (1933 р.) у радянській Україні розпочалося справжнє полювання на вихідців із Західної України. Їх звільняли з роботи, ув’язнювали й розстрілювали. Десятки тисяч галичан, які потрапили в поле зору чекістів, були безжалісно знищені. У 1938 р. виконком Комінтерну розпустив

КГП і в її складі — комуністичні організації
Західної України та Захід-
ної Білорусії.

§3. Політика радянського керівництва щодо українських земель у складі Румунії

Г енеральна лінія цієї політики в міжвоєнний період була одна: змусити королівський уряд відступитись од захопленої в 1918 р. Бессарабії. Для цього широко використовувався етнополітичний фактор — наявність у Румунії близько мільйона українців.

Москва постійно слідкувала за становищем на українських землях у складі Румунії, намагаючись вплинути на нього за допомогою місцевих комуністів. Бессарабська комуністична організація спочатку була частиною РКП(б), а в 1922 р. ввійшла до складу Комуністичної партії Румунії на правах автономної організації. Компартія Буковини за рішенням Комінтерну також була передана в підпорядкування КПП у 1926 р. Практичні дії цих партійних комітетів за будь-якої форми підпорядкову-

вання контролювалися зрощеними з центральним апаратом Комінтерну органами державної безпеки.

У першій половині 20-х рр. місцеві й відряджені з СРСР комуністи робили основну ставку на силові дії. Загони партизанів пересувалися по всій території Бессарабії. Вони нападали на жандармські пости й приміщення сигуранци (служби безпеки), напали поміщицькі маєтки, знищували засоби зв'язку. Всього за 1918-1924 рр. в Бессарабії та на Північній Буковині було зареєстровано понад півтори сотні збройних виступів.

У 1924 р. бессарабські комуністи зробили спробу використати глибоке невдоволення багатонаціонального населення Придунайського краю економічною та національною політикою влади, щоб підняти повстання під гаслами відновлення радянської влади. Великого повстання вимагали радянські дипломати, мріючи про додатковий чинник тиску на Румунію для повернення Бессарабії. У квітні 1924 р. у Відні безрезультатно закінчилася чергова радянсько-румунська конференція, присвячена бессарабській проблемі.

Повстання спалахнуло 16 вересня 1924 р. в Татарбунарах. Ним керував ревком на чолі з А.Клюшниковим. Повстанці захопили жандармський пост і розміщені в Татарбунарах державні установи. Були створені загони, які мали своїм завданням підняти на боротьбу жителів навколишніх сіл. Всього у виступі взяло участь до 6 тис. чоловік, поряд з українцями — росіяни, болгари, гагаузи, навіть молдавани. На боці влади виступили жителі німецьких хуторів і колоній.

Румунський уряд стягнув військові сили з Кишинєва, Ізмаїла, Аккермана. Бої тривали до 22 вересня. Повстанці даремно сподівалися на допомогу з-за Дністра. Вона не входила до сценарію, розробленого в Москві.

Лише згодом, під час політичного процесу, який проходив за мурами Кишинівської в'язниці, радянський уряд і Комінтерн розгорнули пропагандистську кампанію, спрямовану на захист учасників повстання. Ця кампанія, котра привертала увагу світової громадськості до становища в Бессарабії, показувала, що її населення не мириться з анексією. Москві вдалося залучити до захисту повстанців відомих у світі людей, зокрема Т.Драйзера, А.Ейнштейна, З.Неєдли, Р.Роллана, Е.Сінклера, Б.Шоу. Румунський уряд змушений був згорнути "процес 500". До різних термінів ув'язнення на процесі, який тривав з 1925 до 1929 р., було засуджено 85 чоловік.

Щоб створити джерело постійного тиску на Румунію, яка не повертала Бессарабію, в ЦК РКП(б) вирішили скористатися сценарієм, вперше випробуваним у 1919 р.

Навесні 1919 р. війська червоної Росії підходили до Дністра. Негайно на його лівому березі було проголошено Бессарабську Соціалістичну Радянську Республіку. Бессарабія була розташована за Дністром, а ця “кишенькова” республіка — на Херсонщині. Ленінський уряд бажав уникнути прямої конфронтації з Румунією, тож план полягав у тому, щоб призначені для захоплення Бессарабії російські війська виступили нібито від імені уряду БСРР на чолі з І.Криворуковим. Однак більшовики змушені були залишити Україну, і БСРР канула у безвість майже в ту саму мить, коли народилася. Тепер І.Сталін згадав давню ідею та доручив командувачу Збройних сил України й Криму М.Фрунзе організувати молдавську автономію на території УСРР.

М.Фрунзе дав розпорядження прославленому герою громадянської війни І.Котовському визначити межі майбутньої автономної республіки. Котовський підійшов до справи по-воєнному й змусив жителів багатьох українських сіл визнати себе молдаванами.

У жовтні 1924 р. Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (МАСРР) була утворена. М.Скрипник та деякі інші члени керівництва УСРР прохолодно поставилися до її появи. Вони пам'ятали про претензії утвореної в 1917 р. Молдавської Народної Республіки на придністровські райони Херсонської губернії, де проживали десятки тисяч переселенців з-за Дністра. У випадку повернення Бессарабії територія МАСРР повинна була приєднатися до неї повністю або частково, що не викликало ентузіазму в націонал-комуністів. Найімовірнішим був частковий варіант. Всесоюзний перепис 1926 р. показав, що в МАСРР проживало 48,5% українців і тільки 30,1% молдаванів.

Утворення МАСРР вимагало активізації зв'язків з Бессарабією. 29 серпня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У за доповіддю голови ДПУ УСРР В.Балицького ухвалило таку резолюцію: *“Просити ЦК РКП про передачу закордонної роботи по Румунії на Україну. Доручити тов.Балицькому це питання поставити в центрі”*. Після цього головний чекіст України з'їздив до Москви й привіз позитивну відповідь.

Виявилось, однак, що ініціативи Харкова мали затверджуватися в Москві. Наприклад, харківське політбюро визнало за доцільне організувати демонстративне представництво від Бессарабії на установчому з'їзді рад МАСРР. Це питання належало погодити з генсеком ЦК РКП(б).

Навесні 1925 р. українські керівники заручилися згодою Москви на створення “Союзу революційних селян Бессарабії”. Осередки цієї підпільної прокомуністичної організації планувалося створювати в бессарабських селах, зокрема в сільській кооперації. До розробленого в Харкові статуту “Союзу...” включалося положення про те, що визволення

Бессарабії та її об'єднання з МАСРР досягатиметься шляхом боротьби на місцях, а не через втручання СРСР.

Складалося враження, нібито центр погоджувався в "румунській роботі" з пропозиціями Харкова й мало не завжди йшов назустріч українським цекістам. Насправді нелегальна робота не розгорталася. "Союз революційних селян Бессарабії" ледь животів. Незабаром про нього зовсім забули.

Прагнучи утримати Бессарабію, правлячі кола Румунії шукали підтримки у великих держав. Ті були зацікавлені в збереженні "санітарного кордону" і йшли назустріч. У червні 1926 р. в Парижі було підписано румуно-французький договір, за яким Франція зобов'язувалася надати Румунії військову допомогу в разі радянської агресії. Уряд СРСР виступив із заявою, в якій констатував очевидне: договір гарантує Румунії територіальний статус-кво й *"дає їй можливість продовжити незаконну і насильницьку окупацію Бессарабії силою зброї"*.

У вересні 1926 р. за активного сприяння Великобританії Румунія уклала договір про дружбу й співробітництво з Італією. До договору було прикладено "бессарабський протокол" про гарантію румунських кордонів. Польсько-румунські договори 1921 й 1926 рр. були доповнені воєнними угодами, що передбачали спільні дії в разі війни з СРСР. Отже, румунський королівський уряд забезпечив собі міжнародну підтримку на випадок повторення "визвольного походу" 1919 р.

У 30-х рр. через очевидну безперспективність СРСР припинив спроби розв'язати "бессарабське питання" дипломатичними засобами. Пропагандистська активність не спадала. На географічних картах Бессарабія включалася до складу СРСР. Проте Румунія зійшла на периферію радянської зовнішньополітичної активності. Агентура в Румунії була малорозвинutoю. Після приходу до влади нацистів вона дещо активізувалася. Комуністичні організації Бессарабії та Буковини створили низку антифашистських організацій — "Лігу праці", "Товариство червоних рекрутів", "Товариство друзів СРСР", "Антифашистський комітет" та ін. За умов запровадженого в 1933 р. надзвичайного стану вони не змогли розвинутися й довго не проіснували. Лише "Антифашистський комітет"

відкрив повітові відділення у Чернівцях, Хотині, Сторожинці, Аккермані та Ізмаїлі.

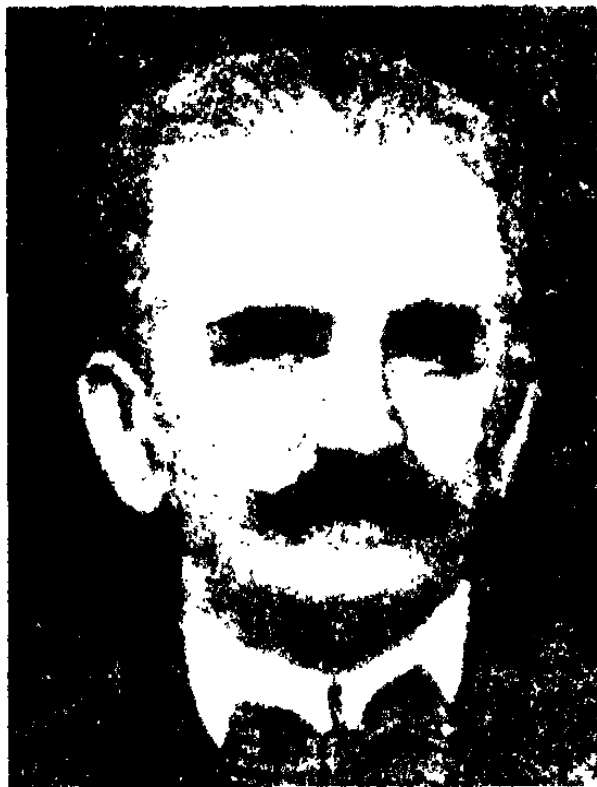
§4. Політика польської влади на українських землях

Внутрішня політика Польщі була спрямована на поглинення “кресів” — земель із переважно непольським етнографічним складом. Поглинення мало бути поетапним: спочатку державним, а вже потім — етнічним. Державна колонізація означала підпорядкування непольського населення установам, обов’язкам і правилам, які існували в усій Польщі, а також витіснення на периферію суспільного життя або й цілковиту ліквідацію організацій, створених українцями на попередньому історичному етапі. Етнічна колонізація була розрахована на тривалий період і передбачала передусім вплив на дітей.

Заходи, спрямовані на державну колонізацію Східної Галичини, почалися одразу після її захоплення в 1919 р. Радянсько-польська війна перешкодила їх реалізації, однак уже під час ризьких переговорів Ю.Пілсудський розпочав ліквідацію діючої в регіоні української адміністрації. Варшава поспішала з цими заходами, щоб поставити Європу перед доконаними фактами й добитися міжнародної санкції на включення Східної Галичини до складу Польської держави.

Певний час Східна Галичина зберігала адміністративний статус, успадкований від Австро-Угорщини. У березні 1921 р. намісником краю було призначено колишнього міністра австрійського уряду в справах Галичини К.Галецького. Однак незабаром польська влада ліквідувала інститут намісництва й запровадила в Східній Галичині єдиний для всієї держави поділ на воєводства. Були утворені три воєводства — Львівське, Станіславівське й Тарнопільське.

Адміністративно-територіальний поділ здійснювався в такий спосіб, щоб переконати Європу в польському характері снірної території. Східні межі Львівського воєводства були розташовані за 20-30 км від Львова, а західні простягалися аж до річки Віслок, неподалік від Кракова. На території західних повітів воєводства проживало майже 615 тис. поляків і тільки 36 тис. українців. Увесь край у складі трьох воєводств було названо Східною Малопольщею.

109. Є. Петрушевич

У червні 1921 р. польський уряд ухвалив рішення провести 30 вересня перепис населення. Він мав бути проведений і на території Східної Галичини. Емігрантський уряд ЗУНР і українські політичні партії розцінили цей крок як спробу спотворити етнонаціональну картину регіону. Президент Української національної ради Є.Петрушевич подав офіційний протест, мотивуючи його тим, що Східна Галичина перебуває під протекторатом Антанти. Населення здебільшого підтримало бойкот перепису. В багатьох місцевостях трьох воєводств від перепису ухилилося до половини жителів.

Населення українських територій, які раніше входили до складу Російської імперії, не могло розраховувати на захист Антанти. За умовами Ризького миру ці землі стали частиною Польської держави. В лютому 1921 р. тут були створені три воєводства: Волинське з центром у Луцьку, Поліське з центром у Бресті й Новгородське. Щоб не допустити впливу політично розвинутої галицької інтелігенції на населення Волинського воєводства, власті штучно зберігали так званий сокальський кордон між Східною Галичиною й північно-західними землями. У минулому це був державний кордон між Російською та Австро-Угорською імперіями.

Українців в адміністративному апараті Волинського воєводства майже не було. З 283 осіб, які працювали у воєводському й повітових управліннях у 1923 р., 274 були поляками. Переважали вихідці з цент-

ральних районів Польщі, які не знали ні місцевих умов, ні української мови. Українці не допускалися на роботу в установи зв'язку, на залізницю, в поліцію. Національна інтелігенція могла влаштуватися на державну службу тільки за межами українських земель.

Березнева Конституція Польщі 1921 р. обіцяла: *“Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі цілковитий та вільний розвиток їхніх національних властивостей шляхом діяльності органів автономних меншин публічно-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування”*. Однак ця норма конституції затверджувалася передусім для привернення уваги міжнародної громадськості. Замість ухвалення відповідних державних законів розпочався широкий наступ на права українців.

Оскільки повноваження депутатів, обраних у 1919 р., закінчувалися, на листопад 1922 р. були призначені вибори в сейм і сенат. Уряд розраховував, що вони стануть своєрідним референдумом, який засвідчить приналежність Східної Галичини Польській державі.

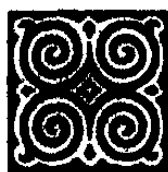
У серпні 1922 р. Є.Петрушевич звернувся до держав Антанти з протестом проти проведення виборів. Він заявив, що рішенням Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. Польщі була дозволена тільки військова окупація Східної Галичини до часу вирішення Антантою державного статусу цієї території. Статус Східної Галичини як міжнародної території підтверджувався Сен-Жерменським і Севрським мирними договорами. Проведення виборів, вказував Є.Петрушевич, рівноцінне анексії Східної Галичини Польщею.

Українські політичні партії та греко-католицька Церква підтримали бойкот виборів. Зі свого боку, польський уряд зміцнив поліцейський апарат і збільшив чисельність військових гарнізонів. Генералу Ю.Галлеру, якого призначили командувачем військових сил регіону, дозволялося видавати розпорядження, обов'язкові для воєвод. Було здійснено запобіжні арешти кількох тисяч українських політичних діячів.

Українці вибори бойкотували. Участь у них взяла лише одна угодська організація — Українсько-руська партія хліборобів (*“хлібоїдів”*, як її називали). Коментуючи результати виборів, лідер впливової партії польських націонал-демократів (ендеків) С.Гломбінський із тривогою заявив: *“... духовна єдність кресів з батьківщиною до цього часу не забезпечена”*. Уряд виділив великі суми для *“національної роботи на кресах”*.

На відміну од українців Східної Галичини, їхні співвітчизники на північно-західних землях (Волинь, Холмщина, Полісся, Підляшшя) взяли участь у виборах. Від них було обрано 20 послів і 6 senatorів, які створили Українську парламентську репрезентацію. На початку 1923 р.

глава представництва Самійло І Підгірський виголосив декларацію. В ній констатувалося, що корінні землі українського народу, які колись входили до складу Київської Русі, були без згоди автохтонного населення передані в Ризі Польській державі. Українські парламентарії заявляли, що ставлять собі за мету відродження самостійної Української держави. Визнаючи реальний стан, вони погоджувалися на співпрацю з парламентом Польщі на певних умовах. Польська держава мусила забезпечити кожному народу, який входив до її складу й посідав окреслену територію, вільний розвиток усіх галузей життя.

§5. Рішення Ради послів Антанти 14 березня 1923 р.

У 87-й статті Версальського мирного договору вказувалося, що східні кордони Польщі держави Антанти встановлять пізніше. Саме тоді, коли цей договір було підписано (червень 1919 р.), Верховна рада Антанти дозволила Польщі провадити збройні операції аж до річки Збруч. Однак цей дозвіл, як спеціально підкреслювалося, не міг вплинути на визначення в майбутньому кордонів Польщі на Сході.

У грудні 1919 р. держави Антанти визнали право Польщі встановлювати власну адміністрацію до східного кордону Польського (так званого Конгресового) королівства, утвореного Віденським конгресом 1815 р., разом із колишньою Білостоцькою областю. Цей кордон увійшов в історію як **“лінія Керзона”**. Він в основному обмежував територію відроджуваної держави польськими етнографічними землями.

Тоді, в листопаді 1919 р., Антанта схилилася до того, щоб передати Польщі мандат на управління Східною Галичиною терміном на 25 років. Остаточне рішення про долю цієї міжнародної території мала ухвалити Ліга Націй.

Однак формальної передачі мандата не відбулося. Польща здійснювала управління цією територією на правах військової окупації після

ліквідації ЗУНР. Одночасно вона домоглася відмови УНР від Східної Галичини на свою користь за Варшавським договором (квітень 1920 р.), а згодом — такої ж відмови УСРР і РСФРР за Ризьким договором (березень 1921 р.). У липні 1921 р. Рада послів Антанти заявила про невизнання уряду ЗУНР у вигнанні як представника території та населення Східної Галичини.

Польська дипломатія домогалася офіційної передачі Східної Галичини в управління своїй державі, до всього, не як підмандатної території, а як інтегральної частини Польщі. Цьому опирався англійський уряд лібералів, очолюваний Д.Ллойд Джорджем. Делегація радянської Росії спробувала на Генуезькій конференції (квітень-травень 1922 р.) використати суперечності в позиціях Великобританії і Франції щодо польських східних кордонів, щоб відірвати Східну Галичину від Польщі. В адресованій голові радянської делегації Г.Чичеріну телеграмі від 14 травня 1922 р. В.Ленін вказував на таку можливість, але попереджав: робити це слід обережно, щоб у поляків не було нарікань про відступ од Ризького договору.

У листопаді 1922 р. у Великобританії до влади прийшли консерватори, які ставилися до Польщі з більшою прихильністю. Польський прем'єр-міністр В.Сікорський зробив усе, щоб переконати Лондон у необхідності зміцнення "санітарного кордону" в протистоянні з більшовиками. Незабаром англійський посол у Варшаві дав зрозуміти, що його країна разом з Італією погодиться визнати східні кордони Польщі.

12 лютого 1923 р. польський сейм звернувся до держав Антанти з проханням затвердити всі положення Ризького договору від 18 березня 1921 р. як чинника "господарської та політичної необхідності" й "неодмінної умови" стабільності в Європі.

18 лютого у Львові відбулася 20-тисячна демонстрація. На площі біля собору св.Юра її учасники повторили услід за патріархом українського національного руху Юліаном Романчуком слова присяги: *"Ми, український нарід, клянемося, що ніколи не погодимось на панованє Польщі над нами й кожну нагоду використаємо, щоби ненависне нам ярмо неволі зі себе скинути та злучитися з цілим українським народом в одній соборній державі"*.

Майже владнана дипломатами справа загальмувалася внаслідок втручання Є.Петрушевича. Британський уряд його не підтримав, але висловився за укладення конвенції Антанти з Польщею щодо надання Східній Галичині автономії. Тоді уряд В.Сікорського оголосив декларацію, в якій урочисто пообіцяв на основі конституції 1921 р. прагнути до врегулювання відносин у Східній Галичині й захищати права та задовольняти потреби місцевого українського населення. Цього було досить, щоб

Лондон відмовивсь од своєї вимоги укласти формальну конвенцію, яка зобов'язала б Польщу надати Східній Галичині територіальну автономію.

14 березня 1923 р. Рада послів Антанти в Парижі надала Польщі всі юридичні права на володіння Східною Галичиною. Рада послів офіційно визнала східні кордони Польської держави, встановлені Ризьким мирним договором.

Рішення Ради послів стало трагедією для населення Східної Галичини. З величезним обуренням його зустріли і в радянській Україні. Виступаючи 17 березня в Харкові, Х.Раковський підкреслив, що УСРР протестує проти насильства над населенням Східної Галичини, яке більш ніж на три чверті складається з українців. Вказавши на те, що підписанням Ризького мирного договору уряди Росії та України визнали існуючі кордони й не претендують на Східну Галичину, Раковський одночасно заявив, що право вирішувати долю цієї території належить тільки людям, які на ній проживають. Він назвав анексію Східної Галичини Польщею актом насильства й пророчо додав: історія свідчить, що жоден

акт насильства не буває довго-
часним.

§6. Економічне становище західноукраїнських земель

У міжвоєнний період Румунія була відсталою з господарського погляду, Польща — середньорозвинутою, а Чехо-Словаччина — індустріально розвинутою країною. Однак у складі всіх трьох держав українські землі залишалися однаково відсталими й навіть економічно занедбаними. 85% промислових підприємств Західної України були дрібними, з кількістю працівників на кожному менш як два десятки. Довоєнний обсяг промислового виробництва відновився тільки наприкінці 20-х рр. Велика депресія 1929-1933 рр. болюче вдарила по промисловості. Не всі підприємства змогли відновити докризовий обсяг виробництва навіть наприкінці 30-х рр. Отже, за весь міжвоєнний період росту виробництва не відбулося.

Промисловість українських регіонів у Польщі спеціалізувалася на переробці сільськогосподарської та мінеральної сировини. За даними перепису 1931 р., в ній працювала 191 тис., а на транспорті — 37 тис. робітників. Усього в цей час налічувалося 730 тис. найманих робітників, з яких 332 тис. працювало в сільському господарстві.

Підприємства нафтодобувної, хімічної, деревообробної та інших галузей промисловості належали іноземному або польському капіталу. Позиції українських підприємців були сильними тільки в кооперації. Кооперативний рух розвивався в Східній Галичині з дореволюційних часів та був тісно пов'язаний із сільським господарством. На початку 30-х рр. у Західній Україні налічувалося понад 3 тис. низових кооперативних осередків, які об'єднували до 370 тис. кооператорів. Були створені потужні кооперативні об'єднання — “Центросоюз”, “Маслосоюз”, “Центробанк” і “Народна торгівля”. Кооперація стала економічною базою національного руху.

Панівні кола Румунії не мали ні змоги, ні бажання економічно розвивати новоприєднані території. Навпаки, нерідко наявне з довоєнних часів промислове устаткування вивозилося в центральні регіони Румунії. Зокрема, було демонтовано й вивезено устаткування Аккерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, а також основна частина обладнання Ізмаїльського й Ренійського портів.

Промислові підприємства Північної Буковини та Бессарабії залишалися, як і раніше, дрібними й напівкустарними. Не витримуючи конкуренції на світовому ринку, вони часто розорялися навіть у часи сприятливої кон'юнктури. У 20-х рр. на Буковині було закрито 85 підприємств.

Економічна криза настала в Румунії ще в 1928 р. Згодом вона переросла в депресію, яка тривала майже до кінця 30-х рр. За умов кризи кількість промислових підприємств Північної Буковини скоротилася майже наполовину, а в Південній Бессарабії — на чверть. Робітники, яким вдалося зберегти роботу, одержували зарплату в половинному розмірі. Ще гіршим виявилось становище безробітних.

Найбільш відсталим із промислового погляду було Закарпаття. Частина промислової продукції в сукупному суспільному продукті краю дорівнювала 2%, кількість зайнятих у промисловості, за переписом 1930 р., не перевищувала 16 тис. чоловік. Жодного нового великого підприємства за два десятиліття не побудували. Іноземних і вітчизняних підприємців цікавила тільки сировина, яку можна було вивезти. Уряд Чехо-Словаччини не бажав фінансувати промислові об'єкти в місцевостях, де не існувало кваліфікованої робочої сили.

Проблема малоземелля та безземелля завжди була гострою для українців, у своїй переважній масі — хліборобів. До Першої світової

війни ті, кому на селі ставало тісно, виїжджали на вільні землі. Для українців Наддніпрянщини це були східні регіони імперії, починаючи з Північного Кавказу, а для тих, хто жив в Австро-Угорщині, — Новий світ.

Масштабна еміграція західноукраїнських селян за океан тривала і в міжвоєнний період, що було опосередкованим свідченням неефективності аграрних реформ. Зокрема, в Канаду й США із Західної України виїхало близько 200 тис. чоловік. Десятки тисяч українців виїхали до країн Америки із Закарпаття, Бессарабії, Буковини.

Ухвалений у липні 1919 р. польським сеймом закон “Основи земельної реформи” передбачав створення *“сильних, придатних для інтенсивного виробництва селянських господарств, що ґрунтуються на приватній власності”*. Держава зобов’язувалася скуповувати поміщицькі землі, ділити їх на дрібні ділянки (парцели) й продавати через банк усім бажаючим. Це була звичайна схема аграрної реформи ринкового типу, яка гарантувала в недалекому майбутньому істотний економічний прогрес у сільському господарстві.

Однак у липні та грудні 1920 р. сейм затвердив закони, які значною мірою спрямували аграрну реформу в бік планомірної колонізації *“східних кресів”* польськими військовими й цивільними осадниками. *“Опрацьовуючи план осадництва східних кресів, насамперед слід враховувати національні мотиви, оскільки без зміцнення польськості креси не залишаться надовго в Польщі”*, — підкреслювалося в одному документі з архіву міжміністерської комісії в питаннях військового осадництва. Один із головних натхненників політики осадництва, лідер польської аграрної партії на початку 20-х рр., прем’єр-міністр Вінцент Вітос розглядав українські землі як театр воєнних дій. Упровадження в життя земельної реформи, заявляв він, *“розширить кордони нашої вітчизни, зміцнить стан нашого національного володіння й посилить нашу відпорність у боротьбі за землю як за основу національної території”*.

Осадники могли розраховувати на істотну допомогу держави. За законом від 17 грудня 1920 р., колишні воїни та інваліди, які відзначились у боях або вступили до війська добровільно й служили у фронтових частинах, могли безкоштовно отримати з державного земельного фонду до 45 га землі.

Уряд запланував надзвичайно високі темпи *“осадження”* колоністів на *“східних кресах”*: у 1921 р. — 8 тис., у 1922 — 12 тис., у 1923 — 20 тис. У тривалій перспективі передбачалося збільшити питому вагу польського населення на сході країни до 30%.

За 1921-1922 рр. осадникам на Волині було виділено 112 тис. га, на Поліссі — 113 тис. га, у Східній Галичині — близько 200 тис. га. В цих

регіонах, які завжди страждали від малоземелля, така політика уряду викликала колосальну соціальну й національну напруженість. Нерідко самі осадники не витримували ворожнечі, яка оточувала їх звідусіль, і поверталися додому. Ще частіше вони не справлялися з господарством і змушені були відмовлятися од своїх наділів. Державна допомога надходила невчасно і не в повному обсязі.

У 1922 р. на постійне проживання в східні воєводства прибуло 5557 сімей, у 1924 — 3223, у 1925 — 788, у 1926 — 773 сім'ї військових осадників. Отже, реальні цифри поселених колоністів були далекі від затверджених планів, та й осідали на землі далеко не всі.

Хоч політика осадництва тривала весь міжвоєнний період і підтримувалася майже всіма впливовими політичними силами польського суспільства, її підсумки не були значними. На кінець 30-х рр., як свідчить статистика, в Західній Україні налічувалося 47 тис. осадницьких господарств. Цього було замало, щоб істотно вплинути на національний склад населення "східних кресів". Правлячі кола Другої Речі Посполитої добилися протилежного: розхитали внутрішню стабільність держави й посилили міжнаціональну напруженість у суспільстві.

Аграрна політика королівського уряду Румунії будувалася відповідно до конкретних соціально-економічних умов різних українських земель. У Бессарабії закон про аграрну реформу вступив у дію з 1920 р., на Буковині — з 1921.

Аграрна реформа в Бессарабії враховувала інтереси поміщиків, що в них у 1918 р. відібрали землю. Румунські власті після анексії краю не наважилися відразу покінчити з результатами аграрної революції. Замість цього вони встановили високі викупні платежі, щоб селянам було не вигідно користуватися поміщицькою землею. Поступово у селян відібрали не менш як половину одержаної в 1918 р. землі. Здебільшого вона повернулася до колишніх власників.

На Буковині, де аграрна революція не відбулася, селянам належало тільки 47% сільськогосподарських угідь. Решта перебувала у володінні поміщиків, Церкви, держави. Земельна реформа короля Фердинанда передбачала залишити у власності кожного поміщика від 100 до 250 га. Надлишок земель вилучавсь у фонд проведення аграрної реформи. Всього в поміщиків було відібрано (із викупом) понад 74 тис. га, тобто, третину їхнього земельного фонду.

Середній розмір ділянки, яку одержували українські селяни, не перевищував одного гектара. Колоністи з Південної Буковини та Старого королівства одержували, як мінімум, півгектара під садибу, гектар пасовищ і 4,5 га ріллі. Верхня норма землезабезпечення дорівнювала в них 10 га.

Як і в Польщі, політика осадництва мала лише частковий успіх. Нерідко румунські колоністи продавали землю своїм сусідам-українцям і поверталися на старе місце проживання.

Світова економічна криза 1929-1933 рр. тяжко вплинула на сільське господарство. Ціни на зернові культури істотно впали, зокрема на поширену в цих місцях кукурудзу — майже вшестеро. Посівні площі основних сільськогосподарських культур скоротилися.

Високі податки й несприятлива ринкова кон'юнктура призводили до розорення селянських господарств. У Бессарабії було закладено в банківських установах майже всі господарства.

Чехословацький уряд не вдавався до радикальних змін у землеволодінні та землекористуванні. Він викупив у поміщиків, в основному угорського походження, 29 тис. га землі. Ці землі були поділені між 32 тис. дрібних селянських господарств. Така реформа майже не послабила земельного голоду.

Наприкінці 30-х рр. 103 тис. селянських господарств Закарпаття мали менше землі, ніж 703 магнатські маєтки. Через перенаселеність, дефіцит ріллі в цьому гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян дуже бідувала. Під час кризи 1929-1933 рр. вона була

змушена брати банківські позички, щоб звести кінці з кінцями. Але далеко не всім пощастило врятуватися від розорення й голоду.

§7. Центристський рух у Західній Україні. Утворення та діяльність УНДО

Провідною силою українського національно-визвольного руху в Східній Галичині була Українська народно-трудова партія (УНТП). Таку назву вона дістала на надзвичайному з'їзді в Станіславові в березні 1919 р. Раніше, від утворення в 1899 р., ця партія називалася Українською національно-демократичною (УНДП).

IIО. В. Будзиновський

III. О. Колесса

Націонал-демократи об'єднували українську інтелігенцію й духівництво. Серед них були такі відомі вчені та публіцисти, як В.Будзиновський, О.Колесса, В.Охримович. У Віденському парламенті працювало 26 представників УНДП (вся Українська репрезентація налічувала 31 депутата). 8 із 12 членів уряду ЗУНР представляли націонал-демократів. Президентом ЗУНР став націонал-демократ Є.Петрушевич, головами уряду — члени цієї партії К.Левицький, потім С.Голубович.

Після зміни назви колишні націонал-демократи, а тепер трудовики залишилися на державницьких позиціях. Вони визнали легітимною владою в Східній Галичині еміграційний уряд Є.Петрушевича й підтримали його дипломатичні акції. Польську адміністрацію ця партія вважала окупаційною силою, а всі її розпорядження розглядала як неправочинні.

Поступово, однак, у складі партії набирали силу діячі, які прагнули порозуміння з Варшавою. На це впливали невдачі західноукраїнської дипломатії, яка не змогла заручитися підтримкою великих держав. Цілком нова ситуація створилася після офіційної ліквідації статусу міжнародної території, що його Східна Галичина мала за рішенням Ради послів Антанти.

21 травня 1923 р. у Львові відбувся з'їзд трудовиків. Голова партії Володимир Охримович проголосив реферат, одностайно підтриманий делегатами. В ньому йшлося про докорінну зміну тактики. Замість побудови в найближчому майбутньому незалежної Української держави В.Ох-

римович визначив іншу мету: *“Мусимо домогатися повної територіальної одноцілої автономії для всіх українських земель під Польщею”*. Це означало відмову од визнання Польщі окупаційною державою й початок діалогу з державною владою про надання українцям автономії. Зрештою, автономія передбачалася рішенням Ради послів Антанти.

Автономістська концепція В.Охримовича не означала відмови од національно-державницької ідеології. Остаточною метою для партії залишалося створення незалежної соборної України. Така мета не приховувалася. Але партія бажала діяти з урахуванням з об'єктивних обставин.

Закордонна група УНТП накреслила іншу політичну лінію. Вона висловила за збереження політичного керівництва у вигляді Української національної ради та уряду ЗУНР в екзилі. Керівництво УНТП з цим не погодилося й заявило, що галицький уряд перестав існувати 15 березня 1923 р. разом із закордонною групою УНТП у Відні. Частина трудовиків солідаризувалася із закордонним керівництвом й згуртувалася в незалежницьку групу, яка перебувала під ідейним впливом Є.Петрушевича.

Польська адміністрація на українських землях дотримувалася наступальної тактики й не йшла на компроміси в національному питанні. Тому позиції В.Охримовича в партії швидко послабилися. Під тиском незалежників у грудні 1923 р. він залишив посаду голови партії. Нове керівництво відмовилось од *“добровільного признання панування чужої нації на українській землі навіть на перехідний період”*.

У квітні 1924 р. відбувся черговий з'їзд трудовиків, який скасував автономістську резолюцію попереднього з'їзду. Він звернув співчутливу увагу на процеси в галузі національно-державного життя, що відбувалися в радянській Україні. Трудовики висловили *“тверду віру в рішачу волю золотoverxого Києва відносно долі пошматованих кордонами українських земель”*.

Ідея консолідації впевнено торувала собі шлях. Українська партія національної роботи (УПНР), яку в квітні 1924 р. заснувала частина трудовиків на чолі з С.Підгірським (голова), Д.Паліївом і Д.Донцовим, запропонувала консолідаційну платформу під назвою *“Тези української національної політики”*. Члени УПНР гуртувалися навколо журналу *“Заграв”*, редактором якого був Дмитро Донцов. Їх часто називали *“загравистами”*. В цій групі об'єдналися ті, хто не сприймав ні автономістської резолюції УНТП, ні радянофільських настроїв закордонної групи партії.

У тезах *“загравистів”* пропонувалося створити Українську національну партію. Трудовики від ідеї не відмовились, але змінили назву на іншу — *“Українське національно-демократичне об'єднання” (УНДО)*. Йшлося про повернення до традиційної, довоєнної назви.

112. Д. Дониов

На установчому з'їзді в липні 1925 р. головою УНДО було обрано Дмитра Левицького. Для польських правлячих кіл об'єднання національно-демократичних сил краю стало несподіванкою. Адже в одній політичній партії стали діяти галичани й волиняни. Відтворення "сокальського кордону" не спрацювало.

У політичній платформі націонал-демократів було чітко висловлено їхнє прагнення боротися за єднання всіх українців у Польській державі, щоб у цьому єднанні здобути сили для протидії асиміляторській політиці Варшави. Програма проголошувала: "Східна Галичина з Лемківщиною, Холмщина з Підляшшям і Волинь з Поліссям мають відвічний український характер. Українське населення супроти чужинного напливового елементу являється тут подавляючою більшістю. Тому УНДО змагатиме, щоб західноукраїнські землі супроти Польщі виступали разом як цілість і в своїй участі головну вагу прикладатиме до вдержання і розбудови одноцілого національного фронту".

Від 1925 до 1939 р. УНДО залишалося провідною політичною силою серед українців у Польській державі. Об'єднання змінювало тактику, але завжди залишало незмінними основні цілі: утвердження державних прав українського народу, забезпечення його права жити власним життям, не підпорядковуючись наказам із Варшави чи Москви, Бухареста чи Праги.

У відозві до українського громадянства від 12 липня 1925 р., ухваленій установчим партійним з'їздом, націонал-демократи висловилися з питання, яке залишалося для них до об'єднання болючим і спірним: ставлення до радянської України. Вони заявляли: *"УНДО не може дати своєї апробати на існуючий на Радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак признає сучасну Радянську Україну поважним і далекосяглим станом державності українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації"*.

Націонал-демократи, попри розбіжності в різних питаннях, були антикомуністами. Політична орієнтація на радянську Україну, яку вони схвалили в установчих документах партії, мала значною мірою умовний характер. Ця умовність простежується навіть лексично: в орієнтації не на офіційну столицю УСРР, а на "золотоверхий Київ". Вони звертали свої погляди на Київ зовсім не з відчаю, спричиненого небажанням великих держав захистити українців від асиміляторської політики Варшави. Націонал-демократи сподівалися на те, що великомасштабна українізація, яка почалася в УСРР, сприятиме переродженню політичного режиму й утвердить справжню державність на Великій Україні.

Така позиція щодо УСРР, з якою погодилися всі, була розроблена лідером партії Дмитром Левицьким. За півроку до з'їзду в газеті "Діло" він писав: *"Орієнтуючись на внутрішні сили українського народу, як практичні політики орієнтуємось на ті можливості, які в даний момент помагають як можуть реально допомогти зростові отих сил. Відкидаючи орієнтацію на Москву, відкидаємо й на Харків, який став символом столиці більшовицької влади, що йшла й подекуди й нині йде в хвості Москви. Орієнтуючись на Київ, орієнтуємося на символ українства і на реальний центр усього українського духовного життя, у вірі, що той центр у свій час стане знову і політичним центром"*.

Ці рядки були надруковані 14 лютого 1925 р. За півтора місяця по тому політбюро ЦК РКП(б) направило в Україну генеральним секретарем ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича. Цей підручний Й.Сталіна зробив усе, щоб найбільша в СРСР національна республіка "йшла в хвості Москви". Пізніше, коли засобами державного терору московський центр винищив потенціал можливого опору, він сам переніс столицю республіки в Київ. Коли це сталося, галичани вже зрозуміли, що їхнім сподіванням на підтримку з боку радянської України не судилося справдитися.

Польща не була тоталітарною державою, хоч у тогочасній радянській пресі її інакше, як фашистською, не називали. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо вона не суперечила законам. Створення

УНДО як партії демократичного європейського типу змінило ситуацію в Західній Україні. Раніше тут панувала партія польської національної меншини, яка мала таку саму назву — “націонал-демократи” (“ендеки”). Маючи підтримку в сеймі та уряді, ендеки на чолі з Р.Дмовським і С.Ірабським вели наступальну політику на “східних кресах”.

Свій визначальний вплив українські націонал-демократи вперше підтвердили у вічевій кампанії протесту проти колонізації та осадництва 11-18 жовтня 1925 р. У повітових центрах краю відбулися віча, на яких населення протестувало проти сваволі польської адміністрації. Було ухвалено рішення створювати окружні й місцеві комітети оборони землі.

Після цієї акції УНДО зміцнило свої позиції серед українських культурно-економічних товариств — “Просвіти”, “Сільського господаря”, “Пласту”, “Лугу”.

Авантюристична політика польських ендеків розхитувала самі основи відродженої держави. В польському суспільстві нагромадилося незадоволення парламентським безладдям. Цим скористався Юзеф Пілсудський. Сили, які підтримували маршала, прагнули компенсувати зміцненням авторитаризму слабкість державності, що зумовлювалася в основному міжнаціональною ворожнечею. У травні 1926 р. стався державний переворот. Істотне обмеження парламентської демократії маскувалося терміном “санація” (оздоровлення).

Ю.Пілсудському, який був популярний у різних суспільних колах із часів боротьби за незалежність, справді вдалося краще налагодити функціонування державного апарату й упорядкувати міжпартійну боротьбу за владу і впливи. Однак “санаційному” режимові не вдалося головне: зменшити напруження в міжнаціональних відносинах. Варшава не була готова йти на значні поступки національним меншинам.

У зв'язку зі зміною політичного режиму українські націонал-демократи вирішили переглянути свою тактику. На партійному з'їзді в листопаді 1926 р. була затверджена програма УНДО. На противагу ліворадикалам партія підкреслювала, що гуртує в своїх рядах усі верстви українського народу. Інтереси окремих верств, станів і поодиноких земель мали бути підпорядковані інтересам нації.

В економічних питаннях партія виступила за надання землі без викупу безземельним і малоземельним селянам, перехід промислових підприємств у власність держави, розвиток кооперативного руху, дрібних промислів та ремесел.

Положення програми про передачу землі без викупу породило великі суперечки. Теофіл Окуневський заявив, що партія солідаризується з більшовицьким розв'язанням аграрної проблеми. На це Д.Левицький відповідав так: *“Якраз тому, що ми вважаємо з нашого національного*

становища большевиків нашими ворогами, ми musiли, щоб рятувати наші маси від большевизму, поставити максимальну програму, бо тільки така може в очах мас протиставитись большевизмові”.

Правильність тактики українських націонал-демократів показала виборча кампанія в місцеві органи самоуправління 1927 р. Завдання полягало в тому, щоб замінити “війтову диктатуру” дієздатними органами місцевого самоврядування, в яких було б повноцінно представлено українське населення. Діючи разом із радикалами та іншими державницькими партіями, націонал-демократи добилися чудових результатів. У Станіславівському воєводстві у виборах до гмінних рад українці вибороли 82% мандатів, у Тарнопільському — 64%, у Волинському — 71%.

Набагато важче для УНДО та інших українських партій склалися вибори 1928 р. до сейму й сенату. Державний апарат прагнув перетворити їх, як і вибори 1922 р., в плебісцит, що показав би високий рівень довіри до Ю.Пілсудського та його уряду. Для цього влада тиснула на небажаних кандидатів у депутати, змушуючи їх усуватися від боротьби за мандат, розхищували єдність українських партій, загострювали суперечності між національними меншинами, відверто фаворизувала польським націоналістичним партіям, грубо фальсифікувала результати народного волевиявлення. Вибори не були ні вільними, ні демократичними.

І все-таки УНДО набрало понад 600 тис., а партії комуністичного спрямування, разом узяті, — 387 тис. голосів. Шість загальнодержавних українських і близько 20 локальних списків отримали в Східній Галичині 49,7%, а на Волині — 50,5% голосів виборців. Націонал-демократ Володимир Загайкевич став віце-маршалом (заступником голови) польського сейму, а Михайло Галушинський — віце-маршалом сенату. Головою Українського парламентського клубу було обрано Дмитра Левицького.

Обмеження парламентської демократії в Польщі збільшилися після приходу до влади нацистів у сусідній Німеччині. Стиснута з обох боків могутніми тоталітарними державами, Польща мала всі підстави побоюватися за своє майбутнє. За конституцією 1935 р. маршал Ю.Пілсудський дістав майже диктаторські повноваження. Законодавчі права сейму були істотно урізані. Однак саме цього року маршал помер, і фактична влада зосередилась у вищого генералітету, пов'язаного з впливовими політичними структурами.

За умов зростаючої загрози з боку нацистської Німеччини панівні кола Польщі визріли до компромісу в національному питанні. Польський уряд пообіцяв припинити антиукраїнську, а УНДО — антиурядову політику. В такій ситуації у вересні 1935 р. в Польщі пройшли чергові парламентські вибори.

Новий лідер УНДО Василь Мудрий перед виборами виступив у журналі "Шлях нації" з роз'ясненням платформи націонал-демократів. Ініціатор політики "нормалізації", він виклав причини, які спонукали керівництво УНДО звернутися до польського уряду з пропозицією припинити конфронтацію. По-перше, розшматованій українській нації не під силу було вести боротьбу на чотири фронти. По-друге, оскільки Москва провадила послідовну політику нищення українства, його належало рятувати. По-третє, польсько-українське замирення становило необхідну умову для ймовірного перетворення Західної України в державотворчий чинник, якого потребував увесь український народ.

На виборах УНДО здобуло 13 мандатів до сейму і 4 — до сенату. Віце-маршалом сейму став В.Мудрий. На Волині українці завоювали 6 мандатів. Усього в сеймі нового складу вони мали 10% мандатів. Українські делегати сейму підтримали внесені урядом законопроекти щодо зміцнення національної безпеки. Зі свого боку, уряд підготував закон про амністію політичних в'язнів. Українські кооперативи "Маслосоюз", "Сільський господар" та інші, існування яких опинилося під загрозою через руйнівну економічну політику уряду, несподівано отримали урядові кредити.

Від нормалізації відносин вигравали обидві сторони, але доброї волі національних лідерів для успіху справи було замало. Місцеві чиновники керувалися не стільки інструкціями з Варшави, скільки власними інтересами та уподобаннями. Під гаслами **"зміцнення польськості на кресах"** вони поводитися на українських землях, як завойовники. Підтримувана польським населенням, особливо колоністами-осадниками, влада чинила насильство над українцями.

Зокрема, на Холмщині озброєні польські загони "Кракус" руйнували православні храми й змушували українців переходити в католицизм. Із 389 православних храмів, що діяли на Волині до Першої світової війни, зберігся тільки 51. Становище греко-католицької Церкви було кращим, тому що її права захищалися особливою угодою між Польщею й Ватиканом, укладеною в 1925 р. Однак греко-католицьких священиків карали за вживання української мови.

Восени 1937 р. Корпус охорони прикордоння (КОП) розпочав кампанію насильницького перехрещування православних у католики. "Конверсійний рух" здійснювався копівцями в найбільш брутальних формах.

§8. Ліворадикальний рух у Західній Україні

Західноукраїнська комуністична опозиція підтримувалась іззовні, але була породжена місцевими умовами. Поширеність ліворадикальних гасел пояснювалася соціально-класовим протистоянням у суспільстві, яке особливо загострилося внаслідок тривалої війни. Як уже відзначалося, більшовицькі гасла часто брали на озброєння навіть помірковані націонал-демократи — щоб оборонити маси від впливу більшовиків.

Особливістю західноукраїнських земель було те, що соціальні за змістом конфлікти нерідко набували форми міжнаціональних суперечностей. Наприклад, розбіжності між поміщиками та селянами сприймалися як польсько-українське протистояння. Об'єктивно складалося так, що поміщики були поляками, а селяни — переважно українцями.

Перші комуністичні осередки на західноукраїнських землях виникли зимою 1918-1919 рр. Тоді ж у 19 населених пунктах краю були утворені ради робітничих (14), солдатських (5), селянських (4) депутатів і об'єднані ради (3). Ініціаторами заснування більшовицьких осередків і рад були військовополонені або біженці, які поверталися з Росії на батьківщину.

Перша спроба утворення Комуністичної партії Східної Галичини (КПСІ) була зроблена в лютому 1919 р. на конференції в Станіславові. ЦК КПСІ очолив уродженець с.Куکیلники Рогатинського повіту Карл Саврич (Максимович). Максимович тривалий час перебував у Наддніпрянській Україні, був одним із засновників Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів).

У зв'язку з арештами КПСІ фактично розпалася та була відроджена тільки влітку 1920 р. Тоді в Галичину прийшли радянські війська, які утворили Галицьку Радянську Соціалістичну Республіку. ЦК КП(б)У посилив КПСІ своїми кадрами, переважно уродженцями Галичини. Фактично ця партія була обласною організацією КП(б)У, хоча формально й зберігала самостійність.

Після захоплення Польщею західноукраїнських земель Комінтерн ухвалив рішення підпорядкувати місцевих комуністів політично й орга-

нізаційно Комуністичній робітничій партії Польщі (КРПП). В грудні 1920 р. представники керівництва КПСГ і КРПП підписали угоду про те, що галицькі комуністи матимуть у складі єдиної організації територіально-обласну автономію.

Однак ЦК КРПП не визнав автономних прав галичан. Це спричинило розкол у КПСГ. Частина галицьких комуністів підкорилася ЦК КРПП й утворила “КПСГ-офіційну”. Група на чолі з Й.Кріликом (Васильківим), К.Савричем (Максимовичем), Р.Роздольським та іншими утворила “КПСГ-опозиційну”.

Обов'язковий для всіх комуністів принцип пролетарського інтернаціоналізму досить своєрідно відбився в гаслах і тактиці обох груп КПСГ. “Каерпівці” відкидали питання про кордони й говорили про “братерське співробітництво визволених народів”. Однак вони не згадували при цьому про права населення Східної Галичини на самовизначення й відокремлення од Польщі. Виходило, що вся їхня інтернаціоналістська риторика зводилася до підтримки існуючого на західноукраїнських землях стану. “Васильківці” також не підтримували гасел державницьких партій про відродження Західноукраїнської Народної Республіки. Вони агітували за “відокремлення Східної Галичини від Польщі та приєднання до Радянських республік”.

Обидва відгалуження КПСГ посіли різні позиції у виборчій кампанії 1922 р. в сейм і сенат. КПСГ-офіційна створила легальну організацію “Союз пролетаріату міст і сіл”, яка давала можливість підпільній партії боротися за голоси виборців. КПСГ-опозиційна бойкотувала вибори. Серед причин, які спонукали її посісти таку позицію, Роман Роздольський назвав нетактовне ставлення польських комуністів до українського національного питання. У віденській газеті “Наш стяг” він майже відкритим текстом критикував керівників КРПП та своїх товаришів-галичан, котрі дисципліновано, як того вимагав принцип “демократичного централізму”, йшли за ними. “Говорити загальниково, в категоріях “майбутності” про “право самовизначення народних меншостей”, а не ставати в обороні того ж права в його конкретному втіленню, — писав він, — забувати про те, що це право до деякої міри вже здійснене в т.зв. “невирішеній правнодержавній приналежності” (мається на увазі статус Східної Галичини як міжнародної території під тимчасовим управлінням Польщі — авт.) і що тепер іде з боку буржуазної Польщі імперіалістичний захват на те “здійснене” право, — це була б теоретична сліпота і політична ігноранція, а практично — це мовчалива згода на анексію”. Отже, польсько-українське протистояння, котре мало глибокі історичні корені, відчувалося й серед комуністів.

У грудні 1922 р. Комінтерн у категоричній формі зобов'язав обидві КПСГ об'єднатися. Об'єднавча конференція в червні 1923 р. прийняла нову назву — **“Комуністична партія Західної України”** (КПЗУ). Східна Галичина уже втратила статус міжнародної території, тож діяльність КПЗУ поширилася на всі українські землі Польської держави.

Серед галицьких комуністів, особливо “васильківців”, на початку 20-х рр. панували повстанські настрої. Вони були переконані, що в Галичині та на Волині розвивається революційна ситуація, яка завершиться загальним повстанням і приєднанням краю до УСРР. “Васильківці” нерідко очолювали партизанські загони, які провадили збройну боротьбу з польською поліцією. Найбільшого розголосу набула “Червона двадцятка”, якою керували на Тернопільщині С.Мельничук, П.Шеремета й І.Цепко. Ці революціонери були пов'язані з КПСГ та Закордонним відділом ЦК КП(б)У (Закордотом). У жовтні 1922 р. під час жорстокого бою І.Цепко загинув, а С.Мельничук і П.Шеремета потрапили в полон. Військовий трибунал у Чорткові засудив їх до смертної кари. Партизанські ватажки загинули, співаючи “Інтернаціонал”.

У 1923 р. польські комуністи спробували підняти проти уряду робітничий клас. Збройний виступ відбувся, однак, тільки в Кракові. У страйках солідарності по Львівському воєводству взяло участь до 40 тис. робітників. Зокрема, у Львові зупинилося 90% промислових підприємств. У Бориславі під час зіткнень із поліцейськими загинуло троє, а дев'ятеро страйкуючих було поранено.

На початку 1924 р. до складу КПЗУ входило 9 окружних організацій. Вони об'єднували 1800 комуністів, поміж них 1326 українців, 227 євреїв, 146 поляків. Остання з наведених цифр добре ілюструє непопулярність комуністичної доктрини серед доволі чисельного польського населення Західної України.

В другій половині 20-х рр. галицькі й волинські комуністи відмовились од збройної боротьби з режимом. Вони стали звертати більшу увагу на пропагандистську та культурницьку роботу в масах. У жовтні 1926 р. шляхом злиття двох партій — “Народної волі” (Східна Галичина) й “Селянського союзу” (Волинь) — комуністи створили собі легальне прикриття у вигляді “Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання” (“Сельробу”). З допомогою “Сельробу” КПЗУ активно працювала в “Просвіті”, “Рідній школі” та інших масових культурно-просвітніх організаціях.

Не маючи змоги провадити власну політику за кордоном, шанобливі керівники радянської України прагнули активізувати дозволену їм міжнародну роботу. Йшлося, передусім, про сприяння діяльності комуністичного підпілля в Західній Україні та в Бессарабії. Однак II з'їзд КПЗУ,

який тривалий час готувався у Харкові, за місяць до його початку (жовтень 1925 р.) перенесли в Москву. Українські чекісти, які створили оргкомітет на чолі з І.Булатом й асигнували на проведення з'їзду 6 тис. доларів, змушені були бити відбій. Вони дістали доброго щигля від Сталіна, коли делегували на цей з'їзд М.Скрипника і О.Шумського, які в ЦК КП(б)У відповідали за роботу з КПЗУ. Перед самим відкриттям з'їзду довелося замінити ці кандидатури більш витриманим "інтернаціоналістом" В.Затонським, хоч той не був безпосередньо пов'язаний із підпільною роботою в Західній Україні.

Боротьба Кагановича з О.Шумським, до якої приєднався на боці останнього Максимович, тяжко позначилася на КПЗУ. Максимович був у цей час секретарем закордонного бюро допомоги КПЗУ, членом ЦК КПЗУ й кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Ці відносно незначні посади абсолютно не відповідали його великому впливу на західноукраїнських комуністів. Бездоказові звинувачення Шумського в націонал-ухильництві викликали в Максимовича обурення, якого він не приховував. З ним солідаризувалося майже все керівництво КПЗУ на чолі з І.Кріликом (Васильківим) і Р.Кузьмою (Гурянським).

Каганович домігся виключення опозиціонерів із партії, але вслід за ними пішло немало інших. "Сельроб" також розколовся. Якщо під час II з'їзду в КПЗУ налічувалося 3243 чоловіка, то в липні 1928 р., коли відбувався III з'їзд, у партії залишилося не більше 600 членів.

У радянській пресі КПЗУ згадувалася постійно. Тому за межами Польщі виникало враження, нібито це серйозна політична сила. Насправді вплив КПЗУ на суспільство був мінімальним, хоча наявність зовнішньої підтримки дозволяла цій партії в 30-х рр. здійснювати певну роботу й збільшувати свою чисельність.

На жовтень 1934 р., коли відбувся IV з'їзд КПЗУ, в ній налічувалося 4,3 тис. чоловік. Значна їх частина була відкликана в СРСР і репресована сталінськими чекістами в зв'язку зі справами "УВО" та "ПОВ" (Польська організація військова). Постановою виконкому Комінтерну від 16 серпня 1938 р. була репресована вся Комуністична партія Польщі разом із КПЗУ. В цій постанові керівники польських і західноукраїнських комуністів оголошувалися "бандою шпигунів і провокаторів".

§9. Праворадикальний рух у Західній Україні

Між Першою і Другою світовими війнами Європа перетворилася в арену боротьби демократичних і тоталітарних сил. Перевага в цьому двобої вочевидь була на боці тоталітаризму. Континент ставав червоно-коричневим. За всієї відмінності праворадикальних рухів в Італії, Німеччині, Франції, а також у східноєвропейських країнах, у них була одна спільна риса: всі вони робили ставку на націоналізм, іноді в його крайніх формах (шовінізм і расизм).

У сучасному українському суспільстві найбільш політично загостреною проблемою недавнього минулого є питання про УВО-ОУН-УПА. Позначене цією низкою аббревіатур, воно може бути поставлене так: чи варто включати до героїчних традицій вітчизняної історії боротьбу українських націоналістів із Польською та Радянською державами, яка тривала з 1920-х до середини 50-х рр.?

Політична гострота питання полягає в тому, що населення західноукраїнських і східноукраїнських земель, керуючись власним життєвим досвідом, зазвичай дає протилежні відповіді на нього. Однак життєвий досвід не є об'єктивним критерієм. Людина не завжди усвідомлює закономірності, які формували її життя саме в такий, а не в інший спосіб.

Нерідко на оцінку питання про УВО-ОУН-УПА, особливо серед науковців, впливає схожість ідеології ОУН з ідеологією нацистів. Український народ має підвищену чутливість до теорії та практики фашизму, розуміючи під цим терміном зовсім не тотожний фашизмові нацизм. Проте певна подібність в ідеологіях і навіть політичні зв'язки з гітлерівцями не можуть мати визначального значення під час оцінки політичних сил, сучасних нацизмів. Зокрема, українські націоналісти як політична сила не можуть бути обтяжені виною за те, що в боротьбі з Польщею та СРСР намагалися порозумітися з А.Гітлером. Такі спроби на різних етапах робили як західні демократії, так і радянські комуністи.

За абстрактно-теоретичного підходу до проблеми тоталітаризму можна з певністю твердити, що ліворадикальні політичні сили для кожної окремо взятої країни набагато небезпечніші, ніж праворадикальні,

коли встановлюють свою диктатуру. Пояснення цьому суто технічне: ліворадикали з їхнім класовим підходом до управління знаходять ворогів здебільшого всередині власної країни, а праворадикали з їхнім культом нації — переважно за кордоном. Розправитися з жертвою всередині країни набагато легше, ніж із регулярною армією противника. Тому кількість жертв нацистського режиму безпосередньо в Німеччині на порядок менша, ніж жертв державного терору в Радянському Союзі. Що ж до українських націоналістів, яким не вдалося побудувати державу й установити свою диктатуру, то порівняння їх із нацистами на основі ідеологічної подібності взагалі не є коректним.

У наше завдання входить, однак, вужча проблема: оцінити праворадикальну течію в українському суспільстві періоду Другої Речі Посполитої. В сучасній Україні ця проблема мало кого хвилює, нею легковажать навіть історики-професіонали. Публікації джерел та книжки належать переважно прибічникам або противникам українського націоналізму, що однаковою мірою негативно позначається на їхній правдивості.

Ідеологією ОУН тривалий час був український інтегральний або чинний, як його називав Дмитро Донцов, націоналізм (від слова "чин", тобто, дія, справа). Замість "жіночих рис", прищеплених українському рухові, як вважав Д.Донцов, попереднім поколінням духовних лідерів на чолі з І.Франком і М.Грушевським, він ставив завдання витворити в українців "волю до влади". Вважалося, що демократична м'якотілість була причиною національної поразки й приниження. Авторитаризм польської влади зміцнював молодих борців за національну справу в думці, що демократичні ідеали — це тільки прикриття політичного лицемірства та насильства.

Теоретичні підвалини інтегрального націоналізму не мали довершеності, властивої іншим тоталітарним доктринам, особливо комунізму й нацизму. Власне, інтегральний націоналізм важко назвати доктриною. Д.Донцов, а пізніше Д.Андрієвський, М.Сціборський та інші теоретики, які розвивали націоналістичні ідеї після поразки визвольного руху 1917-1920 рр., мало замислювалися над тим, якою мусить бути соціально-економічна структура майбутньої держави. Надто багато сил вони витрачали на доведення очевидної істини: український народ має право на власну державність. За їхніми переконаннями, Україна мала стати етиократичною державою на чолі з верховним провідником. Місце, яке посідав провідник у цьому вченні, було тотожним становищу вождя в росіян, дуче в італійців, фюрера в німців, каудільо в іспанців, кормчого в китайців. Лідер із якостями провідника, як вважалося, завжди знав, куди треба йти, і вказував дорогу.

Подібно до комуністів і нацистів, українські націоналісти цієї доби не бачили жодних можливостей для існування в суспільстві політичних

партій, крім власної. "Передавальними пасами" від організації націоналістів до нас проголошувалися коаліції й виробничі ради, створювані за місцем роботи, а також профспілки. Націоналісти визнавали свободу совісті й бажали відокремити Церкву від держави. Водночас, на відміну од комуністів, вони докладали зусиль для підвищення ролі релігійних організацій у суспільстві й приділяли особливу увагу розвитку української національної Церкви.

Інтегральний або чинний націоналізм народився в тяжку для України добу. Він знехтував гаслами добросусідського співіснування, які пропалувалися найавторитетнішими ідеологами визвольного руху в ліберальному ХІХ ст. (М. Драгоманов), а також лідерами Української національної революції початку ХХ ст. (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра). Замість них відроджувалося гасло Миколи Міхновського "Україна — для українців!" Щоправда, Д. Донцов пропонував замінити його на толерантніше: "Українці — для України!"

Організаційне оформлення націоналістичної течії в українському визвольному русі започаткували січові стрільці — найбільш боєздатна формація армії УНР. Вона брала свій початок від створеного в листопаді 1917 р. в Києві Галицько-буковинського куреня січових стрільців із числа полонених українців. У липні 1920 р. в Празі під головуванням незмінного командира січових стрільців Євгена Коновальця відбулося останнє засідання Стрілецької ради. Було ухвалено рішення про самоліквідацію й продовження боротьби в нових організаційних формах безпосередньо в Україні. Через місяць члени Стрілецької ради М. Матчак і Я. Чиж утворили у Львові перший осередок Військової організації. Згодом її перейменували в Українську військову організацію (УВО).

Завданням УВО було розгортання збройної боротьби проти польських окупантів. Командантом (командиром) УВО став Є. Коновалець. Кожна команда УВО складалася з референтур — організаційної, бойової, політичної та фінансової. За кордоном були організовані експозитури УВО, а в Мюнхені — підпільна старшинська школа.

На першому з'їзді представників українських військових організацій, який відбувся в Празі останнього дня серпня 1920 р., було ухвалено постанови, де говорилося, що завданням УВО є розбудова Української соборної самостійної держави — незалежно від того, які політичні та соціальні форми ця держава матиме.

Свого природного союзника в боротьбі з державами-окупантами українські націоналісти вбачали в німецьких націоналістах, котрі відчували приниження від поразки в світовій війні. В одному з листів за лютий 1921 р. Є. Коновалець, аналізуючи стан міжнародних відносин у Європі, висловлював переконання, що Німеччина за всяку ціну й під всякими

113. *Г. Коновалець*

умовами прагнутиме до ревізії Версальського договору 1919 р. і вже зараз тримає зв'язок із тими, хто їй потрібний, зокрема й з українцями.

І Підпільна діяльність УВО полягала в саботажі, в експропріаціях грошей або майна державних установ, політичних убивствах. Першим терористичним актом був невдалий замах на життя Ю.Пілсудського та львівського воєводи К.Грабовського, здійснений бойовиком С.Федаком у листопаді 1921 р. У 1924 р. було зроблено замах на президента Польщі С.Войцеховського.

Поширювані Д.Донцовим ідеї націоналізму знаходили відгук і співчуття переважно серед молодого покоління. У Чехо-Словаччині, де осіли десятки тисяч українських емігрантів, від початку 20-х рр. стали утворюватися осередки націоналістично налаштованої молоді. Перше об'єднання постало 1921 р. в таборі інтернованих бійців Української галицької армії (УГА) в місті Ліберець. Восени 1922 р. в Празі виник центральний штаб організації, яка прибрала назву "Група української національної молоді".

У 1925-1926 рр. у Львові сформувався "Союз української націоналістичної молоді". У Подєбрадах (Чехо-Словаччина) в 1925 р. утворилася "Легія українських націоналістів" на чолі з Миколою Сціборським. Влітку 1927 р. обидві організації об'єдналися. А восени того ж

114. М. Сціборський

року в Берліні була скликана конференція українських націоналістів, в якій узяли участь представники УВО.

Після тривалих дебатів конференція висловила за злиття всіх націоналістичних організацій, включно з УВО, в одну — Організацію українських націоналістів (ОУН). Остаточне рішення в цій справі залишалося за конгресом, який мав відбутися через рік. Було обрано провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є.Коновальцем — координаційний центр для скликання конгресу.

28 січня-3 лютого 1929 р. у Відні відбувся I Перший конгрес (великий збір) ОУН. У його роботі взяло участь 30 делегатів і гостей. "Легію українських націоналістів" представляло 10 делегатів, УВО — 5, Групу української національної молоді — 3, Союз української націоналістичної молоді — 2 делегати.

З'їзд ухвалив постанови про створення та устрій ОУН, обрав керівні органи. Провід ОУН очолив Є.Коновалець, його заступником став М.Сціборський, секретарем — В.Мартинець.

ОУН не була політичною партією парламентського типу. З одного боку, вона виникла як політичний рух із власною ідеологією, котру ще потрібно було розвивати. З другого боку, вона становила суворо законспіровану організацію військового типу. Військова організація постала з УВО. Влас-

не, УВО не відразу розчинилася в ОУН. До середини 30-х рр. вона зберігала організаційну самостійність і виступала в ролі бойової фракції ОУН.

Пізніше в документах ОУН виникла постать провідника, наділеного всією повнотою влади. Але таку владу Є.Коновалець одержав відразу, хоча формально був тільки головою колегіального органу — проводу. Всі рішення в ОУН ухвалювалися від імені проводу, але його члени були лише дорадниками голови.

Офіційним виданням ОУН до кінця 30-х рр. вважався журнал “Розбудова нації”. Публікації в цьому виданні дають вичерпне уявлення про ідеологічну основу ОУН — націоналізм. На відміну од нацизму, ідеологія якого розвивалася одночасно, український націоналізм не мав ознак расизму. Його провідний елемент становила любов до нації. У “Розбудові нації” Дмитро Андрієвський писав: “Основною, засадничою, рішальною прикметою українських націоналістів є віра — безоглядна, чинна, будуюча віра в націю, в її самоціль, в її самовистачальність, в її силу й мудрість, в її органічну цілість і спайність”.

Український націоналізм був поняттям, адекватним патріотизмові, тобто, любові до батьківщини в тих народів, які мали власну державу. Екстремізм українських націоналістів стосувався не стільки ідеології, скільки методів боротьби. Він диктувався тогочасними обставинами життя й діяльності українських політичних сил, які змушені були протидіяти курсові влади на державну колонізацію.

Велика депресія 1929-1933 рр. загострила соціальне напруження, особливо на селі. Як завжди, соціальні суперечності негайно набули форми міжнаціональних. Ліво- та праворадикальна опозиції активізували свою роботу на селі, піднімаючи селян на боротьбу з поміщиками. Восени 1930 р. на території Східної Галичини ОУН провела близько 2200 актів саботажу. Нападів зазнавали маєтки польських поміщиків і осадників, державні об’єкти.

Ю.Піلسудський розпорядився провести масову репресивно-відплатну акцію, яку назвали **пацифікацією** (умиротворенням). Вона тривала з другої половини вересня до кінця листопада. Поряд із поліцією, в акції брали участь війська. Селян били різками, спалювали їхні хати. На села накладалася контрибуція. Не маючи можливості виявити винуватців терористичних акцій, польська влада застосувала принципи колективної відповідальності.

Справа набула міжнародного звучання. Союз українських емігрантських організацій у Чехословацькій республіці звернувся в жовтні 1930 р. із заявою-протестом до Ліги Націй. У заяві говорилося: “Відділи озброєної жандармерії в числі кількох тисяч та кавалерійські полки з артилерією за наказом польської влади пішли хрестовим похо-

дом проти беззбройного українського населення Східної Галичини. Шляхи цих карних експедицій позначені актами вбивств, мордування і ганебного насильства над українським населенням, руйнуванням і нищенням бібліотек, будинків просвітніх і економічних організацій та різного приватного майна”.

Однаково рішуче Польщу засудили обидві сусідні країни — Німеччина і Радянський Союз. Комінтерн розпочав пропагандистську акцію в усій Європі. Ліга Націй утворила спеціальний комітет для розслідування справи. Він затаврував брутальні методи, якими польський уряд користувався, щоб припинити саботаж.

Оунівці не переоцінювали індивідуального терору й дотримувалися думки, що шлях до самостійності України прокладуть тільки дії мас, спрямовані на розхитування та знищення окупаційних структур. Водночас Є.Коновалець та його однодумці вважали терор корисним для досягнення поставлених ними цілей.

Терор УВО-ОУН спрямовувався більшою мірою проти внутрішнього ворога: тих українців, хто виступав за нормалізацію відносин із польським урядом. За 1921-1939 рр. націоналістичне підпілля провело 63 замаху. Жертвами стали 36 українців (з них тільки один комуніст), 25 поляків, один росіянин і один єврей.

29 серпня 1931 р. в Трускавці було забито начальника східного відділу МЗС Польщі Тадеуша Голувка. Цей чиновник стояв близько до Ю.Пілсудського, і його вбивство спричинило масові арешти української молоді. Тільки згодом стало відомо, що замах вчинили бойовики ОУН В.Білас і Д.Данилишин. Їх заарештували під час нападу на приміщення пошти в м.Городок, що мав на меті експропріацію коштів.

Найбільш відомою бойовою акцією ОУН стало вбивство у Варшаві 15 червня 1934 р. польського міністра внутрішніх справ, генерала Броніслава Перацького. Як підкреслювалось у відозвах ОУН, його знищили у відплату за пацифікацію 1930 р. Замах здійснив Г.Мацейко.

Безпосередньою реакцією влади було рішення про створення, всупереч чинному законодавству, концентраційного табору в Березі Картузькій. Табір назвали “місцем відособлення у справі осіб, які загрожують безпеці, спокою та громадському порядку”. У липні 1934 р. в цьому місці опинилося до півтори сотні ув’язнених членів ОУН. А всього за 1929-1934 рр. було ув’язнено 1024 члена ОУН. За ґратами опинилося керівне ядро крайової екізекутиви.

За німецькими даними, ОУН у середині 30-х рр. мала близько 1500 бойовиків. Загальну чисельність організації визначити неможливо, тому що не провадився облік членства. Кількість заарештованих показує, що дефензива та поліція завдали ОУН відчутних ударів.

115. С. Бандера

116. Л. Ребет

Упродовж 1935-1936 рр. у Варшаві та Львові відбулися гучні процеси над учасниками замаху на Б.Перацького й членами крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях. На лаві підсудних країна побачила молодих революціонерів, у віці здебільшого до 30 років, переконаних у правоті своєї справи. Серед них виділялися Степан Бандера, який із січня 1933 р. очолював крайову екзекутиву ОУН, і організатор замаху на Б.Перацького Микола Лебідь. Підсудні відмовилися розмовляти в залі суду польською мовою.

Відповідаючи на львівському процесі на запити захисників, С.Бандера заявив, що ОУН бореться не тільки з окупаційною польською адміністрацією та місцевими комуністами — агентурою Радянського Союзу, а й з угодовськими елементами. Він підкреслив, що з погляду ОУН лояльність до окупантів України є національним злочином. Отже, націоналісти керувалися відомим більшовицьким принципом: “Хто не з нами — той проти нас”.

Це були не тільки слова. Націоналісти вбили у 1934 р. директора української академічної гімназії у Львові, в минулому — старшину УГА Івана Бабія, за те, що той забороняв своїм учням вступати в ОУН. Вбивство І.Бабія дістало одностайне засудження української громади й позначилося на популярності ОУН. Та й узагалі оунівський терор сприймав-

117. З. Коссаk

118. А. Мельник

ся в Західній Україні без ентузіазму. Духовний лідер українців, митрополит Андрей Шептицький в окремому пастирському листі засудив терор, який не стільки підривав Польську державу, скільки накликав на суспільство зайві репресії.

Варшавський і львівський процеси сприяли популяризації ОУН серед української молоді. Організація швидко компенсувала завдані їй втрати. Характерно, що Л.Ребет, який заступив заарештованого С.Бандеру на посаді провідника крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях, виступив за обмеження бойових акцій, щоб зберегти кадри. З цією тактикою не погоджувалися З.Коссаk, Р.Шухевич та деякі інші провідні діячі підпілля. Вони вимагали від ПУН усунення крайового провідника, але безуспішно.

Між закордонним проводом націоналістів (ПУН) і крайовою екзекутивою від початку склалися напружені стосунки. За визнанням А.Мельника, чимало терористичних актів у Західній Україні здійснювалися без згоди, а подеколи й без відому керівництва ОУН.

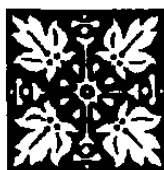
У Березі Картузькій опинилися сотні оунівців, зокрема весь галицький провід — С.Бандера, І.Климів, М.Климишин, М.Лебідь, Я.Стецько, Р.Шухевич. Після цього поширилися чутки, що польська дефензива діставала інформацію від деяких членів закордонного проводу ОУН.

119. Я. Стецько

Це не відповідало дійсності, але відчуженість між молодими бойовиками в Західній Україні та старшими за віком функціонерами в еміграції почала стрімко наростати. Поки на чолі ОУН стояв Є. Коновалець, це не дуже відбивалося на діях націоналістів.

Смерть Є. Коновальця 23 травня 1938 р. в Роттердамі стала неоправною втратою для ОУН. Терористичний акт здійснив таємний агент НКВС П. Валюх (Судоплатов). Існують припущення, що до вбивства був причетний шеф абверу адмірал В. Канаріс. Радянські та німецькі спецслужби однаковою мірою були зацікавлені в усуненні керівника українських націоналістів, який не бажав слухатися чужих порад і завжди переслідував власні цілі. Організація українських націоналістів залишилася без керівництва напередодні вирішальних в історії Європи подій і незабаром розкололася.

§10. Становлення незалежної Карпатської України

Відірваність од України не могла не відбитися на карпатоукраїнській етнічній спільності. Абсолютизуючи відмінності у психології й ментальності місцевого населення, локалісти твердили, що русини повинні консолідуватися в окрему від українців націю. Однак вони не користувалися підтримкою в суспільстві.

Політичне життя на Закарпатті, попри економічну й культурну відсталість, було активним. На виборах, що відбувалися регулярно, місця в чехословацький парламент виборювало до 30 партій. Впливовою в краї політичною силою були українофіли, які гуртувалися в Українському національному об'єднанні.

Українофільський рух спирався на традиції народовців XIX ст. Його підтримувала національна інтелігенція, яка швидко зростала в сприятливих умовах демократичного ладу. Українофіли боролися за пробудження національної самосвідомості русинів. Для цього використовувалися осередки заснованого ними товариства "Просвіта", скаутська організація "Пласт", Асоціація українських вчителів тощо. Авторитетним лідером українофілів був доктор теології й педагог отець Августин Волошин.

Конкурували з українофілами русофіли, які походили від москвофілів XIX ст. Після революції в Росії вони стали орієнтуватися на Прагу. Губернатор Підкарпатської Русі в 1923-1933 рр. Антон Бескид проводив русофільську політику, а сама партія користувалася підтримкою державної адміністрації. Це дало їй можливість ні в чому не поступатися українофілам. А пражський уряд, посиляючись на незгоди серед політичних сил краю, утримувався від реалізації зобов'язання надати карпато-українцям автономію*.

Третьою впливовою політичною силою на Закарпатті були комуністи. Крайовий комітет Компартії Чехо-Словаччини активно боровся за вплив

*У ст.11 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р. вказувалося: "... територія південнокарпатських русинів буде мати сейм самоуправління. Цей сейм матиме законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також в питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, якими буде наділений законами чехословацької держави".

120. А. Волошин

на маси. Він організовував, де тільки міг, комсомольські осередки й групи “революційних профспілок”, а в 1930 р., коли розгорнувся селянський рух, створив “Спілку працюючого селянства”. На виборах до чехословацького парламенту в 1924 р. за комуністів віддали голоси 40% виборців. Через п’ять років, коли економічне становище стабілізувалося, вони дістали лише 15% голосів, а на виборах 1935 р. — 26%. Отже, через десятиріччя комуністи знову дістали в краї більшу підтримку, ніж будь-яка інша партія.

Наприкінці вересня 1938 р. в Мюнхені відбулася конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка розглянула претензії А.Гітлера до Чехо-Словаччини. Бажаючи за всяку ціну “умиротворити” німецького фюрера, Франція й Великобританія погодилися на приєднання до рейху високорозвинутої з промислового погляду Судетської області, де проживало 3,2 млн. німців. Країна втрачала п’яту частину території та майже чверть населення.

Після задоволення німецьких претензій Польща й Угорщина також висунули свої вимоги про приєднання чехословацьких територій, компактно населених відповідно поляками й угорцями. На початку жовтня Польща одержала територію в 1 тис. кв. км із 230 тис. жителів — Цешинську область. Польський уряд спробував анексувати й Закарпатсь-

ку Україну, щоб знищити осередок заворушень, який впливав на українське населення Другої Речі Посполитої, однак на перешкоді цьому став А.Гітлер.

7 жовтня, коли за умовами Мюнхенської угоди почалася демобілізація чехословацької армії, Словаччина сформувала власний уряд, на чолі якого став магістр Й.Тісо. Скориставшись цим, лідери українофілів, русофілів і локалістів домовилися між собою й звернулися до Праги. Вони вимагали надати автономію Підкарпатському краю, як це було передбачено Сен-Жерменським мирним договором і конституцією держави. 11 жовтня празький уряд затвердив першу автономну адміністрацію на чолі з русофілом А.Бродієм. До уряду ввійшло четверо представників русофільського та двоє — українофільського напрямів.

Через два тижні чехословацька контррозвідка здобула незаперечні докази того, що партія Андрія Бродія давно фінансується Угорщиною, а сам він працює на угорські спецслужби. Після його арешту празький уряд 28 жовтня призначив прем'єр-міністром А.Волошина.

За три дні до цього призначення в краї було розпущено всі політичні партії. Волошина це цілком влаштовувало. Він протегував Українському національному об'єднанню й сформував уряд лише з його членів (за винятком Е.Бачинського, який був міністром і в попередньому уряді). Русофілів новий прем'єр-міністр цілком усунув від влади. Всі окружні комітети (18) і первинні організації (261) крайкому КПЧ були ліквідовані. Від чотирьох тисяч закарпатських комуністів залишилося менше сотні. Переважна більшість членів крайкому КПЧ змушена була емігрувати в СРСР.

Тим часом Угорщина настирливо домогалася від Гітлера санкції на захоплення Закарпаття. Гітлер порадив їй порозумітися безпосередньо з празьким урядом. Однак переговори в Комарно, які відбувалися 9-13 жовтня 1938 р., виявилися безрезультатними: Прага не бажала користися диктатом угорського уряду. Тоді Угорщина звернулася до чотирьох держав, які уклали Мюнхенську угоду, з проханням про арбітраж. Франція й Великобританія заявили про свою незацікавленість у цій проблемі, тож арбітрами виступили Німеччина та Італія.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж. Чехословацька Республіка змушена була віддати Угорщині південні райони Словаччини й Підкарпатської Русі з населенням 1 млн. 100 тис. чоловік, переважно угорським. Від Підкарпатської Русі відходило 12 тис. кв. км із населенням 172 тис. чоловік, з яких 82 тис. були угорцями, 33 тис. українцями й 16,5 тис. чехами і словаками. "Відрізки" торкнулися п'яти закарпатських округів. Автономна Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачеве та Бергове з прилеглими районами. В Ужгороді й Мукачевому,

а також у багатьох сільських населених пунктах переважали українці, а не угорці. Проте арбітри прислухалися тільки до угорської сторони. А.Волошин прибув у Відень, але до переговорів його не допустили.

Прем'єр-міністр випустив маніфест "Український народі Підкарпаття!" У ньому він повідомляв про вимушену згоду на арбітраж ("... несила боротися зі світовими державами"), але додавав: "Сповіщаємо тобі, що *границі нашої Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща і Мадьярщина прийняли до відома умову, якою зобов'язалися не втручатись до наших внутрішніх справ*".

Не втрачаючи часу, українофіли заходилися будувати державність на урізаній території автономного краю, який тепер став називатися Карпатською Україною. Певний час А.Волошину ніхто не заважав. Президент Чехо-Словаччини Е.Бенеш емігрував у Лондон, а нова влада в Празі майже не втручалась у внутрішні справи Словаччини та Карпатської України. Вирішальну роль у Центральній Європі тепер відігравала Німеччина. Проте А.Гітлер, як нібито свідчили результати Віденського арбітражу, не мав наміру передавати Закарпаття Угорщині.

Столицею будованої держави А.Волошин зробив Хуст. Адміністративні органи, система освіти й видавнича справа переводилися на українську мову. У розбудові держави закарпатцям допомагали співвітчизники із Західної України, Північної Буковини та заокеанської діаспори.

Курс А.Волошина на утвердження національної державності дістав схвалення основної частини населення. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму. Українське національне об'єднання здобуло 92% голосів. Хоч інші політичні партії були заборонені, населення мало можливість вільно висловлюватися. В Хусті, наприклад, більше 2 тис. чоловік виступили проти виборчого списку Українського національного об'єднання.

У листопаді 1938 р. була утворена організація народної оборони — Карпатська Січ. Перші січові загони став формувати на початку 30-х рр. Д.Климуш із Ясіня. Це були протипожежні та культурно-просвітні товариства, як у сусідній Галичині. Тепер слід було на їхній основі створювати збройні сили.

Команди Карпатської Січі виникли в кожному великому населеному пункті. Однак кількість вишколених січовиків не перевищувала 2 тис. Боючись ускладнень із празьким урядом, А.Волошин не наважувався їх озброювати.

На початку березня 1939 р. А.Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину. Чехія приєднувалася до рейху, а Словаччина одержувала примарну незалежність. Аналізуючи наступні події, можна дійти висновку, що Німеччина вирішила віддати Карпатську Україну Угорщині,

щоб надійніше прив'язати її до себе в майбутній європейській війні. Проте в обіг було запуснено й інший варіант імовірного розвитку подій, щоб добитися невтручання СРСР у справу ліквідації Чехословаччини.

Німецькі дипломати пустили поголос про доцільність гарантування рейхом незалежності Карпатської України. Остання нібито розглядалася як своєрідний П'ємонт: навколо неї мали об'єднатися всі інші українські землі. За поголос ухопилися англійські та французькі дипломати. В грудні 1938 р. Д.Ллойд Джордж у розмові з радянським послом І.Майським висловив думку, що план Гітлера полягає у відторгненні од Польщі української частини, приєднанні її до Карпатської України й створенні з цих двох територій васальної Української держави. Наступним елементом у реалізації цього плану, заневняв посла авторитетний політичний діяч, могла бути радянська Україна. Посол Франції в Німеччині Р.Кулондр цими ж днями писав міністру закордонних справ Ж.Бонне, що в оточенні Гітлера розглядають умови надання Польщею, Румунією та Радянським Союзом незалежності українським землям, щоб вони могли об'єднатися навколо Карпатської України.

Поряд із чутками такого змісту німці майстерно використали документи закарпатських українців, які засвідчували їхній патріотизм, але викликали тривогу у Варшаві, Бухаресті й Москві. Наприклад, у меморандумі делегації Карпатської України до канцлера Третього рейху від 24 жовтня 1938 р. містилася така заява: *“Карпатська Україна — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства”*. Можливо, ця гучномовна заява була спровокована німцями.

Нарком закордонних справ СРСР М.Литвинов проаналізував проблему, що постала, й на основі фактів, які лежали на поверхні, зробив досить суперечливий висновок: *“... галас навколо української проблеми створений не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема, Англії і Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна”*.

Радянський Союз провадив доволі окреслену політику щодо українських земель у складі Польщі й Румунії. Стосовно українських земель у складі Чехословаччини певної політичної лінії не існувало. Маючи наведену вище інформацію, Й.Сталін проковтнув гачок і став діяти так, як від нього чекали. Свідченням цього є його доповідь на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. Радянський вождь приділив у ній багато місця патужному висміюванню ідеї приєднання країни з населенням у 30 млн. чоловік (УРСР) до регіону з населенням 700 тис. чоловік (Карпатська Україна). Це переконало Гітлера в тому, що Радянський Союз не зацікавлений в існуванні Карпатської України як незалежної держави.

12 березня правитель Угорщини М.Горті дістав згоду Берліна на окупацію всієї території Закарпаття.

Державний розпад Чехословацької Республіки змусив А.Волошина офіційно заявити про те, що з 14 березня Карпатська Україна стає незалежною.

15 березня в Хусті зібрався сейм Карпатської України. Протягом трьох годин цього дня відбулося шість окремих засідань, на яких було ухвалено документи історичної ваги.

Зокрема, підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою. Таємним голосуванням сейм обрав отця Августина Волошина президентом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий прапор, а державним гербом — сполучення краєвого герба (ведмідь у лівім червоному колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн "Ще не вмерла Україна".

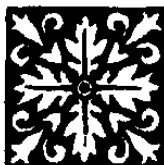
Угорська армія розпочала вторгнення в Карпатську Україну невеликими силами ще в ніч із 13 на 14 березня. Тим часом на кордоні зосереджувалося 12 дивізій. 15 березня угорська армія стала просуватися на всіх напрямках великими силами. Карпатська Січ чинила опір, але довго протистояти величезній силі не змогла. 17 березня останні захисники Карпатської України залишили її територію або перейшли до партизанської боротьби. Ті, хто потрапив у полон до окупантів зі зброєю в руках, нещадно винищувалися.

Бої на Закарпатті розгорталися за півроку до початку Другої світової війни. Так сталося, що країни-агресори на чолі з нацистською Німеччиною зустріли перший збройний опір саме в Україні. Цей

опір чинила незалежна українська держава,

яка народилася й загинула

в один день.

§11. Культурний стан західноукраїнських земель

Асиміляторська політика Польщі та Румунії на західноукраїнських землях насамперед позначилася на стані народної освіти. Під тиском польських націонал-демократів сейм у 1924 р. ухвалив закон про переведення українських народних шкіл на навчання двома мовами. Згідно з ним, у двомовних школах історія та географія викладалися польською мовою, а вивчення польської мови стало обов'язковим. У багатьох школах учителів-українців заміняли учителями-поляками. Оскільки вони не володіли українською, то й інші предмети викладали польською мовою. В такий спосіб двомовні школи поступово полонізувалися "знизу".

У 1921-1922 рр. у Східній Галичині українських і польських народних шкіл було майже порівну, приблизно по 2 тис. У 1937-1938 рр. кількість українських шкіл зменшилася до 360, натомість з'явилося понад 2000 двомовних шкіл. Кількість польських шкіл майже не зменшилася. Тобто, двомовні школи організовувалися здебільшого на базі українських.

Польська держава не мала наміру полонізувати національні меншини, в яких не бачила загрози своєму існуванню в реальних кордонах. Люди різних національностей, якщо вони жили розсіяно серед поляків, могли розвивати свою культуру, розбудовувати шкільництво. Проте українці на території "східних кресів" цілком обгрунтовано не вважали себе національною менщиною й не збиралися миритися із втратою національної державності. Усвідомлюючи небезпеку "українського фактора" для державних інтересів Другої Речі Посполитої, польська політична еліта готова була вдатися до найбільш недемократичних методів, щоб полонізувати Схід. Загальноосвітня школа справедливо вважалася найбільш коротким шляхом до полонізації.

Полонізація народної освіти зайшла особливо далеко у воєводствах, які раніше належали Російській імперії. Населення цих воєводств не мало досвіду політичної боротьби, який здобули українці Східної Галичини. Тому воно не могло успішно протистояти полонізаторському завзяттю місцевого начальства. На Волині в 1922-1923 рр. функціонувало близько

400 українських шкіл, а в 1932/33 навчальному році — тільки чотири. Шкільництво національних меншин, навпаки, розвивалось у воєводстві цілком задовільно, за великої державної підтримки. Волинські чехи мали 13 національних шкіл у 1932-1933 рр., євреї — 57, німці — 66.

Проти полонізаторської політики волинського воєводи Генріха Юзевського в галузі шкільництва виступали всі українські політичні партії. Інколи, хоча й досить рідко, вони добивалися успіху. Зокрема, в 1933 р. в селі Жидичин біля Луцька завдяки діям ОУН школа перейшла на українську мову навчання.

З особливою брутальністю ліквідація української народної освіти відбувалася в Румунії. Зі 168 народних шкіл, які діяли на Буковині в 1918 р., майже дві третини були румунізовані лише за два роки. У 1924 р. вже не залишалося жодної суто української школи. Декрет міністерства освіти від 24 липня 1924 р. проголошував: *“Громадяни румунського походження, які втратили свою материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання”*.

Характерно, що права вільно користуватися національною мовою були позбавлені лише українці. Німці, угорці та інші національні меншини могли навчати своїх дітей у власних школах.

Інакше становище в галузі народної освіти спостерігалось на Закарпатті. Серед 803 шкіл, які тут працювали в 1938 р., налічувалося 463 українські, 365 чеських, 117 угорських, 24 німецькі. Кожний мав право посилати свою дитину в школу, де вона навчалася рідною мовою. Держава створювала привілейовані умови для розвитку чеської народної освіти, але тільки за рахунок якості навчання. На одного вчителя припадало 5 дітей у чеських школах і 40 — в українських.

Щоб спинити полонізацію освіти, громадськість Західної України стала розбудовувати мережу приватних українських шкіл. Товариство “Рідна школа”, яке підтримувалося українськими націонал-демократами й фінансувалося національними кооперативами, до кінця 30-х рр. створило 41 народну школу, кілька гімназій та ліцеїв. На пожертвування української громади “Рідна школа” видавала шкільні підручники й посібники, педагогічний журнал. Вона заснувала сотні шкільних бібліотек.

Без дозволу й проти волі польського уряду у Львові було створено два заклади вищої освіти — Український університет і Вищу політехнічну школу. В цих “катакомбних” закладах стали працювати вчені, які втратили роботу після ліквідації українських кафедр у Львівському університеті. Студенти одержували дипломи, які визнавалися в Німеччині, Чехо-Словаччині, Австрії, вільному місті Данциг (Гданськ). Український університет у Львові проіснував майже чотири роки, до 1925 р.

З ініціативи митрополита А.Шептицького на базі греко-католицької семінарії було створено Львівську богословську академію — єдиний у Західній Україні легальний вищий навчальний заклад з українською мовою навчання. У середині 30-х рр. в академії навчалося понад 600 студентів.

У Чехо-Словаччині існувало кілька вищих навчальних закладів, які відіграли істотну роль у формуванні нового поповнення української інтелігенції.

Восени 1921 р. в Прагу було переведено Український вільний університет, який протягом семестру працював у Відні. Навчання в ньому відбувалося за зразками прославленого Карлового університету. Існував він на спеціальні кошти, виділення яких добився президент ЧСР Т.Масарик, а також на дотації міністерств закордонних справ і (з 1928 р.) шкіл та народної освіти.

Навесні 1922 р. розпочала діяльність Українська господарська академія. Уряд надав у її розпорядження чудові приміщення в історичному містечку неподалік від Праги — Подебрадах на Лабі. Академія мала 59 кафедр і три факультети, на яких готувалися інженери та агрономи. Викладачі, серед яких були вчені зі світовими іменами, провадили велику науково-дослідну роботу. Випускники знаходили роботу в Чехо-Словаччині або в інших країнах Європи й Америки. Жоден із них не наважився поїхати в радянську Україну, де лютував сталінський терор.

Однак празький уряд створював ці вищі навчальні заклади для українців-емігрантів, яких у 20-х рр. налічувалося не менш як 50 тис. Пропозиції перенести їх у Підкарпатський край були зустрінуті в урядових колах негативно. На Закарпатті існував лише один вищий навчальний заклад — Богословський ліцей.

Вчені Західної України були згуртовані в Науковому товаристві ім. Т.Шевченка (НТШ). У польську добу НТШ було позбавлено державних субсидій. Проте фінансові труднощі не зашкодили йому розгорнути інтенсивну наукову роботу, утримувати велику бібліотеку, три музеї та два науково-дослідні інститути. Певний час, як уже зазначалося, НТШ користувалося невеликою субсидією уряду радянської України. В 30-х рр. допомога припинилася, і єдиним джерелом коштів залишалася українська громада.

Авторитет НТШ в науковому світі, здобутий ще в австро-угорські часи, залишався високим. Фізики А.Ейнштейн, А.Іоффе, М.Планк, математики Д.Гільберт, Ф.Клейн та інші вчені світового рівня дали свою згоду на обрання іноземними членами НТШ. У секціях і комісіях НТШ працювали вчені, праці яких здобули визнання в усьому світі: літературознавець М.Возняк, економіст І.Витанович, музикознавець Ф.Колесса, географ В.Кубійович. У “Записках НТШ” друкувалися статті з

історії, літератури, мовознавства. НТШ видало "Атлас України і суміжних земель". У 1930-1935 рр. з'явилася тритомна "Українська загальна енциклопедія", виконана переважно силами НТШ.

У літературному житті українських земель помітну роль відіграв львівський журнал "Літературно-науковий вісник" (з 1933 р. — "Вісник"). У ньому гуртувалися найвизначніші літератори — В. Стефаник, М. Черемшина, Є. Маланюк, У. Самчук та ін. Першим великим успіхом Уласа Самчука стала автобіографічна трилогія "Волинь", в якій майстерно зображалося життя українського села та молодого інтелігенції селянського походження в роки Першої світової війни.

На сторінках літературного журналу "Дзвони" вперше були надруковані твори талановитого поета з Лемківщини Б. Антонича. Навколо літературно-мистецького місячника "Назустріч" гуртувалася група далеких від політики митців на чолі з критиком М. Рудницьким, а згодом — поетом і мистецтвознавцем С. Гординським. Навколо журналу "Ми", який почав виходити у Варшаві в 1934 р., склалося літературне об'єднання переважно з письменників-емігрантів. Тут друкувалися твори Ю. Міни, Є. Маланюка, О. Геліги.

У мистецькому житті вирізнялися постаті пейзажиста в стилі імпресіонізму І. Труша, О. Новаківського, який працював у стилі експресіонізму, і П. Холодного. Останній уславився іконописними працями в стилі неовізантізму.

Провідне місце в розвитку національної культури на західноукраїнських землях належало Галичині, особливо Львову. Тут зберігалися яскраві традиції національної самобутності, формувалися кадри української інтелігенції.

ПІСЛЯМОВА

Мирний період між двома світовими війнами виявився для українського народу не менш трагічним, ніж лихоліття понад десяти воєнних років. Поділена між чотирма країнами, Україна змушена була жити за законами, які ухвалювалися поза її межами.

Найбільше злигоднів у міжвоєнний період випало населенню радянської України. Тоталітарний устрій запам'ятався громадянам нашої держави в “облагородженій”, лібералізованій формі. Вже мало хто пам'ятає події міжвоєнного часу. А саме тоді завершувалося становлення соціально-економічного устрою, основні контури якого сформувалися в 1917-1920 рр. Суспільство чинило опір ліквідації приватної власності та іншим перетворенням. Тому керівники партії та держави зверталися до насильницьких, а нерідко — й терористичних методів державного управління. Конструювання протиприродних виробничих відносин, покликаних стати економічним фундаментом диктатури вождів ВКП(б), супроводжувалося страхітливими актами терору — голодомором, масовими репресіями, депортаціями.

Міжвоєнна доба поділяється майже навпіл на два відрізки — період нової економічної політики й добу “великого перелому”. Неп завжди характеризувався як відступ од попереднього партійного курсу, і це справді так. Проте вираз “відступ” запозичено з публіцистики. Він не характеризує внутрішньої суті соціально-економічної політики. Заведено стверджувати, що після провалу комуністичного будівництва 1917-1920 рр. вожді партії тимчасово капітулювали перед ринком. Насправді відбулося інше: державна партія спробувала пристосувати ринок до своєї доктрини. Спроба була приречена на провал від початку, тому що комунізм є цілковитим запереченням ринку. Отже, неспіх власну загибель у собі самому.

Проте перші його здобутки були цілком реальними. Завдяки зусиллям багатьох спеціалістів світового рівня, яким було надано необхідні засоби й певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася в багатьох конкретних досягненнях, серед яких насамперед слід згадати відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведену грошову реформу 1922-1924 рр., організацію державної торгівлі, утворення трестів і синдикатів на руїнах “главкократичного” управління. Компартійно-радянська олігархія змушена була змінювати важелі економічної диктатури й навчатися впливати на народне господарство не силовими засобами, а вивченням і врахуванням ринкової кон'юнктури. Одним із перших урядових декретів доби непу було ліквідовано

найбільш зловісний главк — Головкомтруд із мережею таборів для “дезертирів трудового фронту”. Ліквідація Головкомтуду та його центрів на периферії зробила процедуру наймання на працю “від воріт” і звільнення за власним бажанням нормальним методом формування робітничих колективів.

Розпочатий із кінця 20-х рр. “великий перелом” означав повторну спробу реалізувати комуністичну доктрину. За десятиліття, що передувало Другій світовій війні, в радянській Україні відбулося утвердження колгоспного ладу. Завдяки суцільній колективізації багатомільйонне селянство втратило економічну самостійність та було примусово включено в загальносоюзний народногосподарський комплекс, позбавлений ринкових регуляторів і орієнтований на задоволення державних, а не суспільних потреб. Здійснювана переважно на селянські кошти індустріальна гонка призвела до появи в Україні десятків і сотень підприємств важкої промисловості, які стали частиною могутнього воєнно-промислового комплексу СРСР.

На відміну од колективізації, курс правлячої партії на індустріалізацію зустрів широку підтримку. Це виявлялось у масових трудових починах, у прагненні робітничого класу якомога швидше модернізувати країну. Величезні мобілізаційні ресурси командної економіки в поєднанні з ентузіазмом робітників, їхнім бажанням втілити в життя “генеральну лінію” партії на індустріалізацію дали вагомий результат.

За десятиріччя (1929-1938 рр.) в Україні було побудовано сотні заводів і фабрик, електростанцій і шахт. Деякі з них перевищували за потужністю аналогічні підприємства Західної Європи й навіть Сполучених Штатів Америки.

Були досягнуті вражаючі успіхи в культурній сфері, зокрема, в ліквідації неписьменності, розвитку народної освіти, науки та культури. Однак ці історичні досягнення знецінювалися цілковитою ідеологізацією культурного життя й масовими репресіями працівників культури. Тому так звана культурна революція не вплинула належним чином на духовне життя суспільства.

Тоталітарний лад радянського типу заглиблювався в народну товщу й наділяв обмеженими владними повноваженнями мільйони людей. Це не перешкоджало, однак, перетворенню громадян у “гвинтики” бездушної державної машини, цілком залежної від волі компартійно-радянської олігархії. На суть диктатури не впливала кількість людей, які виконували владні функції. Носії влади підпорядковувалися не закону, а власній волі, нав’язуваній суспільству як закон.

В українській історіографії останніх років відчувається вплив політизованої публіцистики, яка бачить першопричину трагедій, що

сталися в Україні, в злій волі “імперської нації” — росіян. У новітній російській історіографії здебільшого немає прагнення виправдати комуністичну доктрину й засновану на ній політику РКП(б)-ВКП(б). Перетворення міжвоєнного часу характеризуються як глухий кут у суспільному розвитку. Однак учені свідомо ухиляються від оцінок національного зрізу репресій політичного режиму. Панівною є така думка: жертви не мають національності.

Переоцінка чи недооцінка національного моменту в політиці вождів правлячої партії однаково помилкові. Не можна ототожнювати народ і режим. Так само не можна абстрагуватися від національної політики режиму.

Ознака національності була “вбудована” в радянський політико-адміністративний поділ, а на індивідуальному рівні закріплена графою у внутрішніх паспортах, запроваджених в СРСР із 1933 р. Тому політичні репресії за ознакою національності стали поширеними майже так само, як за ознакою соціального походження. Про це свідчить безперервна боротьба російського партійно-державного центру та його органів у республіках із “буржуазним націоналізмом” та “націонал-ухильництвом”.

У політиці щодо України як партійна олігархія, так і одноособовий диктатор Сталін нібито не відокремлювали національних аспектів від соціально-економічних. Насправді, однак, вони вважали, що опозиція соціальних груп і класів, які потерпали від здійснюваних перетворень, у найбільшій після Росії республіці вкрай небезпечна. Прагнучи запобігти кумулятивному ефекту, який міг утворитися внаслідок поєднання політичної опозиції з незадоволенням на національному ґрунті, московський центр розгортав репресії передусім в Україні. Цим пояснюються незіставно більші, як порівняти з Росією, масштаби репресій міжвоєнного періоду в УРСР.

Міжвоєнна Польща була національно строкатою державою. Так звані східні креси, що їх населяли переважно українці та білоруси, становили половину її території. Польські панівні кола для зміцнення одержаної після Першої світової війни державності обрали вкрай небезпечний шлях асиміляції національних меншин. Міжнаціональні відносини внаслідок цього різко загострилися.

Незважаючи на прагнення польських чиновників зберегти роз’єднаність між українськими громадами, які тривалий час розвивались у двох різних імперіях — Російській та Австро-Угорській, суспільно-політичне життя в Західній Україні було територіально єдиним. Населення краю підтримувало в основному три політичні сили — націоналістів (Організацію українських націоналістів), центристів (Ук-

раїнське національно-демократичне об'єднання) та комуністів (Комуністичну партію Західної України).

Антиукраїнська політика влади підживляла позиції центристів і сприяла підвищенню авторитету й впливу екстремістських партій, які діяли в нелегальних умовах. У 20-х і на початку 30-х рр., тобто, до голодомору в радянській Україні, комуністи користувалися особливо великою популярністю. Поступово в західноукраїнському суспільстві став зростати вплив націоналістів.

Як і Польща, міжвоєнна Румунія була багатонаціональною. Румунські панівні кола також прагнули консолідувати суспільство засобами насильницької денационалізації національних меншин. Румунській владі вдалося зберегти майже абсолютну роз'єднаність між трьома різними за історичною долею українськими громадами.

Тільки в демократичній Чехословаччині становище українців було незіставно кращим, ніж в інших країнах. Держава не здійснювала цілеспрямованої асиміляції населення й навіть уживала певних заходів для економічного розвитку Закарпаття. Однак узятого на себе в 1918 р. зобов'язання надати Закарпатському краю автономію панівні кола Чехо-Словаччини не виконали.

В суспільно-політичному житті Закарпаття провідну роль відігравали українофіли, русофіли й комуністи. Скориставшись розпадом Чехо-Словаччини восени 1933 р., українофіли стали розбудовувати державні структури в проголошеній ними Карпатській Україні. Однак

союзна нацистській Німеччині Угорщина в два прийоми,

восени 1938 р. та навесні 1939, поглинула

територію Карпатської
України.

RESUME

The author of this book basing on the archive sources, which were hidden formerly, comprehends in a new way the law-governed nature of historical development during inter war period in Ukraine.

In particular, the view on the gist of the Soviet national statehood and its role in the historical fortunes of Ukrainian peoples - is unusual. Great attention is paid to the investigation of totalitarianism as a political system and special features of Soviet totalitarian regime. The way how the ruling regime made the economical basement is given here. The book describes driving forces of modernisation in society which Bolsheviks carried out in Ukraine under the motion of social industrialisation, collectivisation in agriculture, and cultural revolution

Author traces genetic affinity and differences between Lenin and Stalin models of social-economic system. In view of this authors casts a new light on the main point of new economic policy, laws of the evolution of totalitarian authority, and why it was ingrained among people ("sovereignty of the people"). The work defines nature and special features of Stalin policy concerning Ukraine in 1920-1930 and the causes of unusual splashes of state terrorism in 1932-1933 and 1937-1938.

Separate part is devoted to historical events on Ukrainian lands in Poland, Rumania and Czechoslovakia. The book contains review of political processes and situation in industry in West Ukrainian lands. Author makes comparative investigation in the policy as to Ukrainians of the governments and ruling political parties of these countries. Special place is assigned for policy of the Soviet Government in West Ukrainian lands.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. М. Фрунзе у 1922 р.	9
2. М. Володимиров (Шейнфінкель)	12
3. М.Фрунзе вручає Червоний прапор командирові 51-ї Перекопської дивізії П.Дибенку. 1921 р.	13
4. С.Будьонний, М.Фрунзе і К.Ворошилов у період боротьби з селянським повстанським рухом. 1921 р.	14
5. О. Пархоменко	14
6. Г. Котовський	14
7. П. Дибенко	15
8. В. Блюхер	15
9. В. Ленін	19
10. Ф. Кон	20
11. Вручення прапора представнику комнезамів Полтавської губернії від робітників Донецької губернії за допомогу, надану під час голоду. Бахмут, 1923 р.	27
12. Й. Сталін	30
13. Привітання В.Леніна VII Всеукраїнському з'їзду рад (газета "Комуніст" — орган ЦК КП(б)У, 12 грудня 1922 р.)	37
14. Конституція СРСР. Москва, 1924 р.	38
15. Перша плавка на Брянському металургійному заводі в Катеринославі. 1922 р.	45
16. Перші колгоспники артіль ім. С.Будьонного Березівського району Одеського округу. В центрі — голова артілі М.Посмітний. 1928 р.	63
17. В. Чубар	70
18. Артем (Ф.Сергєєв)	70
19. Демонстрація киян, присвячена шостій річниці Жовтневої революції. На арці над спорудженою трибуною напис "От шестой годовщины — к мировому Октябрю". 1923 р.	74
20. Д. Мануїльський	77
21. Д. Лебідь	77
22. Е. Квірінг	78
23. Делегація від КП(б)У на IV конгресі Комінтерну. Москва, листопад 1922 р.	79
24. Харків. 1 травня 1923 р. На трибуні — М.Фрунзе	79
25. Х. Раковський	80
26. Г. Пятаков	81
27. Рафаїл (Р.Фарбман)	81
28. Євгенія Бош	82
29. В. Антонов-Овсієнко	82
30. Група робітників Київського району Деміївка, яка вступила в КП(б)У за "ленінським призовом". 1924 р.	84
31. П.Постишев, В.Чубар і В.Затонський на IV з'їзді рад СРСР. 1927 р.	85
32. Засідання III Всеукраїнської конференції профспілок Харків, травень 1923 р.	92
33. Делегація профспілок України на VI з'їзді профспілок СРСР. Москва, 1924 р.	92
34. Учасники Катеринославського губернського з'їзду профспілки хіміків. 1922 р.	94
35. Учасники V з'їзду комітетів незаможних селян Київського округу. 1928 р.	100

36. Г. Котовський (перший зліва) серед керівників Молдавської автономної республіки. Жовтень 1924 р.	105
37. О. Шумський	107
38. Харків'яни на демонстрації, присвяченій 10-й річниці Жовтневої революції. 7 листопада 1927 р.	108
39. В. Лікбез. Хутір Велика Губщина Валківського району Харківського округу	110
40. Перший випуск робітфаку при Харківському технологічному інституті. 1923 р.	112
41. С. Корольов — студент Київського політехнічного інституту, згодом ... конструктор космічних ракет. 1924 р.	112
42. В. Вернадський	113
43. М. Грушевський	114
44. Володимир Сосюра, Юрій Яновський, Петро Панч, Павло Усенко і Леонід Первомайський у президії під час зустрічі з делегатами IV Всеукраїнського з'їзду профспілок. Харків, 1928 р.	116
45. Титульний лист літературного альманаху спілки селянських письменників "Плуг". Харків, 1924 р.	116
46. Харківська група письменників — членів "Гарту"	117
47. Микола Хвильовий	118
48. Державна українська мандрівна капела "Думка" Київ, 1924 р.	119
49. Антирадянська пересувна виставка в Полтавському окрузі. 1929 р.	121
50. Ф. Дзержинський	123
51. І. Клименко	125
52. Мітинг, присвячений початку будівництва Дніпрогесу. Запоріжжя, 1927 р.	125
53. С. Косіор	130
54. "Допит куркуля інспектором праці". Репродукція з газети "Чорноморська комуна". Одеський округ, 1929 р.	132
55. Валка з хлібом, який жителі села Піщанка Новомосковського району Дніпропетровського округу здали державі. Січень 1928 р.	133
56. Селяни здають хліб державі. Село Ільнці Вінницького округу, листопад 1929 р.	136
57. П. Любченко, Я. Гамарник, К. Ворошилов і С. Будьонний приймають парад частин Українського військового округу. Київ, 1935 р.	144
58. Й. Сталін у 30-і роки	145
59. Академік О. Шліхтер. 1936 р.	155
60. Розкрита чекістами схованка зброї на селянському подвір'ї. Село Сурсько-Литовське на Дніпропетровщині, 1930 р.	158
61. Молотьба в колгоспі "Комуна-гігант" Новописковського району на Старобільщині. Новопсков, 1932 р.	166
62. Загальні збори колгоспниць в артіль "Великий перелом". Село Кругле Сватівського району на Донеччині, 1931 р.	168
63. Трактор "Інтернаціонал" Харківського тракторного заводу на полях колгоспу "Комунар". Село Ружична Кам'янець-Подільського району, 1932 р.	170
64. Комбайн запорізького заводу "Комунар" на полях радгоспу "Червоний Перекоп". Каховський район Одеської області, 1933 р.	170

65. Приймання хліба від селян на Кагарлицькому зсипному пункті "Союзхліба". Київська область, 1932 р.	173
66. Мітинг селян після здачі хліба на зсипний пункт. Село Улі Золочівського району Харківської області, листопад 1932 р.	173
67. Фото Евальда Амменде про голод 1933 р. в Україні, вперше опубліковані в його книжці, виданій у Відні в 1935 р.	178
68. З 28 травня до 18 червня 1934 р. американська газета "Крісчен сайєнс монітор" опублікувала серію правдивих статей свого московського кореспондента Вільяма Чемберліна про голод в Україні. Сторінка газети від 29 травня 1934 р.	181
69. Колгоспники артiлі "Червоний господар" здають хліб на державний зсипний пункт. Васильківський район Київської області, 1933 р.	185
70. Підготовка пшениці до здавання державі в колгоспі ім.М.Фрунзе Межівського району на Дніпропетровщині. 1933 р.	186
71. Група колгоспників, яка приступила до ранньої сівби в артiлі ім.Й.Сталіна Козельщинського району на Полтавщині. Березень 1934 р.	186
72. Агротехнічний гурток у колгоспі ім.Г.Петровського. Село Савинці Вінницької області, 1937 р.	190
73. Випускники курсів колгоспних бригадирів при Проскурівському міськземвідділі. Березень 1935 р.	191
74. Посів озимини по парах у колгоспі "Більшовик" села Мала Перещепина Перещепинського району на Харківщині. 1935 р.	192
75. Павільйон рекордів на Дніпропетровській міжрайонній сільськогосподарській виставці. 1936 р.	193
76. Бригадир жіночої тракторної бригади П.Ангеліна виступає на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників. Москва, лютий 1935 р.	194
77. Трактористки бригади П. Ангеліної на Всесоюзній нараді передовиків сільського господарства. Москва, 1935 р.	194
78. Бригадир Старобешівської МТС (Донецька область) П.Ангеліна під час оранки. 1937 р.	195
79. Вручення колгоспникам артiлі ім.Й.Сталіна Державного акта на користування землею. Село Ясківець Проскурівського району на Поділлі, жовтень 1935 р.	196
80. На польовому стані артiлі "Прогрес" під час збирання врожаю. Одеська область, 1938 р.	197
81. Червоний ешелон з вугіллям, видобутим понад план, — подарунок гірників Луганщини робітникам Москви. Серпень 1929 р.	205
82. П. Кривонос і О. Стаханов на зльоті стахановців Донецької залізниці. 1935 р.	208
83. М. Ізотов	209
84. Перший секретар Донецького обкому КП(б)У С.Саркісов і голова ВУЦВК Г.Петровський серед учасників зльоту стахановців. Сталіно (нині — Донецьк)	210
85. У школі машиністів на ст.Червоний Лиман Південної залізниці. 1935 р.	213
86. Група електриків Київського заводу "Червоний екскаватор" на державному технічному екзамені. 1936 р.	213
87. Початок будівництва шлюзу на Дніпрогесі. 1927 р.	215

88. Пароплав "Софія Перовська" вперше проходить через шлюзи Дніпробуду. 1 травня 1933 р.	216
89. Плакат А.Страхова	217
90. Відправка в колгоспи перших тракторів ХТЗ. 1931 р.	218
91. Делегація німецьких робітників оглядає Харківський тракторний завод. 1931 р. ...	218
92. Перший в СРСР круглошліфувальний верстат з індивідуальним мотором, виготовлений в експериментальному цеху Харківського верстатозаводу. 1934 р.	219
93. Статор турбіни потужністю 90 тис. кВт, виготовлений на Харківському турбогенераторному заводі. 1931 р.	220
94. Пароплав "Куйбишев", побудований на Київському суднобудівному заводі "Ленінська кузня". 1935 р.	221
95. Домна "Комсомолка" Криворізького металургійного заводу напередодні пуску. 1934 р.	222
96. На будівництві Дніпровського алюмінієвого заводу. Запоріжжя, 1932 р.	224
97. Будівництво Костянтинівського цинкового заводу. Внутрішній вигляд основного цеху. Жовтень 1930 р.	225
98. П. Постишев	236
99. Керівники ВКП(б) серед делегатів України на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад. Москва, 1936 р.	249
100. Г.Петровський на трибуні Надзвичайного XIV з'їзду рад України	249
101. Урок у школі лікбезу №12. Дніпропетровськ, 1932 р.	253
102. Г.Петровський відкриває з'їзд товариства "Геть неписьменність!" Крайній праворуч — М.Скрипник. Харків, 1932 р.	253
103. Учні Вінницької школи №1 на заняттях у хімічному кабінеті. 1935 р.	255
104. Народний комісар освіти УСРР М.Скрипник. 1931 р.	256
105. Головна вулиця Києва — Хрещатик — на ділянці, де тепер розміщений майдан Незалежності. На передньому плані — споруджений у 1876 р. будинок Київської міської думи. Тут працювала Київська міська рада	262
106. І. Микитенко. 1935 р.	263
107. О. Довженко. 1935 р.	264
108. К. Левицький	274
109. Є. Петрушевич	283
110. В. Будзиновський	292
111. О. Колесса	292
112. Д. Донцов	294
113. Є. Коновалець	306
114. М. Сціборський	307
115. С. Бендера	310
116. Л. Ребет	310
117. З. Коссак	311
118. А. Мельник	311
119. Я. Стецько	312
120. А. Волошин	314

Джерела та документальні розповіді

- Большевистское руководство. Переписка. 1912-1927. — М., 1996.
- Голод 1921-1923 років в Україні. Збірн. док. і матеріалів. — К., 1993.
- Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.
- Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. — Т.1-2. — М., 1957.
- Колективізація і голод на Україні (1929-1933). Збірник документів і матеріалів. — К., 1992 (перше вид.), 1993 (друге вид.).
- Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935 гг. — М., 1957.
- Комітети незаможних селян України (1920-1933). Збірник документів і матеріалів. — К., 1968.
- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т.2-5. — К., 1978-1986.
- Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т.1., 1918-1941. — К., 1976.
- Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. — М., 1991.
- Косіор С.В. Вибрані статті і промови. — К., 1968.
- Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959. Збірник документів. — Т.1. — К., 1959.
- Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр. Документальна розповідь. — К., 1989.
- Ленін В.І. Про Україну. — Частина 2. — К., 1969.
- Ленин В.И. Известные документы 1891-1922. — М., 1999.
- Первое Всесоюзное совещание рабочих и работниц стахановцев. 14-17 ноября 1935 г. Стенограф. отчет. — М., 1935.
- Первый Всесоюзный съезд колхозников-ударников передовых колхозов. 15-19 февраля 1933 г. Стенограф. отчет. — М., 1933.
- Петровський Г.І. Вибрані статті і промови. — К., 1974.
- Письма И.В.Сталина В.М.Молотову. 1925-1936 гг. Сборник документов. — М., 1995.
- Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. — К., 1996.
- Пристайко В., Шаповал Ю.Справа "Спілки визволення України". — К., 1995.
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.). Сборник документов и материалов. — К., 1966.

Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932.

Сталинское политбюро в 30-е годы. Сборник документов. — М., 1995.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т.ІІ. — Мюнхен, 1983.

Монографії та збірники статей

Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. — Вильнюс, 1990.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Кн.1-2. — К., 1994.

Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.

Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. — Париж, 1964.

Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. — Т.1-2. — Ужгород, 1997.

Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: політичний портрет. — К., 1990.

Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991.

Гринчуцький В. Промислові трести України в двадцяті роки. — К., 1997.

Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993.

Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). — К., Едмонтон, 1991.

Історія України. Під ред. В.А.Смолія. — К., 1997.

Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття. — К., 1994.

Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. — К., 1997.

Карр Э. История Советской России. Кн.1. — М. 1990.

Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.

Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. — Харків, 1997.

Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і рр.). — К., 1991.

Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). — К., 1998.

Кентій А. Українська військова організація (УВО) в 1920-1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998.

Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920-1924 рр. — К., 1993.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.

Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). — К., 1995.

Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998.

- Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — К., 1996.
- Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. — К., 1993.
- Кульчицький С. Ціна "великого перелому". — К., 1991.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т.1-2. — К., 1994.
- Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. — Донецьк, 1996.
- Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-і роки). — К., 1994.
- Макарчук С.А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. — Львів, 1997.
- Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. (1861-1929 рр.). — К., 1995.
- Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). — Кн. 1-3. — К., 1994.
- Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30-ті рр. XX ст.). — К., 1998.
- Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997.
- Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки XX ст. — К., 1993.
- Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934). — К., 1993.
- Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-і рр. XX ст. — К., 1994.
- Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання. Перший період діяльності (1925-1928). — Львів, 1995.
- Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993.
- Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997.
- Шаталіна Є.П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). — К., 1997.
- Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917-1922 рр.). — К., 1998.

Довідкова література.

- Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К., 1995.
- Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. — К., 1996.
- Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — К., 1990.
- Шевчук І.М. Керівні партійні і державні органи УРСР (інформаційно-довідкові матеріали). В кн.: Про минуле заради майбутнього. — К., 1989, с.371-407.
- Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Довідник. Частина 2. — К., 1997.

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ перший. УКРАЇНА В ДОБУ НЕПУ	7
§1. Запровадження нової економічної політики	8
§2. Утворення Союзу РСР	29
§3. Народне господарство в умовах непу	40
§4. Еволюція тоталітарної влади	65
§5. Духовне життя суспільства	101
§6. Кінець непу	122
Розділ другий. “ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ”	139
§1. Колективізація сільського господарства	140
§2. Труднощі й успіхи індустріалізації	199
§3. Тоталітарний режим і українське суспільство	229
§4. Духовне життя	252
Розділ третій. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ	267
§1. Територія і населення західноукраїнських земель	268
§2. Політика радянського керівництва щодо Західної України	273
§3. Політика радянського керівництва щодо українських земель у складі Румунії	278
§4. Політика польської влади на українських землях	282
§5. Рішення Ради послів Антанти 14 березня 1923 р.	285
§6. Економічне становище західноукраїнських земель	287
§7. Центристський рух у Західній Україні. Утворення та діяльність УНДО	291
§8. Ліворадикальний рух у Західній Україні	299
§9. Праворадикальний рух у Західній Україні	303
§10. Становлення незалежної Карпатської України	313
§11. Культурний стан західноукраїнських земель	319
ПІСЛЯМОВА	323
RESUME	327
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	328
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	332